

ALLAHABAD.

॥ श्रीः ॥

श्रीः ग्रायनविरचितंशास्त्रसूत्रम् ।

ह।पाध्यायश्रीमत्कृष्णमिश्राचार्यविरचितया ।
शास्त्रकाशिकायासूत्रवृत्त्यासंवलितम् ॥

कात्यायनसूत्र पार्वण आहानुक्रमणिकान्वितम् ॥

श्रीकाशीस्थसत्यनारायण
मन्दिराध्यापकेन वेदार्थादिपाठकेन
जयन्तिकाधीश्वर मण्डलान्तर्गत लि-
जवाणाख्य ग्रामनिवासिनाप्रभुदत्तशर्माणा
संकलितया सूक्ष्मटिप्पण्यासमुपेतम् तैनेवमु
परिष्कृत्यसंशोधितम् ।

श्री काश्याम्

श्रीतयन्त्रालयेमुद्रयित्वाप्रकाशितम् ॥

इसपुस्तकपर रजिस्ट्रीहुई है कोई महाशय न छापै ।

[लीजिये लीजिये अवश्य लीजिये] [मूल्य । २]

श्राद्धकाशिकास्थ विषयाणां निर्घण्टपत्रम् ॥

पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः

मङ्गलाचरणम्	१	१
ग्रन्थकर्तृवंशकीर्तनम् ।	१	८
अपरपक्षनिर्णयः	१	१५
कृत्यविशेषशुक्लकृष्ण निर्णयः ।	३	६
पक्षश्राद्धस्यनित्यकाम्यत्वे ।	३	१३
श्राद्धाधिकरणत्वेनदिनानि ४	१२	
एकपार्वणादिनिर्णयः ।	५	८
पितृपक्षस्यषोडशदिना त्मकत्वम् ।	७	२२
श्राद्धङ्गिभामिति ।	८	१४
प्रतिपदिदौहित्रश्राद्धनिर्णयः १०	२४	
चतुर्थ्युपर्यपरपक्षनिर्णयः ।	११	१८
ब्राह्मणनिमन्त्रणादिनिर्णयः १२	११	
ब्रह्मचारिनिमन्त्रणेवि० ।	१३	१
पितृपक्षेसृताहाधिक्यम् ।	१३	६
पितृपक्षेपौर्णमास्यामृत स्यश्राद्धनिर्णयः ।	१३	२२
निमन्त्रणेदैवपूर्वमुत्तपि तृपूर्वम् ।	१४	८
स्नातकनिमन्त्रणे विशेषः	१४	२०
यतिनोनिमन्त्रणे विशेषः ।	१४	२४
दक्षिणायामनधिकारनि० ।	१७	५
आश्वयुजस्यनिमन्त्र णनिषेधः ।	१७	१०
गृहस्थादीन्निमन्त्रयेत्	१७	१६
साधुब्राह्मणलक्षणम्	१८	३
श्रोत्रियलक्षणम्	१८	८
वृद्धब्राह्मणस्वरूपम्	१८	१३
स्वकर्मस्थलक्षणम्	१८	१८
शिथ्यमातुलादीनपिनि- मन्त्रयेत् ।	१८	३

निषिद्धब्राह्मणानाह ।	१८	२०
अनिद्यामन्त्रणेनापक्रमणम् २०	२१	
निमन्त्रितोत्पदन्नगृह्य णीयात् ।	२१	१
नापिकुत्रभोक्तव्यम्	२१	४
स्नाताचान्तेनभोक्तव्यम्	२१	१०
श्राद्धकर्तृवर्जनम्	२१	१८
श्राद्धेमण्डलविधिः ।	२२	११
ब्राह्मणोपवेशनेदिङ्नि- यमः ।	२२	१८
दैवेपिच्येब्राह्मणसंख्या	२३	११
श्राद्धेब्राह्मणविस्तारनि- षेधः ।	२३	२०
मातामहानामपिश्राद्धे आवश्यकता ।	२४	२०
सङ्कल्पवाक्येनामगोत्र योरावश्यकता ।	२५	१२
वाक्ये विभक्तिनियमः	२५	२३
अपरपक्षेऽवश्यं श्राद्धंशा केनापिनपरित्यजेत् ।	२७	१८
श्राद्धेसृतकादिनिर्णयः ।	२८	७
श्राद्धकर्तृनियमः ।	२८	४
गृहस्थाएवपाकेऽधिकारः	३०	१
तिलकेविचारः ।	३०	११
भोक्तृनियमाः ।	३१	१२
काण्डानुसमयपदार्थानु- समयोर्विचारः ।	३२	६
नीवीवन्धनविवेकः ।	३२	२०
कुशानांसमूलनिर्मूलयो- र्विवेकः ।	३४	५
ब्राह्मणप्रश्नविचारः ।	३५	३
पार्वणानुक्रमणिका ।	३५	१०

पृ०	पं०	पृ०	पं०
आधारभूतदिशक्षणम् । ३५	१७	पात्रालम्बनम्	५८ ३
आसनेषुदर्भास्तरणम् । ३६	१	पात्रेष्वङ्गुलिभक्षणम् । ६०	१२
आसनदानेस्त्रिधा निषेधः । ३६	२१	पात्रे तिलप्रक्षेपनिषेधः । ६०	२०
विश्वेदेवावाहनार्घदानेवि० ३७	६	एकहस्तेनपरिवेषणनिषे० ६१	५
विश्वेदेवानाह । ३८	२०	नखच्युतघृतादिनिषेधः । ६१	१८
पितृणामावाहनार्घदानेवि० ४०	१	सूक्तपाठादि । ७०	१६
तिलप्रक्षेपमन्त्रे ऊहवि० ४०	१६	जपेसव्यापसव्यविचारः । ७२	२१
अर्घपात्रनिर्णयः । ४१	८	भोजनविधिः । ७३	३
अर्घपवित्रविचारः । ४२	१	विकारविधिः । ७४	२१
अर्घेतिलयवयोर्वि० । ४३	१	विकीर्याचामेत् । ७६	८
अर्घपात्राख्याह । ४३	११	बुलुकादिदानजपे० । ७६	१३
अर्घदानेतन्वाभावः । ४५	१	हस्तिप्रश्नः । ७७	१
विश्वेदेवार्घविचारः । ४५	८	बमनेपुनः पाकविधिः । ७७	७
अर्घेस्त्रिधा निषेधः । ४६	३	शेषान्नप्रश्नम् । ७८	१८
वैश्वेदेवपादप्रभृतिमूर्द्धा ४६	४	उत्सुकविधिः । ७८	४
न्तम् ।		अवनेजनपिण्डदाने । ७८	२१
पैतृकेशिरःप्रभृतिपादान्तम् ४६	१२	परिवेषणे सव्यापसव्यवि	
अर्घपात्रन्युत्थोत्थकरणम् । ४६	१७	चारः । ६२	१०
अर्घपात्रे विशेषः । ४७	२	भक्षणीयान्नानि । ६२	१७
गुह्यस्यान्नचालनीयम् ४७	१८	अन्नदानेतन्वातग्नविवेकः ६३	१८
गन्धादिदानेविचारः । ४८	४	सङ्कल्पोदकहस्ते नदेयम् ६४	१३
अथधूपाः । ४८	१०	मांसप्रशंसा ६५	६
निषिद्धधूपाः । ४८	१७	आदुधमांसविवेकः । ६५	२१
अथदीपाः । ४८	१८	आदधातिरिक्तमांसभक्ष	
वस्त्राणि । ४८	१	णनिषेधः । ६८	२०
अथगन्धाः । ४८	२२	कुशास्तरणविधिः । ८१	२
पुष्पाणि । ४८	२४	एकहस्तद्विहस्तविधिः । ८१	४
अग्नीकरणविचारः । ५२	१	पिण्डान्नशब्दयोर्भेदः ८१	६
अग्नीकरणपाकविशेषः । ५२	१७	पिण्डपंक्तिक्रमः । ८१	१६
साम्निकेतुविशेषः । ५३	१४	पिण्डप्रमाणम् । ८२	८
अग्नीक० सव्यापसव्यवि० । ५३	१८	कुशैरेवपिण्डप्रदानम् । ८२	१६
अतस्मात्ताग्निविषयेवि० ५४	१०	आचान्ते षुपिण्डदा० । ८२	२३
सांकलिपकेविशेषः । ५५	२४	लेपभुजाङ्गुललेपप्रदानम् । ८३	४
हस्ते ग्निकरणम् । ५६	५	हस्ते उदकादिप्रदानम् । ८३	१५
पात्रे हुतशेषप्रदानम् । ५८	३	तच्चसव्येनकार्यम् । ८४	१
परिवेषणविधिः । ५८	१२	आत्तमनसाश्वासानुरोधः । ८४	८

सूचीपत्रम् ।

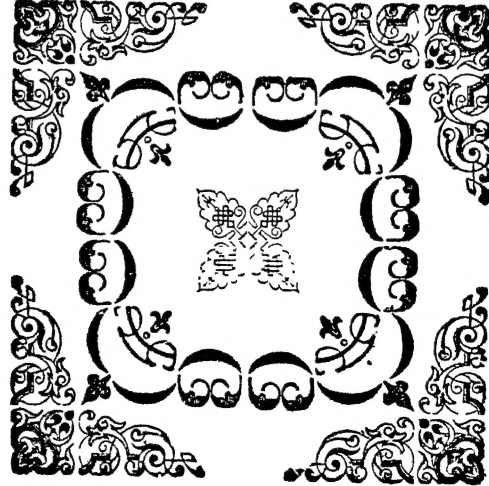
३

पृ०	पं०	पृ०	पं०
अवनेजनेविशेषः ।	८४	१६	एकोद्दिष्टेनामान्नविधिः १०१ १०
षडञ्जलयः ।	८५	३	आमहेमविधिः । १०१ १२
पिण्डेसूत्रप्रदानम् ।	८५	८	अष्टाङ्गत्वम् । १०१ १८
पिण्डेजलधारादानम् ।	८५	१७	स्त्रधावाचनमीमांसा । १०२ ५
स्तरणकुशानामग्नौप्रक्षेपः ।	८५	२४	क्षयाहेपार्वणैकोद्दिष्टमीमांसा । १०२ १४
अक्षय्योदकेतन्त्राभावः ।	८६	५	श्राद्धेनित्यकर्मविवेकः । १०५ ११
आशोः प्रार्थनम् ।	८६	८	सपिण्डीकरणम् । १०६
स्त्रधावाचनम् ।	८७	३	कालनियमः । १०६ १६
दक्षिणादानविवेकः ।	८८	३	आहितानाहिताग्निविषयेकालनियमः । १०८ २
दक्षिणादानेसव्यापसव्यविवेकः ।	८८	१	हृद्वावपकर्षः । १०८ १७
पात्रचालनम् ।	८०	१०	प्रेतार्घपात्रकरणम् । ११० १८
विसर्जनम् ।	८१	२	व्युत्क्रममृतानांसपिण्डनविधिः । १११ २४
तांवूलादिदानम् ।	८१	८	अपुत्रस्यसपिण्डीकरणम् । ११२ ११
आचमनविधिः ।	८१	१३	प्रेतेसन्देहः । ११३ ८
उच्छिष्टमार्जनम् ।	८१	२१	सहगमनेपत्न्यासपिण्डनविधिः । ११४ १२१
पिण्डप्रतिपत्तिः ।	८२	१८	पतिपुत्ररहितायाःसपिण्डीकरणम् । ११७ ८
विकिरप्रतिपत्तिः ।	८३	८	सहगमनेपाकविधिः । ११७ २३
नित्यश्राद्धम् ।	८३	१७	स्त्रियाः गोत्रविषयेविवेकः । ११८ ८
शेषभोजनम् ।	८४	४	पत्नीकर्तृकसपिण्डने । ११८ १२
श्राद्धकर्तुः नक्तपरगृहभोजननिषेधः ।	८५	८	असंस्कृतपुत्रविषये । ११८ १
श्राद्धभोक्तुर्नियमाः ।	८५	१७	सपिण्डीकृतेपुनर्मासिकावृत्तिः । ११८ १५
अथैकोद्दिष्टम् ।	८६	१२	षोडशश्राद्धेपार्वणैकोद्दिष्टम् । ११८ १८
प्रकृतिश्राद्धनियमोपदेशः ।	८६	३	सपिण्डनानन्तरम्प्रेतपितृशब्दविवेकः । १२० १५
मघादौपिण्डनिषेधः ।	८७	३	अग्रनीकरणमाह । १२० २१
प्रेतैकोद्दिष्टेविशेषः ।	८७	१०	त्रिवर्षपयस्त्रिश्राद्धमश्राद्धम् । १२१ ८
तोर्यश्राद्धम् ।	८८	४	श्राद्धांशभोक्तुः प्रायश्चित्तम् । १२१ १३
विवाहाद्यनन्तरम्पिण्डनिषेधः ।	८८	१३	
महालयादौप्रतिप्रसवः ।	८८	१७	
आमश्राद्धमीमांसा ।	८८	१८	
नवश्राद्धम् ।	१००	३	
पवित्रलक्षणम् ।	१००	१८	

पृ०	पं०	पृ०	पं०
मृताहनिमासिकाब्दश्राद्धम् ।	१२२ २१	युग्मानाशयेत् ।	१४२ २
एकादशाहविशेषः ।	१२३ ५	दक्षिणायांविशेषः ।	१४२ २०
षोडशश्राद्धधानांकालम् ।	१२३ १८	जीवत्पितृकविषयेसन्देहनिरासः ।	१४३ २२
आशीचमध्येपिश्याद्यम् ।	१२४ ८	द्वितीयविवाहस्वकर्तृकानान्दीश्राद्धम् ।	१४४ ११
दशमपिंडविशेषः ।	१२५ १७	अथतृप्तिविचारः ।	१४५ १०
आभ्युदयकश्राद्धम् ।	१२६ ४	धान्यादिभिरमासन्तृप्तिः ।	१४५ १६
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि ।	१२६ ८	अश्राद्धार्हाणिधान्यादीनि ।	१४६ २४
वृद्धीश्राद्धतृप्तिर्येवि० ।	१२७ ७	ग्राम्याभावेअरण्याभिः ।	१४८ ८
मातृश्राद्धमावश्यकम् ।	१२७ १८	शकादिभिर्वा ।	१४८ १८
मातृश्राद्धनामानि ।	१२७ २१	सर्वाभावश्चक्षिः ।	१४८ ११
घृतमातृस्वापनम् ।	१२८ २०	निषेद्धजलानि ।	१४८ १६
पूर्वाह्नादिकालः ।	१२८ १	शकानि ।	१४८ २१
पिच्यमन्त्रवर्जज्ञपः ।	१३० ६	रागखांडवलक्षणम् ।	१५१ २
ऋजवौदर्भाः ।	१३१ १	फलानि ।	१५१ १२
वृद्धिश्राद्धमदैवं सदैवंवा ।	१३१ ७	निषिद्धफलानि ।	१५४ ४
यवैस्तिलार्थाः ।	१३१ २२	संस्कारद्रव्याणि ।	१५५ ३
तृप्तिप्रश्नः ।	१३३ १४	यागार्थंक्रागादिहिंसनम् ।	१५७ १
आमश्राद्धे पिंडदानादिप्रकारः ।	१३२ २२	मत्स्यैर्मांसद्वयस्तृप्तिः ।	१६० २०
दधिवदराक्षतैः पिंडो ।	१३३ १३	मत्स्यानाह ।	१६१ २३
पिंडहीनश्राद्धे ।	१३४ ३	हारिणेनमांसवत् ।	१६२ १२
बहुमातृकविषये ।	१३५ १	अरण्यमेषमांसिनमांसचतुष्टयम् ।	१६३ १६
एकप्रपितामहानुपूर्वीम् ।	१३५ ८	पक्षिमांसिनपञ्चमांसम् ।	१६४ १०
लेखाकरणे पिंडपातेविशेषः ।	१३५ २१	क्रागमांसिनप्राणमासिकं ।	१६६ १४
नान्दीमुखपेदावाहनम् ।	१३६ २२	सप्तकीर्मेण ।	१६६ २१
नान्दीमुखत्वेनकीर्तनम् ।	१३७ ८	वराहमांसिनाष्टमांसं ।	१६७ ४
जीवन्मातृपितृविषये ।	१३७ २१	नवमेषमांसिन ।	१६७ १८
जीवत्पितृकादेववृद्धिश्राद्धावधिकारः ।	१३८ १	दशमाहिषमांसिन ।	१६८ ३
अन्नव्यादकेविभक्तिनिर्णयः ।	१३८ ८	चित्रमृगमांसिनैकादश ।	१६८ २१
वृद्धीनवदैवत्यद्वादशदैवत्यंवा ।	१४१ १६	दशमाहिषमांसिन ।	१६८ ३
स्वधावाचननिषेधः ।	१४१ १६	गव्यपयसासंबल्लहं पायसेनवा ।	१७० ८
		वादुर्ध्नसमांसिनद्वादशश्राद्धः ।	१७१ ५

पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः			पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः		
अथाक्षय्यतृप्तिः १७२ ३			षड्याद्यूतर्षिः । १८३ १		
खड्गादिमांसैः । १७३ ८			सप्तम्यांक्रषिः । १८३ १०		
आदधे प्रशस्तवस्तूनि १७३ ५			वाणिज्यमष्टम्याम् । १८३ १८		
वर्षासुमघाशादधविचारः १७३ १३			सूतक्रान्तेअपरपक्षे० । १८४ २		
गजच्छायायोगेश्वभोज			नवम्यामेकशफादिला० १८४ ११		
नेचविचारः । १७५ १			जीवत्पितृकस्यमाह		
पंक्तिपावनब्राह्मणाः । १७६ १			आहवि० । १८४ १५		
शाखाध्यायिनः । १७६ ८			दशम्यान्दिशफला० । १८६ ५		
षडङ्गवेदिनः । १७६ १३			एकद्विनेपार्वणैकोद्दिष्ट		
ज्येष्ठसामगः । १७७ १			व्यवस्था । १८६ १४		
गायत्रीसारमात्रोपे । १७७ ६			एकपाकनिषेधः । १८७ १		
पञ्चाग्निलक्षणम् । १७७ १७			एकादश्यान्दास्यादिला० १८७ ३		
स्नातकः । १७८ १			अनुवादीनामेकोद्दिष्टम् । १८७ ७		
त्रिणाचिकेतः । १७८ १०			द्वादश्यान्बनादिला० । १८८ ३		
त्रिमधुः । १७८ १			इयोर्मुताह्वैक्येपाकवि० १८८ १२		
त्रिसुपर्णी १७८ ६			त्रयोदश्यांजातिश्चैष्टम् १८८ २१		
धर्मशास्त्रपाठः । १७८ १५			अनुगमनमृतानांस्मृता		
ब्राह्मोढापुरः । १७८ १८			हे आदधन्नवेति । १८८ ७		
व्याकरणवेत्तायास्तिकश्च । १८० ८			अनेकस्त्रगादिभर्तृसह		
पूर्वाक्ताभावे वेदविदमे			गमने २०० १४		
कविप्रम् । १८१ १३			शस्त्रहतस्त्रचतुर्दश्याम् । २०१ १		
अनुकल्पः । १८२			शस्त्रहतस्यपार्वणैको		
वेदविदांप्रशंसा । १८२ १४			द्दिष्टम् । २०१ २०		
वर्ज्यब्राह्मणाः । १८२ १८			रणेहतानाञ्चतुर्दश्याम्		
पापरोगिणः । १८४ २१			प्रतिप्रसवः । २०२ ६		
अथकाम्यानि १८४ १४			चतुर्दशीआदधस्यप्रति		
व्यतीपातलक्षणम् । १८७ २०			प्रसवः । २०२ १५		
प्रतिपदिस्त्रीलाभः । १८८ १४			अमावास्यायांर्वआदध		
सन्यासीपुत्रमृति । १८८ १०			फलानि० । २०४ १		
जीवत्पितृकमृति । १८८ १२			अमावास्यानिरुक्तिः । २०४ ७		
द्वितीयायाङ्गन्यालोभः । १८० १४			पितृपक्षेनचेद्दीपमालि		
तृतीयायांअश्वादिदिला० । १८१ ५			कायांदेयम् । २०४ १३		
चतुर्थ्यामजादिदिलाभः । १८१ ८५			विधवायाःपार्वणेधिकारः २०४ १६		
माहः आहमृथक् । १८१ १८			विधवायाः धवक्षयाहे		
पञ्चम्यांपुत्रादिदिलाभः । १८२ ५			पार्वणनिषेधः । २०५ ८		
पर्वणिक्षयाहविचा० । १८२ १६			ग्रन्थकर्तुः प्रार्थनापद्या		
			नीति । शम् २०५ १		

इति श्री गौड़वंशावतंसेन घनश्याम शर्मणा मात्मजेन श्री
प्रभुदत्तशर्मणा श्राद्ध कारिकायाः सूचन पञ्चविरच्यमुद्रितम् ।

कात्यायन विरचितं श्राद्धसूचम् ।

काशिकाव्याख्यासंवलितम् ।

प्रथमाकण्डिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य प्रसादपयसा क्रतुपादपास्तं कात्यायनं मुनिवरं शिरसा-
भिवन्दे ॥ सिक्ताः फलन्ति यजुषामिहयाजकानां स्वर्गोद्भवानि वि-
विधानि फलान्यजस्रम् ॥ १ ॥ कर्कोऽव्याख्यदिदं (१) गभीरवचनैः सूत्रं
यतोस्मादभूद्दूर्वीधञ्च ततोहत्तायुधइति व्याख्यातयाप्यस्फुटम् ॥
भूयोपिप्रतिषेधकारिबचनैः स्मार्तैर्मयाकाशिका सूत्रस्थोपरिसंश-
यौघतिमिरध्वंसाय तंतन्यते ॥ २ ॥ सूत्रार्थव्यञ्जनाद्वाक्यैर्विशेषो-
क्तिप्रकाशनात् ॥ अस्यान्वर्थमिदं नाम ग्रन्थस्यश्राद्धकाशिका ॥ ३ ॥
नित्यानन्दइतीहयाज्जिकवरो जातस्तदीयः सुतः स्मार्ताग्नौविदि-
तक्रियोतिमुख इत्याख्योजगत्यद्भुतः ॥ तत्पुत्रोऽप्यभवत्स्मृतिह्वचतुरः
शास्त्रेष्वधीतौश्रुतौ विष्णुर्मिश्रद्वमन्निबन्धमकरोत्कृष्णः कृतीतत्सु-
तः ॥ ४ ॥ तत्रपूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदित्यादिना श्रौत-
कर्माण्युपदिश्य अथातो गृहस्थास्त्रीपाकानामित्यादिना स्मा-
र्तान्यथाख्यायावशिष्टम् श्राद्धकर्मवक्तव्यमिति सूत्रमारभते ॥

* अपरपक्षे श्राद्धद्वूर्वीत ॥ १ ॥

॥ अपरपक्षः । कृष्णपक्षः चांद्रमासे शुक्लकृष्णपक्षयोः पूर्वा-
परत्वसंभवात् ॥ श्राद्धमिति पिंडप्रदानं कर्म । कुर्वीतेति विधा-

(१) गभीर इति खपुस्तक पाठः निजं गभीरं गभीर मिथ्यमरोक्तीः

यकंपदं ननुत्रिपदमिदं सूत्रं तत्रपदत्रयेऽप्येकत्वमनुपपन्नं तथाहि
 प्रौष्ठपद्याअपरपक्षे मासिमासिचैवमिति शौनकः ॥ अनेनवि-
 धिनाश्राद्धं चिरब्दस्नेहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांच याज्ञि-
 यमन्वहमिति मनुः ॥ कन्याकुम्भवृषस्थेर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदेति
 मात्स्यं । यत्तु वचनेसर्वापरपक्षेषु कर्तव्यतोपदेशात् ॥ तथा-
 श्वयुकृष्णपक्षेतु श्राद्धं कुर्याद्विनेदिनद्वतिवचनात् प्रतिदिनकर्तव्य-
 तथा श्राद्धानीतिवक्तुमुचितत्वात् । ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यापेक्षया
 कुर्वीरन्निति वक्तुमौचित्याच्चेति अतश्चापरपक्षेषु श्राद्धानिकुर्वीर-
 न्नितिसूत्रमुपपन्नमित्यम् अत्रोच्यते अपरपक्षेष्विति बहुत्वमुपपन्नमि-
 तियदुक्तं तन्न तथासति सर्वसामान्येनास्यापरपक्षस्य वैशिष्ट्या-
 नुपपत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षैः शुक्लपदैः षष्ठां षट्पक्षा-
 अपरेस्मृताः । तेषां पुण्यतमः पक्षः आप्राठ्याः पंचमस्तुयद्वत्यादि ।
 यदपि श्राद्धानीतिवक्तुमुचितमिति तन्न तथासत्येकोद्दिष्ट पार्वण
 नित्यश्राद्धादीनि प्राप्नुयुस्तन्माभूदिति पार्वणरूपत्वेनैक्यमुक्तम् ॥
 तथाचोक्तम् । कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंचच ॥ पार्वणे-
 नैवविधिना तत्रश्राद्धं विधीयतइति नन्वेतदैक्ये पार्वणत्वे चतुर्द-
 श्यादौ पार्वणादिनिषेधस्य कागतिरिति चेन्न तस्य श्राद्ध पक्षव्यति-
 रिक्तश्राद्धेषु त्रिभागादिपक्षविभागेषु चतुर्दश्यां पार्वण निषेधस्य प-
 र्यवसानात् मनुरपि कृष्णपक्षे दशस्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैतानतथेतराः । पक्षश्राद्धेतु कृष्णाजिनिः
 नभस्यस्यापरपक्षे श्राद्धं कार्यं दिनेदिने नैव नन्दादिवर्जस्यान्नैववर्ज्या
 चतुर्दशीति यदपि चातुर्वर्ण्यापेक्षया कुर्वीरन्निति तदपि न तथास-
 त्युक्तानधिकृतानामधिकारः स्यात्तन्माभूदितिकुर्वीतेत्यधिकारि

विशेषणेनैक्यमुक्तम् । ततश्च सर्वापरपक्षेषु हेमन्तग्रीष्मवर्षापरपक्षा-
 स्तेषु कन्याकुम्भदृष्ट्येकेचयः तत्रापि भाद्रपदापरपक्षः पुण्यतमः
 कालस्तत्र पार्वणमधिकारीकुर्यादिति सिद्धम् । एवं सति कालान्तरा
 नुपदेशादमावास्यादौ श्राद्धन्तस्यादिति चेत् । अपरपक्षशब्दस्योप-
 लक्षणतया तत्संग्रहोपपत्तेः । नन्वेवमपि कृष्णपक्ष इति वाच्येऽपर-
 पक्ष इति गौरवं किमर्थम् ॥ पितृकर्मणि प्रतिज्ञादौ चान्द्रमसोच्चार-
 णज्ञापनार्थमित्यदोषः तथा चोक्तं । आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चा-
 न्द्रः प्रशस्यते । तथा सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
 पार्वणे चाष्टकाश्राद्धे चान्द्रो मासो महालय इति । बृहस्पतिरपि रवे-
 रभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि । तथा तथैव पितृकृत्यादौ मास-
 श्चान्द्रमसः स्मृतः । अपि च विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः
 स्मृतः शेषकर्मसु चान्द्रः स्यादेष मासविधिः स्मृत इति । अवैत-
 च्चिन्त्यते । किम्पक्षश्राद्धं नित्यं काम्यं वेति । तत्र काम्यमित्येके ।
 नाश्रन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि योनरः । पक्षश्राद्धं न कुरुते त-
 स्य रक्तम्पि वन्ति ते इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । शाकेनापि नापर-
 पक्षमतिक्रामेदिति सूत्राच्च नित्यमित्यन्ये । नोभयं । पितृगाथा स-
 दैवात् गीयते ब्रह्मवादिभिः ॥ कदानः संततावग्यः सकश्चि
 इवितासुतः । पितृपक्षे सदाश्राद्धं पूर्णपक्षं प्रदास्यतीत्यादिना
 तत्प्रतीक्षामहे सर्वे मुवृष्टिमिव कर्षकः । काम्यदायी भवेत्कश्चि
 त्कुले स्मच्छ्राद्धो नर इत्यादिना काम्यत्वस्य प्रतीतिः । तस्माद्
 भयरूपत्वं युक्तम् । तत्र नित्यकाम्ययोः सङ्घटे काम्यस्य बलवत्त्वा-
 न्नित्यस्य सङ्गात् सिध्यतीति न्यायाच्च काम्यानुष्ठानेनैव नित्यस्य अपि-
 सिद्धिः । तथा च सङ्ग्रहकृत् । काम्यं तत्रैव नित्यस्य तत्त्वं श्राद्ध-

सप्त सिध्यतीति । एवं च सतिकाभ्ये सर्वांगोपसंहारनियमाङ्गरणी मघा युगादि रविवारादि निषिद्धकालेपि पिण्डदानं महालयेभवतीति तथाचपाद्मे । वारेपातेचसंक्रातौयुगादौचमहालये तर्पणेपिण्डदानेच तीर्थेदोषो न विद्यते तर्पणे तिलानां च ब्रह्माण्डेपि ऋक्षयोगादिविद्धेपि तद्दिने पिण्डपातनं प्रचेताऽपि । आभ्युदयिके संप्राप्ते मघावापिचयोदशौ ॥ क्षयाहेचापिसंप्राप्ते पिण्डनिर्वपणं स्मृतं बृहमनुरपि महालये चतुर्दश्यां मघायां पुत्रवानपि पिण्डनिर्वपणं कुर्यादस्य शस्त्रहतः पिता कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां मघायुक्तां दिनं यदि पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्तृप्त्यर्थं शस्त्रघातिनः । अपिच तीर्थेसांवत्सरेऽपि पितृपक्षे महालये पिण्डदानं प्रकुर्वीतियुगादिभरणीमघे ॥ तथा महालयेक्षयाहेच दर्शपुत्रस्यजन्मनि तीर्थेषु निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपीति नन्वेवं भरणी मघायुगादि रविवारादिषु पिण्डनिषेधकानि अयने विषुवेचैव मघायां च युगादिषु आह्नककुर्वीतयत्नेन पिण्डनिर्वपणं विना मघायुगादौ भरण्यामयने विषुवे तथा पिण्डदानं कुर्वीत यदीक्षेत्सुतजीवितं यास्यं वापैतृकं वापि पितृपक्षे विशेषतः । तत्र संकल्पनं कुर्यात् पितृणां पुष्टिदः सदा मन्वादिषु युगादिषु मघाच-भरणी तथा आह्नकं तत्र प्रकुर्वीत पिण्डनिर्वपणं विना तथामघाभरण्याञ्च त्रयोदश्यां विशेषतः प्रौष्ठपदस्य द्वादश्यां मघार्चं निपतेत् यदि । तत्र संकल्पनं आह्नकं पिण्डनिर्वापवर्जितं । मघायुगादौ भरण्याम् संक्रातौ रविवासरे ॥ पिण्डदानं प्रकुर्वीत यदीक्षेज्जीवितान्सुतान् सुतश्च मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु त्रयोदश्याम् क्षयाहेभ्युदयादृते । मघायुगादौ भरण्यां

आङ्कुर्यादतद्रितः पिण्डदानन्नकुर्वीत तच्चसप्तात्क्षयवासरे ॥
 वैशाखसप्ताहतीयायां नवम्यां कार्तिकसप्तम्यां आङ्कुर्यात्संक्रातिवत्कुर्यात्
 त् पिण्डनिर्वपणम्विना युगादौ पितृनक्षत्रे तथा मन्वन्तरादिषु । अ-
 र्घपिण्डन्नकुर्वीत वैशाखं आङ्गमाचरेदित्यादीनि वाक्यान्त्यनर्थकानि
 स्युरितचित्सत्यं एतानि वाक्यानि तिथिवारनक्षत्रसंक्राति युगादिनि-
 मित्तक्रियमाणेषु काम्यश्राद्धेषु पिण्डदानं निषेधन्ति । न पुनः पक्ष-
 श्राद्धतिथ्याश्रयादिनिमित्तश्राद्धेष्वित्यविरोधः । अन्यथा वारेपाते च
 सङ्क्रान्तावित्यादिभिर्विरोधात् (१) अथ पार्वण्येनैव विधिर्नैव युक्तं ॥
 तत्रैकम्पार्वण्यं किंवा द्विपार्वण्यम् उत्तमः पार्वण्यञ्चेति पक्षश्राद्धे
 विपार्वण्ये कोहिष्ठयोरप्राप्तत्वात् सर्वत्रापि पार्वण्यधर्मत्वात्तृयाणां वि-
 हितत्वाच्चेति । तथा चैकपार्वण्ये मात्स्यं । ततः प्रभृतिसंक्रा-
 तावुपरागादिकर्मम् । विपिण्डमाचरेत्प्राङ्मेकोहिष्ठं स्तेहनि ।
 प्रजापतिरपि । संक्रातावुपरागे च वर्षोत्सवमहालये निर्वपेत्
 पिण्डवित्तयमिति ग्राहप्रजापतिरिति । द्विपार्वण्ये तु कात्यायनः
 कर्षून् समन्वितं मुक्त्वा तथा द्युं श्राद्धश्रोत्रं प्रत्याब्दिकं विशेषेषु पिण्डा-
 स्युः षडिति स्थितिरिति । चतुः पार्वण्ये तु कात्यायनः । कुर्याद्वाद-
 शदैवत्यम् प्रेतपक्षे तु सर्वदा । यथा तीर्थे गयायाञ्च एषधर्मः सना-
 तनः । आदौ पिता ततो माता ततो मातामहस्तथा । मातामहस्त-
 तो दद्यात्प्रेतपक्षे तु सर्वदा ॥ सुमंतुः । पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्य-

(१) किं आङ्कुर्यात्साग्निकस्यैवाधिकारः उत्तमः अग्निकस्यापीत्यत्र कर्त्ताचार्येण निर्णीतं अग्नौ
 करणरूपस्याङ्गस्याग्न्यधिकरणत्वात्तदुपसंहारिशग्निकस्यैव शक्तिर्नैतरेषु नपैतदग्नौ
 योहोमौलौकिकेनैव विधीयत इति निषेधात् तत्र च दारसंग्रहपूर्वकं कर्मावसथ्याधानं तत्पू-
 र्विकाच्च कर्मान्तरे प्रवृत्तिरित्यतोपि नानग्निमतोधिकार इति युक्तं अग्नौ भावे तु विप्रस्य
 पाण्डुः विवोपपादयेदिति तदप्युक्ततावसथ्याभ्युदयिकं विषयं अग्नौ नमतोपि आङ्गोधि-

स्तदनन्तरम् ॥ ततोमातामहश्चतत्पत्नीभ्रातृवैवच ॥ गया-
याञ्चतथातीर्थेप्रेतपक्षेविशेषतः । कुर्याद्वादशद्वैवत्यमेकोहिष्टमतः
परं । एवंचनविप्रतिपत्तावुच्यते । तवैकपार्वणचतुःपार्वणयोर्य-
थाक्रममाहनवमीविषयत्वेनपरिशेष्या द्विपार्वणमेवपक्षश्चाद्वैष्व-
वतिष्ठते । तथाच दृढयाज्ञवल्क्यः । पितापितामहश्चैवतथैवप्र-
पितामहः ॥ समीहन्तेषुतान्सर्वमाहपक्षेविशेषतः ॥ भुञ्जन्ति-
विप्रकायेषुपितरोन्तर्हिताःसदा ॥ तस्माद्विप्रान्पितृन्विद्यात्पितृव-
त्ताम्प्रपूजयेत् । द्विपार्वणम्प्रकर्त्तव्यंविनाश्राद्धंक्षयेहनि । पितरो-
यत्रपूज्यन्तेतत्रमातामहादयः ॥ अविशेषेणकर्त्तव्यंविशेषान्न-
रकम्न जेदितिऋष्यशृङ्गवचनात् । व्यासोपि ॥ पितृमातामहा
श्चैव द्विजश्चाद्वै नतर्पयेदिति । पुलस्त्यः । मातुःपितरमारभ्य तयो-
मातामहाश्रुताः । तेषां तु पितृवक्त्राद्भुङ्क्षुर्दुहितृसूनवइति ।
स्कान्दे । पार्वणङ्क्षते यस्तुकेवलम् पितृहेतुतः । मातामह्य
न्नकुर्वते पितृहासोपिजायत इति । सूत्रकारोपि । त्रींस्त्रीन्पि-
ण्डानिति । एकचतुःपार्वणे क्षयाहनवमीविषये । तथाचपारा-
शरः ॥ पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगो-
चाणा मेकस्यैवमृतेहनि ॥ नवस्यान्तु दृढधयोऽज्ञवल्क्यः । गयायां
पुष्करेचैवतथैवान्वष्टकासुच ॥ पितृमुख्येनकर्त्तव्यम् पार्वणानाञ्च-

कारइत्येवं विधाप्रसिद्धिस्तुद्वहवटेयचो वसतोतिवदननिश्चितितानाग्निमतः श्राद्धा-
धिकारेप्रमाणमिति तदिदमनुपन्नं नित्यंनैमित्तिकेषुहि यथाशक्नुयात्तथाकुर्या-
दितिन्यायात्सर्वान्गोपहारा शक्तस्याप्यधिकारात् अग्न्यभावेतुपाणीहोविधानात्
अस्यविधानस्यचोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् संतिचाग्रीकरणर-
हितानिश्राद्धानित्वेधधिकारानिवृत्तेश्च स्त्रीशूद्रानुपनीतानामपिश्राद्धोपदेशात्साग्नि-
कानग्निर्कोभयाधिकारेणविहितंश्राद्धमिति सिद्धम् ॥

तुष्टयमिति । नन्वेवमन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः आहमुदाह-
 तम् ॥ पित्रादि मातृमध्यन्तु न्ततोमातामहान्तकमित्यादि वच-
 नविहितम् नवदैवत्यम्बिरुच्येत । मैवं । अन्वष्टकाश्चिति बहुत्व-
 स्यत्तिरूपेपर्यवसानात् साग्निकर्तृकन्नवदैवत्यमन्वष्टकावये त-
 द्बचनम्बिहितुमर्हति नापरपक्षनवमौविषयम् । अतोद्वादशदैव-
 त्यमपरपक्षनवमौविषयमिति सिद्धम् ॥ अन्यथा नवदैवत्यं मातृ-
 णां पृथक्त्वेन मातामह्यादौनामपृथक्त्वेनार्जजरतीयापक्षे ।
 तथाच पुराणसमुच्चये । सर्वासामेवमातृणां आहंकन्यागते-
 रवौ ॥ नवम्याञ्चप्रदातव्यम् ब्रह्मलब्धवरायतः । पितृमा-
 तृकुलेनार्यो याःकाश्चित्समृतास्त्रियः ॥ आहार्हा मातरो ज्ञेया
 स्तासांश्चोदम् प्रदापयेत् । दृष्टौतुमातृपूर्वंहि आहङ्कुर्वीत बु-
 धिमान् । अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥ तामि-
 स्रपक्षे नवमौ यापुण्यातुनभस्यके । चत्वारःपार्वणाःकार्याः पितृ-
 पूर्वामनौषिभिः ॥ पितृणांतु त्रयः पिण्डा मातृपूर्वास्तथावयः ।
 मातामहानामथेवं त्रयोमातामहीषुच । एवंकुर्वन् ततः
 आहम् मातृणाञ्चनदोषभाक् ॥ भवत्येवनरोविप्रा इति
 ब्रह्मानुशासनइति । कात्यायनोपि । नवमानंनवकंदृष्टौ त-
 थैवान्वष्टकेविदुः ॥ कुर्याद्वादशदैवत्यम् प्रेतेतीर्थेगयासुच ।
 तथा उपस्रवेचन्द्रमसोरवेष्टृष्टौगयायां गमनागमेषु ।
 अन्वष्टकायांच महोत्सवेषु आहंक्रियाद्वादशदैवतास्यात् ॥
 दृष्टयान्नवत्वेऽपि ॥ गयायांच कुरुक्षेत्रे रोह्यस्तेदिवा-
 करे ॥ कुर्याद्वादशदैवत्यं पार्वणानां चतुष्टयमिति । ननु दि-
 नानिदशपञ्चचेत्यत्र तिथिषोडशकंप्रतिविरोधः । तथाच शा-
 ट्यायनः । नभस्यस्यापरेपक्षे तिथिषोडशकन्तुअत्कन्यागतान्वि

तंचेतस्या त्सकालःपितृकर्मसु । ब्रह्माण्डेऽपि । कन्यागते सवितरि
यान्यहानितु षोडश । क्रतुभिस्तानितुल्यानि तेषुदत्तमथाक्षयं ।
कन्यागतएकदेशेऽपि । तथाच काष्णाजिनिः । आदौमध्येवसानेवा
यत्कन्यां ब्रजेद्रविः ॥ सपक्षः सकलः पूज्यो श्राद्धषोडशकंप्रतीति-
चेत् । उच्यते । द्वादशकपालेऽष्टकपालवत् । षोडशदिनेषु पंच-
दशदिनानुवाद इत्यविरोधः । श्राद्धषोडशकैतु सन्देहः । तत्रैके
शुक्लप्रतिपदासह तिथिषोडशकमाहुः । तथाच देवलः । अहः
षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदासह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापिद-
र्शात्मिकास्मृतेति । तन्न शुक्लप्रतिपदो दौहित्रकर्तृक माताम-
हश्राद्धविषयत्वात् । तथाच मातृणां नवमीयद्दत्तानां च च-
तुर्दशी तद्वन्मातामहानां च शुक्लेष्टप्रतिपन्मतेति । अन्येतु ति-
थिद्विविषयं । श्राद्धषोडशकमिति । तदपि न तथासति
वृत्तिद्वयोः पंचदश सप्तदश श्राद्धसंभवा त्रयोदशकविधिवाधा-
पत्तेः । तथाचैवंपठन्ति । तिथयः पंचदशस्युः प्रेतपक्षेतुषोडश ।
अनुमत्यादिकङ्कुर्यात् पितृणां दत्तमक्षयं ॥ नातः पञ्चद-
शेकुर्यान् नातः सप्तदशेतथा । ऊनेतु नरकं यान्ति ह्यधि-
केसराइनक्षय इति । तस्मात्त्रुटिद्व्योर भावे षोडशश्राद्धवि-
धिरितिचेत् । तथासति श्राद्धषोडशकस्य कदाचित्कर्तृत्वेन
नित्यत्वानुपपत्तेः । अतः प्रौष्ठपदौमारभ्य वृत्तौ प्रतिपदमभि-
वर्षाय दृष्टौ बहिःकृत्वा श्राद्धषोडशकं कर्त्तव्यमिति वावस्था
युक्ता । एवंचर्हि प्रतिपदो दौहित्रविषयत्वमित्युक्तिर्विरुध्येत् ।
तत्र वृत्तिविषयत्वात् तया षोडशपूरणोपपत्तेः यद्वा एकाहे तिथि
द्वयसंबन्धे श्राद्धद्वयकरणा त्रयोदशपूरणम् । ततश्चोभयथा
पि प्रौष्ठपद्यामास्मः । तथाचसूतः ॥ पूर्णिमाप्रभृति श्राद्धम्

नत्समा त्कुर्याद्विचक्षणः । दिनेदिने यज्ञफलं लभते श्राद्धदोमरः ॥
 ब्रह्मांडेपि ॥ श्राद्धञ्च पूर्णिमायांचकृत्वापूर्णफलं लभेत् । प्रतिपद्य-
 र्जलाभाय द्वितीयायांचापरं ॥ पुराणसमुच्चयेपि । प्रशस्ता पौ-
 णिमा मुख्या स्थितयः षोडशैवताः । यथातिलानांतैलञ्च तुल्यं वै
 श्वेतकृष्णयोः । पौर्णिमाया ममायाञ्च समम्पुण्यफलं द्वयोः ।
 पूर्णपक्षे नभस्यस्थितिः पूर्णाप्रशस्यते । अस्यांदत्ते पितृणांवै
 तृप्तिः सांवत्सरीभवेत् । अमायांश्राद्धं कृच्चैव सर्वान्कामानवाप्नु-
 यात् । पूर्वापराक्षयोः रन्तेयः श्राद्धं कुरुतेनरः । नभस्यस्यद्विजश्रे-
 ष्ठाः पितरस्तेनपुत्रिणः । पौर्वाह्निकी पौर्णिमासीह्यमाचैवापरा-
 ह्निकीति । वृद्धयान्न वत्स्योपि । कामिकान्तिथिकर्तव्यं श्राद्धक-
 र्मद्विजादिभिः । पूर्णिमाश्राद्धदानेन सम्पूर्णं फलमश्नुते । कुर्वन्वै
 प्रतिपच्छ्राद्धं न्यनमानौसमश्नुते । इत्यादिषोडशकम् । वायुपुरा-
 णेपि । पुष्टिं म्रजां स्मृतिमेधामित्वाद्युपक्रम्य पौर्णिमासगं द्यमा
 वासगांतं तिथिषोडशकमुक्तमित्यलं । ननु श्राद्धम् पिंडप्रदानं क-
 र्मेति कथमुक्तं स्मृतिष्वनेकधाश्राद्धशब्दप्रयोगात् तथाहि । श्राद्ध-
 भुगष्टवर्जयेत् । श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय अपिस्थात् सकलेजन्तु भोज-
 येद्यस्तुयोगिव इत्यादिनाभोजने । श्रद्धास्ति यत्नचक्राहम् । प्रज्ञा-
 श्रद्धार्चा वृत्तिभ्योः । श्रद्धयादीवते यस्माच्छ्राद्धान्तेन निगद्यतइति
 पाणिन्यादिवचनाच्छ्रद्धायोगे । क्षींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यद्रदात् ।
 नन्दायांभार्गवदिने त्रयोदश्यां विजग्मनि तेषुश्राद्धंनकुर्वीते
 त्यादि वचनात्पिण्डदानेवा । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवा
 वाचेत्यादिनाकर्मणि । एवंविप्रतिपत्तौ पिण्डदानस्य प्राधा-
 न्यात्तद्दानेशन्तनोर्हस्तोत्थानाच्च गयादौ पिंडदानंश्राद्धम् ।
 ब्राह्मणपरीक्षायत्नादप्राज्ञेय भोजने दोषश्रवणात् पिण्डरा

हित्येऽपि श्राद्धसम्भवाच्च युगादौ ब्राह्मणभोजनमेव श्राद्धं दर्शा-
 दौतूभयसमुच्चयः श्राद्धमित्येके तदन्येन च मन्ते । अग्न्या-
 ण्यादि दोषपराहतेः श्राद्धादीयत इत्यादावव्यापकत्वाच्च ।
 तदपि न । तथासति हेतुकत्वसंभवे कल्पनागौरवकल्पेः ।
 अथैतन्मनुः । श्राद्धशब्दकर्मैति स्मृतिवैयर्थ्यं । तथाचोक्तं ।
 पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि
 चत्वारि न हंत व्यानिहेतुभिरिति । तस्मात्सर्वकर्मत्वाविशेषा-
 दाग्न्याभेदेन कर्मव्यवस्थायुक्ता । तथाच धर्मप्रदीपे यजुषां
 पिण्डदानं वहुचन्द्रांश्च जतर्पणम् । श्राद्धशब्दाभिधेयस्यादुभयसाम-
 वेदिनामिति । आपस्तम्बोऽपि । श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवाच पितरो
 देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थमिति । देवतोद्देशेन यथाह-
 वनीये होमस्तथापि च्छेनेन ब्राह्मणे दत्तं श्राद्धमित्यर्थः । ततश्च
 कर्मैवोपपन्नमिति । तथाच ब्रह्माण्डे । देशकाले च पात्रे च
 श्रद्धया विधानाचयत् । पितृनुद्दिश्य विप्रैश्चोद्दत्तं श्राद्धमु-
 दाहृतमिति । मरीचिरपि । प्रेतं पितृंश्च उद्दिश्य भोज्यं
 यत्प्रियमात्मनः । अथवा दीयते यच्च तच्छ्राद्धं संप्रकीर्तित-
 मिति । वृद्धया च वृक्षोऽपि । पात्रं पत्नी विधिः श्राद्धा देशः कालः
 क्षमा दया । एतदेवोच्यते श्राद्धं हविः कर्तृसमन्वितमिति ।
 यद्वैकल्यं पारिभाषिकं मितरत्नौपचारिकम् । तथाच श्रीधर-
 पद्धतौ । होमश्च पिण्डदानं च तथा ब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धश-
 ब्दाभिधानस्या देवस्मिन्नौपचारिकम् । प्रयोगोद्दिश्यते लोके मि-
 यमस्तु च ये सतीति । प्राधान्यप्रयोजनं यदकरणे भ्यावृत्तिः ।
 प्रधानस्याक्रियायत् सांगतत्क्रियते पुनरिति वचनात् । यदुक्तं
 प्रतिपादि दौहितादुत्कर्तृकश्राद्धविषयत्वमिति । तत्राकिंजीवत्य-

तृको दौहित्रः उत्तमृतपितृकड्वति उभयथाप्रतिक्रमः । तथाच ।
जातमात्रस्तुदौहित्वौ विद्यमानेपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्राद्धं
प्रतिपद्याश्विनेसिते । नन्वेवं त्रिपिण्डं प्रष्टुपिण्डं वा उच्यते ।
पित्वादित्विके जीवति त्रिपिण्डं मृतेतुत्तरमिति । तथाचका-
त्यायनः । मातामहानांदातव्यं प्रतिपद्येवमुख्यकं । त्रिकंहित्वाप्र-
यत्नेन श्राद्धं कुर्यात्त्रिपिण्डकम् । गौतमोपि । मातृपक्षे मृतानाञ्च
देयंभक्त्या तु मुख्यकम् । सर्वेषां पावनं कुर्यात् यथाशक्त्यातु पिं-
डदः । जातमात्रस्तु दौहित्वौ विद्यमानेषु पार्वणम् । कुर्यान्मा-
तामहश्राद्धं प्रतिपदेवसर्वदेति । मृतपित्रादि त्रिकेतु गोभिलः ।
मातामहानां प्रतिपद्दौहित्रः स्वयमाचरेत् । तत्रपित्रे स्वयन्देयं
विशेषात्प्रीतिरिष्यते । प्रतिपत्यतिपच्छाद्धं पित्रइति पितामहा-
दुपलक्षणम् । प्रत्यक्षपितरन्यक्षा ह्यन्यथातु ददातिथः । सयाति
नरकं घोरं यावद्भूसागरानगा इति । मृते पित्रादित्रिके पितृ
प्रङ्क्तिपरित्यागो न । प्रत्यवायजनकत्वात् । पञ्चमीपर्यन्तं श्राद्धका-
लत्वान्च । तथाच यमः । हंसि वर्षासुकन्यस्थे शाकेनापि गृहेव-
सन् । पञ्चम्योरन्तरेदद्या दुभयोरपिपक्षयोः ॥ एकादशी चतुर्द-
श्यादि तिथिश्राद्धानि क्षयाहश्राद्धानितुत्तरत्वंप्रपञ्चयिष्यन्ते । इह-
त्वपरपक्षादि प्रपञ्चेनालम् । एवंपक्षश्राद्धमुक्त्वा पक्षान्तरमाह ॥

* ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः ॥ २ ॥

बाशब्दउत्तरोत्तरप्राशस्त्यं सूचयन्मृत्यन्तरोक्तपक्षा न्योतयति ।
ततश्च शक्ततमेन शक्ततरेणशक्तेनचपूर्णिमांपञ्चमीमष्टमी मेका
दशीमारभ्य शेषदिनेषु यथाक्रमं शक्त्याश्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तथाच ब्राह्मे । अश्वयुक्पक्षेपितु श्राद्धंकुर्याद्दिने दिने ॥ त्रि-

भागहीनम्यक्ष्णं वा विभागं त्वर्धमेव वा विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । उत्तराद-
यनाच्छाद्रे श्रेष्ठस्यादक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते
केशवेधिकम् । प्रौष्ठपद्यापरपक्षे स्तत्रादिविशेषतः । तन्वे वंपञ्च
मूर्ध्वं ततोप्यतीत्याष्टमूर्ध्वं ततोप्यतीत्यैकादशीमारभ्य श्राद्धं-
विदधता वाक्येन । कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीमि-
ति । दशमीप्रभृतिश्राद्धविधायकं मनुवाक्यम् विरुध्येत । पितुः
शंस्रहतत्वे दशमीप्रभृतित्रिभागत्वं पक्षस्येतरस्यैकादशीप्रभृतीत्य-
विरोधः । अतएव प्रतिपत्यभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति
चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधस्य विभागादिपक्षे ष्वेव पर्यवसानमित्यु-
क्तम् । तिथिविषये पक्षान्तरमाह ।

* यदहःसम्ययेत तदहर्ब्राह्म
णानामन्वये पूर्वदुर्वा ॥ ३ ॥

यदहरिति विभक्त्यर्थावयवीभावै । न पुंसकादन्यतरस्यामिति टञ्-
भावः । क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् ब्राह्मणानिति । पूर्वदुर्गिति नि-
पातः । ततश्च यद्दिने मृताहसंज्ञकतिथिरपरपक्षे स्यात्तदहं पू-
र्वाहं वा ब्राह्मणानामन्वये श्राद्धकुर्यादिति शेषः । पूर्वदुर्गसम्भवे
तदहर्निमन्वयेदिति वाशब्दार्थः । तथाच कूर्मे श्वोभविष्यति मेशाहम्पू-
र्वदुर्गभिपूजयेत् । असम्भवे परेदुर्वा यथोक्तं लक्षणैर्युतान् ।
देशलोपि । श्वःकर्त्तास्मीति निश्चिरय दाताविप्रान्निमन्वयेत् ।
असम्भवे परेदुर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्वयेदिति । अथवा वाशब्दो
वावस्थायां । योषित्यसङ्गिनः पूर्वदुर्गरितरांस्तदह इत्यर्थः ।
तथाच मार्कण्डेयः निमन्वयेत पूर्वदुः पूर्वोक्तांस्तुद्रिजोत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वायोषित्सङ्गिनं । कार्यायनोपि ।
नविना ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणः श्राद्धमर्हति । ब्रह्मचारी यतिश्चैव
तद्दिनेच निमन्त्रयेदिति । दिनद्वयेपि निमन्त्रयेदिति समुच्चया-
र्थोवा । तथाचट्टयान्नवल्लभः । चरणक्षालनादूर्ध्वं पुनर्विप्रनि-
मन्त्रणम् । आसनाचनसंयुक्तम् सर्वञ्च प्रतिपाद्यत इति । अ-
र्वाके । बद्धः सम्पद्येतेति सम्पत्यर्थवाचकत्वाद्बद्ध र्यथो-
क्तद्विजद्रवादि लाभस्तद्वद् एवश्राद्धं नतुम्बताहमिति । तन्न ।
तस्यालभायोगत्वेनानिश्चयत्वात् मृताङ्गोवाचनिकत्वात् सदा-
चरितत्वोच्च । नच संयतः पुरुषयत्नसाध्यत्वादन्यपरत्वम्वा ।
तस्मान्मृताह एवसर्वं सम्पाद्य श्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तं । अत-
एवगोभित्सूत्रे यदहउपपद्येतेतौत्वुपपन्नार्थमुक्तं । तथाच
पुराणसमुच्चये । यातिथिर्यस्य मासस्य मृताहेतु प्रवर्तते ।
सातिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनौयाप्रयत्नतः । तिथिच्छेदोनकर्त्तव्यो
विनाशौचं यदृच्छ्या । पिण्डश्राद्धञ्च दातव्यंविच्छित्तिनैवकारये-
दिति मृताहविषयस्यापि ऋष्यशृङ्गवचनस्यात्रापि सदाचारेण-
सङ्गतत्वात्तिथिविषयत्वमथविद्वद् । एतच्च पुत्रभ्रातृपत्न्यादि
व्यतिरिक्तविषयं । तेषा मेकादशी द्वादश्याः श्राद्धविधानात् ।
तथाच वायुपुराणे संन्यासिनोप्याव्दिकादि पुत्रं कुर्याद्यथातिथिः ।
महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादशां पार्वणेनत्विति । पिण्डश्राद्धञ्च दा-
तव्यमिति निषिद्धदिनेपीत्यर्थः तथाचकात्यायनः । अशक्तः पक्ष-
मर्ध्यं तु करोत्येकदिनेयदि । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं
यथाविधिरिति । नन्वेवं पौर्णमास्यां मृतस्य कुलतिथाविति ।
तत्रामावास्यायामित्येके । तन्न । तिथ्याश्रयाभावात् ॥ दर्शमृ-
तस्यैव तलोचितत्वाच्च । अतोभाद्रपद्यामेवयुक्तं तथाच ब्रह्मया-

क्षवत्क्यः । पूर्णिमायाममायांवा सदाकन्यागतेरवौ । एकोद्दि-
 ष्तु मातुःस्या त्पितुःपार्वणसुच्यते । नान्यकाले प्रशंसन्ति क्षये-
 हनितु पार्वणमिति पूर्णिमादर्शयोर्मृतस्य कन्यागतेरवौ तयोः ।
 क्षयाहसंक्षकतिथित्वात् प्रौष्ठपद्यामपरपक्षेच दर्शेच पार्वणक-
 र्तव्यमित्यर्थः । तथाच प्रौष्ठपद्याममायांच कन्याप्राप्ते रवौस-
 दा । सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धंवा इन्दुलोचनइति । एकोद्दि-
 ष्तु मातुःस्यादित्यैव सुपरिष्ठाद्व्यामइत्युक्तम् । अत्रकेचिद्देवपूर्वं
 निमंत्रयेदिति । तन्न । पितृपूर्वस्यविहितत्वात् । (१) तथाच देवलः ।
 श्वःकर्त्तास्तीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमंत्रयेत् । कृतापसव्यं
 पूर्वदुः पितृपूर्वनिमंत्रयेत् । प्रचेताअपि । कृतापसव्यः पूर्वदुः
 पितृपूर्वनिमंत्रयेदिति स्मृत्यन्तरेपि प्रार्थयितप्रदोषांते भुक्तान-
 शयितान्द्विजान् । अयुःमानपसव्येन पितृपूर्वनिमंत्रयेदिति यत्तु
 वृहस्पतिवचनं । उपवीतीततोभूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
 अपसव्येनपित्येच स्वयंशिष्योथवासुत इति । तत्पूर्वं पश्चाद्भावयो
 रश्रवणादस्मिन्नेव क्रमेयोज्यमित्यविरोधः । एतच्च पूर्वदुर्निमं-
 त्रणं गृहलेपाद्युपलक्षणं । तथाच वाराहे । वस्त्रशौचादि कर्त्त-
 व्यं श्वःकर्त्तास्तीतिजानता । स्थानोपलेपनंभूमेः कृत्वाविप्रान्नि-
 मंत्रयेदित्यादि । एवं निमंत्र्य ब्राह्मणानाह ॥

* स्नातकान् ॥ ४ ॥

स्नातकास्त्रिविधास्तान्निमंत्रये दितिशेषः । तथाचयमः ।
 विद्याव्रतोभयस्नातो ब्राह्मणःपंक्तिपावनइति । अयंचापत्नीक-
 निमंत्रणप्रतिषेधप्रसंगः विभार्योवृषलीपतिरित्यत्रिणानिषेधात् ।

* एकेयतीन् ॥ ५ ॥

निमंत्रयेयुः नकात्यायनादयइतिविकल्पः ॥ तथाच वायवीये ।

(१) वस्तुतस्तु पितृपूर्वनिमन्त्रणत्वान्यशाखाविषयम् देवपूर्वं ठ० श्राद्धमिति
 वक्ष्यमाणत्वात् ॥

गृहस्थानांसहस्रेण वानप्रस्थशतेन च । ब्रह्मचारीसहस्रेण एकोयो-
 गीविशिष्यते । विष्णुरपि । अपिनः खकुलेजायाङ्गोजयेदस्तुयो-
 गिनः । विप्राञ्छाङ्गे प्रयत्नेन तेन तृप्यामहेवयमिति । इतरेकात्या-
 यनादयोने तप्राङ्गः । तथाच गृह्यसंग्रहः ॥ आचार्यानुमतं वाक्यमे-
 कीर्य गृह्यते क्वचित् । शेषाण्ये कीयवाच्यानि आचार्येण प्रशंसति ।
 वसिष्ठोपि । श्रुतिस्मृतौ अतिक्रम्य यंसमश्नाति मूढधीः । न तं दुः ।
 ब्राह्मणं प्राज्ञः श्राद्धार्थमुपवेशयेत् ॥ यो दद्यादन्नमस्माकं तत्सर्वम-
 धुना सह ॥ आमिषेण समायुक्तं शस्तानां मृगपत्रिणां । जा-
 तूकर्ण्यः । दारवान्यो द्विजः श्राद्धे दद्यान् नो मांसमध्वरे सदुरात्मा
 दुराचार्यो वेदमार्गस्य दूषकः । तर्पणं तिलहीनं यच्छाड्यच्च-
 निरामिषं । विनादभैश्च यासंध्या त्रयं शशविषाणवत् । यत्र मातु-
 लजोद्वाही यत्र वा वृषलीपतिः । श्राद्धं धिनोति तत्प्रता न्कृतं
 यच्च निरामिषं । विश्वामित्रः । निमंचितस्तुयः श्राद्धे यच्चेवापि-
 द्विजाधमः । मांसं नाश्राति निरयं याति वैपशुतां नरः । इत्यादंग-
 वाधया यतिपक्षः कात्यायनेन निरस्त इत्येकेद्वत्युक्तम् । त्रिदण्डि-
 नामेव विहितत्वात् । तथाच वायौ । सन्ति वेदविरोधेन केचिद्वि-
 ज्ञानमानिनः । अयच्छयतयोनाम वेदसंतियथारजः । मुग्धान्
 जटिलकषायान् श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् । ब्रह्मांडेपि । एभिर्निर्धू-
 तदृष्टञ्च श्राद्धं गच्छति दानवान् । शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डि-
 भ्यः प्रदाप्रयेदिति । मुग्ढो विशिखः । जटिलो भस्मांगः । श्रुति-
 रपि । अशुचिर्वा एष यन्मुंडस्तस्मै तदपि धानं यच्छिखेति । उ-
 भावयज्ञात्कुलशीलत्वा न्ननिमंत्रयोदित्यन्ये । तथाच कात्यायनः । य-
 स्य शीलं न जानीयात् स्थानं न्विपुरुषं कुलम् ॥ कन्यादाने तथा श्राद्धे
 न्नवर्णीयात् कदाचन । मनुः । न स्वर्गो ह्येह विदुषा तस्मान्प्रवरे-

तथा । नाविज्ञातकुलेचैव यथाकन्यातथाहविः । पुराणसमुच्चयेपि ।
 येषां न ज्ञायते स्थानं नष्टस्यानाश्वयेद्विजाः । न ज्ञातिर्ज्ञायते येषां
 न संबंधी न बांधवः ॥ कुधर्माचरणायेतु न तां क्वाङ्गे निवेशयेदिति ।
 तदपि न । विज्ञातकुलशीलादीनां विधानोपपत्तेर्मांस मधु
 दक्षिणादानपंक्तिभेदादिदोषोपपत्तेः । तस्मादुभयोरप्यातिथि-
 रूपेण भोज्यत्वं न पंक्तौ निवेश इति युक्तं । तथा च वाराह । वैश्वदेवे नि
 युञ्जीत ब्रह्मचारिं शुचिं सदा । भिक्षुकान् देवतार्थेषु पूजयेदतिथिं
 यथा । अतिथ्यादिद्वत्तौ क्वागलियोपि । गंधमाल्यैः फलैश्चैव
 भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः । पूजयेदतिथिं श्राद्धे पितृणां तुष्टिकारकं ।
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयो हि नित्यशः । तत्कृतं मुक्तं यत्स्यात्त-
 स्य षड्भागमाप्नुयात् । मार्कंडेयोपि । भिक्षार्थमागतान्वापि ।
 काले संयमिनो यतीन् । भोजयेत्पणिपातादयः प्रसादो दयतमानसः ।
 कल्पतरावपि । पूजयेत्क्वाङ्गकालेपि यतिं स ब्रह्मचारिणं । गृह्णं
 ति पितरो देवाः स च याति परांगतिम् । तारयंति च दातारं पुत्रान् दा-
 राग्निपतृं स्तथा । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदाश्रमानतं । अला-
 भे ध्यानभिक्षूणां पूजयेत् ब्रह्मचारिणं ॥ तदलाभेषु दासीनं गृ-
 हस्थमपि भोजयेत् । विश्वामित्रोपि । यतिर्वा ब्रह्मचारी वा भुञ्जा-
 तानां द्विजन्मनौ । श्राद्धे यत्नं भवेत्साक्षी महालयसमंहितत् ।
 महालये गयायां च यतिधर्मेऽवतिः । पितृर्धनं कल्पितं पूर्वं मन्त्रदेवा-
 दिकारणात् । वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा । यमो-
 पि । भिक्षुः को ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेषु तु प्राप्तः
 कामंतमपि भोजयेदित्येवमादिवचनपर्यालोचनया यतीनां साक्षि-
 त्वयोरेव प्राप्तिर्न पङ्क्तौ निवेश इति । तथा च स्मृतिः । भुक्तशेषं न भुं-
 जीत पीतशेषं न संपिबेत् । न चैवोपविशेत्पङ्क्तौ यतिर्वा तापसस्य

वेति । यतिसुसर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेदिति । वायुपुरा-
णोक्तेः । किञ्च यदिदं त्वयपवेशः स्यात्तदा द्विजैर्मोमांसादिदाने
न तेषां तदभावे पङ्क्तिवैषम्याद्भयुक्तम् । न पङ्क्तौ विषमं दद्यादिति
वाक्यात् । ब्रह्महारीतोपि । पङ्क्तिभेदी ब्रथापाकी नरकं प्रतिपद्य-
ते । कामांल्लोभाद्ब्रथादापि यः पङ्क्तिन्दूषयेत् द्विजः । नरकादव-
तीर्णस्तु जायते ग्रामसूकर इति । अपिच । दक्षिणायामपिवै-
ग्रस्य । तथाच विश्वामित्रः । हेमं वारजतं वापि यतये ब्रह्मचारिणे ।
यो ददाति ऋते वस्त्रं स भवेद्ब्रह्मघातक इति । अत एक इत्युक्तं त-
त्सूक्तम् यद्वैकग्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थं दैवश्राद्धे यतयः पितृगृ-
हस्था इति । तथाच बृहवशिष्ठः । चत्वारः आश्रमा पूज्या दैवश्राद्धे-
न सर्वदा ॥ चतुराश्रमवाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत् । मार्कण्डे-
योपि । ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगित्वग्रासनो यदि ॥ यजमानञ्च-
भोक्तांश्च नौरिवांभसितारयेत् । यमोपि । न ब्राह्मणम्परीक्षेत
दैवे कर्मणि सर्वदा । पितृकर्मणि संप्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । वैश्वदेवे
नियुञ्जीतेति वाराहवाक्याच्चेत्यलः बहुना ।

* गृहस्थान्साधून्वा ॥ ६ ॥

वाशब्दः पाक्षिक यत्निमित्तं व्रणनिषेधार्थः । तथाच जावालः ।
अन्नं तियेन मांसानि भार्याहीनाश्च ये द्विजाः ॥ ये च मातुलसंबन्धा-
नताञ्छ्राद्धे निवेशयेत् । ऋषयश्च गोपि । नास्मात्तियो द्विजो मांसं य-
स्य नोदार संग्रहः तावेतौ मुनिभिः प्रोक्ता वनर्हो मखदूषकाविति ।
ननु । वाशब्दः गृहस्थनिषेधार्थः किं न स्यात् । मैवं साधुशब्देनैव त-
न्निषेधसिद्धिः । नचात्र वाशब्दाभावः शङ्क्यः । शाखां तरेदृशमान-
त्वात् ॥ तथाच गोभिलः । गृहस्थान्साधून्वेति । वसिष्ठोपि । य-

तीनृगृहस्थान्साधून्वेति । अतश्चगृहं पत्नी तत्सहितागृहस्था-
न्नरान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । नचविभार्यनिमन्त्रणमनुज्ञातं ॥ विभा-
र्योवृषलीपतिरित्यत्रिणाप्रतिषेधात् । साधूनाह्लादितप्रपुराणे ।
साधून्वेद्यामिसांयतमित्युपक्रम्यगङ्गायमुनयोर्मधोमध्यादेशः प्र-
कीर्तितः । तत्रोत्पन्नाद्विजायेवैसाधवस्तेप्रशस्यतइति । यद्वादेश-
व्यतिरिक्तदेशस्थाः सद्गुत्ताः स्लेच्छदेशनिवासिनो वर्जयेदिति-
मात्स्योक्तेः ।

* श्रोत्रियान् ॥ ७ ॥

निमन्त्रयेदितिशेषः । श्रोत्रियमाहदेवलः । एकशाखाचस-
कलां षड्विंशैरधौत्यच । षट्कर्णानिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम-
धर्मवित् । जन्मनाब्राह्मणोद्धेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्यया
यातिविप्रत्वन्निभिः श्रोत्रियउच्यतइतिवा ।

* ब्रह्माननवद्यान् ॥ ८ ॥

विकलेन्द्रियदुराचारादि दोषराहित्यमनवद्यशब्देनीचय-
ते । ततश्चाग्राः सर्वेषुवेदेषुश्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति युवत्वेन ब्रह्म-
निषेधेष्टहानिति प्रतिप्रसवः । यद्वायुवद्विधिभ्यान्तद्व्यति-
रिक्तस्याल्पवयस्यस्य भोक्तृनियमाक्षमस्यनिषेधः । अनवद्यशब्द-
मुत्तरवानुपज्यस्वकर्मस्यद्विजविशेषणं कृत्वा केवलद्वयशब्देनज्ञान-
वयस्तपोवृद्धांस्त्रिधावधानितिहलायुधः ।

* स्वकर्मस्थान् ॥ ९ ॥

स्वजाच्युक्तकर्मादुष्ठानरतान्विप्रानित्यर्थः । अतश्चश्रोत्रिया-
दिवैलक्षण्यमनेनोक्तमित्युपनृक्तिः । तथाचपुराणसमुद्भये । गृहस्थाः
कुलसम्पन्नाः प्रस्थाताकुलगोवतः । स्वाचारनिरताः शान्ताः

विज्ञेयाः पक्षिपावनाइति । मुख्यकल्पप्रदर्श्यानुकल्पमाह ।

* अभावेपिशिष्यान्स्वाचारान् ॥ १० ॥

अपिशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तानुकल्पसमुच्चयेततश्चपूर्वोक्तमुख्यकल्पाभावेसद्भूतान् शिष्यादौनपिनिमन्त्रयेदित्यर्थः । तथाचयाज्ञं लब्धः ॥ स्वस्तीयं ऋत्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः । त्रिणाचिकेतदौहित्यशिष्यसम्बन्धिवाञ्छवाइति । अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयः सदासद्भिरनुष्ठितः । मातामहमातुलञ्च स्वस्तीयंश्वशुरंगुरुं । दौहित्वंविट्पतिबंधुं ऋत्विग्याज्यौचभोजयेदिति-मनुः । आपस्तंबोपि । गुणवदलाभेसौंदर्योद्यमावन्तेवासिनो-ख्याताइति । अयमनुकल्पोदैवएव नपिच्ये । तथाचाचिः । पिता-पितामहोभ्राताशिष्यौवाथसपिंडकः । नपरस्परमर्घ्याः स्युर्नश्राद्धेऽऽत्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोऽद्येतेसकुलप्राब्राह्मणादिजाःवैश्वदेवेनियोक्तव्यायदेतेगुणवत्तराइति । अपिभिन्नक्रमइतिहलायुधः । स्वाचारानित्यनेनाचार्यधनहारित्वाभावउक्तः । तेहिकदाचिद्धन-हारिणोविहिताःदद्यात्पिंडंहरेद्धनमित्यादिना । अतस्तथात्वेशिष्यदौहित्रादयोनाभिमन्त्रणीयाःपिंडदोऽश्वहरइतिपिंडदाटत्वहरं-सम्भवात् । वर्ज्यानाह ।

* द्विर्नग्नशुक्लविक्षिधःश्यावदन्तविद्वप्रजन-
नव्याधितव्यंगिश्रितिकुष्टिकुनखिवर्जम् ॥ ११ ॥

द्विरितिपित्रोर्वंशेविपुरुषंवेदाग्न्यार्विच्छेद्रीद्विर्नग्नः । तथाचसुभंतुः । यत्रविपुरुषादासीदुभयौर्गोत्रयोरपि । वेदस्याग्ने-चविच्छेद्रीद्विर्नग्नःपरिकीर्तितः । दुश्चर्मेतिच । शुक्लोतिकपिलांग-

केशः । तथा च कार्त्तयायनः ॥ द्विर्नग्नः किल दुश्चर्माशुक्लोतिकपि-
लः स्मृतः । विवर्चितादिष्वग्दीप्तौ विक्लिधः परिकीर्तितः सङ्ग्रह-
कारोपि । खलवाटकश्च दुर्बलः कपिलाश्चण्ड एव चेति । विक्लिध-
श्चोष्ठः भ्रामनादृतदन्तः । तथा च । यस्य नैवाधरोष्ठाभ्रांक्षादय-
तेदयनावली । विक्लिधः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः पूति-
गन्धव्राणदूतिकश्चित् । शयावदन्तः । स्वभावात्कपिलदन्तः ।
विडप्रजननः क्षिन्नालिंगचर्मादक्षिणात्ये प्रसिद्धः । तथा च कल्पल-
तायां । विडप्रजननश्चैव कृतांशश्च विकारवान् । तं हि कामार्थ-
भोगार्थं दक्षिणात्याः प्रकुर्वते । दन्त्यधो लोषा । मृतापत्यद्वयन्ये ।
व्याधितो रोगो महारोगो पश्येत् इति कश्चित् । व्यङ्ग्यो विगतम्बि-
विधं वांगं यत्प्रेतिसमस्य । ह्रीनांगो धिकांगश्च । ह्रीनातिरिक्तां
गद्वतिस्मृतेः । शिवस्त्री । श्वेतकुटी । कुटीकुतिसतगलितांगः ।
व्याधितगृहणादेव तन्निषेधे सिद्धे तद्गृहणादोषाधिक्यं द्योतनार्थं ।
अजीर्णाद्यल्परांगिदोषाल्पत्वज्ञापनार्थञ्च । कुनखौ स्वभावात्कु-
क्षितनखौ । एतावज्जयित्वा निमंक्षयेदित्यर्थः । अक्षस्नातकादि
विहितगृहणादेव तन्निषेधे सिद्धे द्विर्नग्ननादिनिषेधो मुन्यन्तरोक्त
आंतरालिकाद्विजोपवेशनार्थः । ते च गुणगौरवान् हलिखिताः ।
अन्यथा द्विर्नगनादि वर्जनमनर्थकं स्यात् ।

* अनिन्द्यनामं त्रितोनापक्रामेत् ॥१२॥

अनिन्द्यो निर्दोषस्तेनामन्वितो न व्यतिक्रमेत् । तथा च श्रुतिः । (१)
सहोवाचानिन्द्रावेमा वृषतपसो निन्द्यै वृत्तोन शकमपक्रामितुमिति
तस्मादुहानिन्द्रास्य वृत्तोन अपक्रामेदिति । आग्निवैश्रोपि । नैकदापि
परान्नं यो भुङ्क्ते मृदमतिर्हिजः ॥ वत्सराभ्यन्तरे वत्सरं भवेदि-
ति । निर्दोषस्येति शेषः ।

(१) अनिन्द्योऽपक्रामेत् ध्वरकादि

*आमन्त्रितोवान्यदन्नप्रतिगृह्णीयात् ॥ १३ ॥

निमन्त्रितोविप्रोऽन्यदन्नं सिद्धमाभवा परस्मिन्गृह्णीयादि-
त्यर्थः ॥ यद्वा अन्यस्यात्तमन्यदन्नम् अन्यस्य दगागमश्चान्दसः ।
वाशब्दो निमन्त्रिते दातृभोक्तोः परस्परत्यागनिषेधं द्योतयति ।
तथाच यमः । आमन्त्रितश्चयोविप्रो भोक्तुमन्यत्तगच्छति । नरका-
णां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते । कैतनं कारयित्वा तु निवार-
यति दुर्मतिः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते । आदित्य-
पुराणे आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ॥ देवतानामपि दृष्ट्वा-
च दातुरन्नस्य चैव हि चिरकारी भवेद्भोगी पच्यते नैरकादिवनेति ॥

* स्नातां कुचीनाचां तान् ॥ १४ ॥ JAN 1925

ईदृशानुपवेश्य । आङ्गकुर्वीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । स्ना-
नशौचाचमनानि स्मृतिप्राप्तान्येवास्तसार्थकत्वेनानुवदति । त-
नस्नानशौचाच मनेष्वक्षविशिष्टविधिरित्यर्थः । तथाच देवलः ।
ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृतलोमनखान् द्विजान् । अभिगम्य यथा पूर्वं प्र-
यच्छेद्दन्तधावनम् । तैलमुद्वर्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्ते (१) उदुम्बरेदद्याद्द्वैश्वदेवस्य पूर्वकम् । ततः स्नात्वानिवृत्ते-
भ्यः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः । पादग्रमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथा-
क्रममिति । अक्षामन्त्रितानां स्निग्ध स्नान दन्तधावन विधिर्न-
कर्तुः । तथाच । दन्तधावनतांबूलम् स्निग्धस्नानमभोजनम् ।
रक्ष्यौषधं परान्नानि आङ्गकृत्स्नवर्जयेदिति । अक्षकेचिदनिषिद्ध-
विधिविप्रयत्नैलादिप्रेषणमिति । तन्न । आङ्गीयेन्हि विशिष्टवि-
धित्वात् । तथाच कालायनः । तैलमुद्वर्तनन्देयस ब्राह्मणेभ्यः
प्रयत्नतः । तैरभ्राङ्गः प्रकर्त्तव्यो वर्ज्यकालेन चिन्तयेत् । अभ्यङ्गे-

सुरैश्वरोपि । पुत्रजन्मनिसंक्रान्तौ श्राद्धेजन्मदिनेतथा नित्यस्ता-
नेचकर्तव्यो तिथिदोषेनविद्यतइति । निषेधस्यमलाप्रकर्षविषयत्वा-
च्च । एवंवणादिव्याधौ रक्तश्रावादौच सत्यशुद्धत्वाच्छुचौनितिशे-
षः । तथाचपुराणसमन्वये । कृत्वातुरुधिरश्रावान्नविद्वान् श्राद्धमा-
चरेत् । एकंद्भि त्रीणिवाविद्वान्दिनानिपरिवर्जयेत् । वसनेवाविरे-
केवातद्दिनंपरिवर्जयेत् ॥ यथारजस्वलानारौ ह्यशुचिस्त्रिदि-
नम्वेत् । रक्तश्रावेतथानृणा मशुचित्वंप्रजायतइति एवमाचम-
नेपि विशेषः । तथाच विष्णुपुराणे । उपस्पर्शस्तुकर्तव्यो मण्डल-
स्योत्तरेदिशि । कर्त्तव्यंवाह्निकैर्वापि विधिवद्वाग्यतैःसदा । मण्ड-
लस्योत्तरेदेशे कुर्यादाचमनंविजः । सोमपानफलम्याहुर्गर्गकाश्यप-
गौतमाः । आपस्तंबोपि । कुर्युराचमनंविप्राउदौचग्रांमण्डलाह-
हिः । अन्यदिक्षुयदाकुर्यान्निराशाः पितरोगताइति । तथा ।
विप्रपादोदकस्थानेकुर्यादाचमनंविजः । रुधिरन्तर्ज्वेतोयन्नि-
राशाः पितरोगताः । पादोदकोच्छिष्टवारिद्वयोश्चेत्सङ्गतिर्भवेत् ।
उच्छिष्टाः पितरोयान्तिशुध्यन्तिच गयाशिरइति । मण्डलादि-
करणङ्गोमूत्रेणाहमृतिः । गोमूत्रमण्डलेकृत्वादक्षिणे चोत्तरेऽभे ।
श्राद्धोयाह्निसंप्राप्ते रेणुभिर्नजलेनच । गृहकुड्यादिलिपेषुगोमूत्रं
रेणुसंच्यत इति ॥

मू० प्राङ्मुखानुपवेश्यदैवेयुग्मानयुग्मा-
न्यथाशक्तिपित्राणकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १५ ॥

यथाशक्तो कैकस्येति पदेऽभयत्रसम्बध्यते । युग्माद्विचतुराद-
यः । अयुग्मास्त्रिपञ्चादयः । ततश्चैकैकस्यपित्रादेर्देवश्राद्धे यथा-
शक्तियुग्मान्प्राङ्मुखान् । पित्रोष्येकैकस्यपित्रादेरयुग्मान्यथाश-

ह्वुद्स्त्वान्निप्रात्वाभकरेणासनंस्पृष्टादक्षिणकरेणद्विजकरं धृ-
त्वा ॐभूर्भुवःस्वः इदमासनमास्यतामित्यूक्तीपवेश्यश्चाङ्गं कुर्यादि-
तिशेषः । तथाचकाच्यायनः । सञ्चनैवासनं धृत्वादक्षिणेदक्षि-
णंकरं । ॐभूर्भुवः स्वरित्युक्ताआसनेषूपवेशयेदिति । एवञ्चअ-
प्रतिपुरुषं देवश्चाङ्गंभवतीतिचगम्यते । यथाशक्तीत्यस्यामियतवा-
चकत्वात् । अयुगमत्वंच नवभगोर्वाभवेद्यं । नवावरान्भोजयेद्यु-
जोययीतसाहंवेति । ब्रह्माण्डेपि सामर्थ्येपिनवभगोऽर्वाभोजयीत-
सतिद्विजान् । नोर्ध्यं कर्त्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्यदर्शनादिति ।
एवंबहुतराप्राप्तीसंस्थामाह ॥

* द्वौवाद्वैवैलीपित्रे ॥ १६ ॥

वाशब्दः प्रतिपुरुषंदेवश्चाङ्गंनिषेध्यद्वैवैलीपित्रे त्रीनितिपितृ
पङ्क्तौ द्वैवैवावेवपित्रे प्रतिपुरुषंत्रिकत्रिकभेदेनवा । एवमुभयत्राप्ये
कादशैवेत्यर्थः । अतएवप्रतिपङ्क्तौद्वैवश्चाङ्गंनप्रतिपुरुषमितिपूर्वसूत्रा-
पवादः । तथाचष्टद्वयान्नवल्लभः । दशै कं पंचवाविप्रापार्वणोविनि-
योजयेत् । द्वौद्वैवप्रागुदक्पित्रे एकैकदशपंचवेति । पक्षद्वया-
वधारणार्थोवाशब्दः । विस्तरनिषेधात् । तथाचसएवद्वौद्वैवपितृ-
कृत्ये त्रीनृपंचचैवंप्रकल्पयेदिति । मयुरपि सत्क्रियान्देशकालौच-
द्वयब्राह्मणसंपदः । पंचैतान्विस्तरौहंतितस्मा ब्रूहेतविस्तरं । दृ-
हस्मृतिरपि । एकैकमथवाद्वौत्रीन्द्वैवपित्रे चभो जयेत् । सत्क्रि-
याकालपात्रादिर्नसंपद्येतविस्तरं । ब्राह्मेपि । यस्माद्ब्राह्मणवा-
हुत्वाद्दोषोबहुतरीभवेत् । श्राद्धनाशोमौननाशः श्राद्धतन्त्रस्यवि-
स्मृतिः । उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निन्दादातृषुभोक्तृषु । वितंडावा-
पवादोवाजल्पन्वेतिपृथग्विधा ॥ * ॥ * ॥

मु० एकैकमुभयत्रवा ॥ १७ ॥

वाशब्दोऽभावे । ततश्च देशकालधनाद्यभावे दैवेऽपि त्रैचैकैकां ब्राह्मणद्वयमेवोपवेशयेदित्यर्थः । तथाच दृष्ट्यान्तवत्कथं । एकं दैवे तथापित्येधनविप्राद्यभावतः । योजयेत् श्राद्धदामेव पितृपक्षे न लोपयेदिति । नन्वेवं न त्वेकैकं सर्वेषामिति निषेधो नुपपन्नः । मैवं । तस्य संभवविषयत्वात् । तथाच । ब्राह्मणाविप्रसंपन्ना वेकैकत्रयस्त्वयः । एको वैकस्य भोक्तव्यस्त्वयाणामेक एव वेति । अत्र दैवेऽपि त्रैचैक्यं नुवृत्तौ उभयत्रैति ग्रहणं सर्वत्र विभागार्थं । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् ॥

मु० मातामहानांचैवम् ॥ १८ ॥

मातामहानामध्ये वं सर्वे पक्षाभवे युरित्यर्थः । अतश्च मातामहश्राद्धमपि पितृश्राद्धवन्नित्यमित्युक्तम् । मातामहादिभिर्मातुः सापिंड्य एव मातामहश्राद्धनित्यमिति विद्वाने श्वरः । अत एवातिदेशान्नपृथक्कार्यमित्यन्ये । तदेतत्कर्कादिभिरनाहुतमित्युपेक्षितं । तथाच स्कन्दपुराणे । पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः मातामहं न कुरुते पितृहाचोपजायते । चकारो न वद्वा दशदैवत्ये मातृमातामह्योरतिदेशार्थः । वैश्वदेवे विशेषमाह ॥

मु० तत्त्वञ्च वैश्वदेविकम् ॥ १९ ॥

विश्वेदेवाः सत्येति वैश्वदेविकं । श्राद्धं तत्र मुभयपक्षयोरिकदेवं भवेदिति शेषः । अत इति ठगौ साधारणं भवेत्तत्त्वमिति वचनात् । अयञ्च पक्षोन्यपक्षेषु विकल्प्यते । ततश्चैकप्रयोगपूर्वसाधकत्वं भिन्नप्रयोगापूर्वसाधकत्वं च वैश्वदेवश्राद्धस्य भवतीत्यर्थः । एतत्काले च मसंपूरयित्वा भिमन्त्रयेत् । तथाच कात्यायनः ॥ कृष्णांडमंत्र

सूक्तेन कुर्यात्तोयाभिसंवनम् । अन्नानि प्रोक्षयेत्ते न ते जैवश्चाहमाचरेदिति । कूष्माण्डमन्त्रा (१) यद्देवादेवेत्यादयस्त्वयः ॥

* श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत ॥ २० ॥

श्रद्धाधर्मकार्येषु सफलत्वनिश्चयः । तथाच मनुः । प्रत्ययो धर्मकार्येषु सद्भिः श्रद्धेत्युदाहृतेति । सा च स्मृत्युक्तधर्मापलक्षणं । अतस्तद्धर्मयुक्तः श्राद्धकुर्वीतेत्यर्थः । तथाच विधिहीनमनुष्ठानमन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धया कृतं दत्तं तद्देवैरक्षांसि भुञ्जते । तथा । विभक्तिभिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृ देवते । तत्तत्सफलं ह्याहुर्विपरीतं निरर्थकमिति । अथ श्रद्धास्ति यच्च तद्भाहमिति श्राद्धग्रहणे नैव तदन्वितत्वे लब्धे श्रद्धान्वितग्रहणं पितृकार्येषु स्मृत्युक्तधर्मादरक्षापनार्थं । तथाच मनुः । देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यत इति । अतः पितृकार्ये स्मृत्युक्तधर्मादरेण प्रयोगः कुशलः स्यादिति । एतदुक्तमस्ति संवन्धनामगोत्ररूपाणां यावत्प्रयोगेण पुत्रादिदत्तं हविः पितृणां तन्मित्रकरं भवतीति । तथाच । नामगोत्रं स्वधर्मं प्रापकं हव्यकव्ययोरिति । ज्ञातिद्वैष्टमवाप्नोति प्रयोगः कुशलो नर इति च । नामादिप्रयोगो धर्मप्रदीपः । आवाहनार्थे संकल्पे पिंडदानेति लोदके । अक्षय्यासनयोः पादेनामगोत्रे प्रकाशयेत् । अत्र चिंत्यते । संवन्धादिक्रमोऽस्ति न वेति । केचित्तु संवन्धादीनां हविः प्रापकत्वमेव नोच्चारकमिति । अन्ये तु मुक्तगोत्रास्त्यतिरमुकर्मशक्तिरिति क्रम इति । वसुरुद्रादीध्यानमेव नोच्चार इत्येके । तदनाद्यः । स्मृत्युक्तक्रमवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः गोत्रप्रयोगस्यादावविहितत्वात् । न तृतीयः । वस्वादुच्चारणैवोक्तत्वात् । तथाच । संवन्धप्रथमव्या न्नामगोत्रे ततः परम् । रूपन्ततो विजानीया देवधर्मः सनातनः । अन्यच्च ।

(१) २० अध्याये । १४ । १५ । १६ । मन्त्राः ।

मृत्तनामसमुच्चार्य तस्यगोत्रमुदीरयेत् । वृहस्पतिरपि । आस-
 नेचार्चद्वानेष पिण्डदानेऽवनेजने । संवन्धनामगोत्राणि यथार्ह-
 मनुकीर्तयेत् । वसुरुद्रस्तथादित्यः पित्रादित्येकमात् । माता-
 महादिमात्रादि त्रयेचस्मृतिमर्हतीति । तथा । वसुरुद्रादित्य-
 रूपा ऋद्धादर्थतर्पयेत्पितृन् । नामगोत्रेसमुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु-
 संयतइति । तीर्थं पितृतीर्थं । ततश्चास्मृतिरसुकशर्मद्रमुकगोत्र-
 वसुरुपेतिप्रयोगः । पाद्येऽतुविरोधोभासते । विधिनिषेधयोर्दर्शना-
 त् । तथाच । पाद्ये नामगोत्रेप्रकाशयेदित्युक्तम् । तथा । आस-
 नावाहनेपाद्ये अन्नदानेति लोदके । अक्षय्येपिण्डदानेच नामगो-
 चे प्रकीर्तयेदिति (१) । मनुस्तु निषेधति । 'हविर्मण्डलभूमौ तु गोत्र-
 मुच्चरते यदि । अकृतं तद्भवेदर्धं पितृणां नोपतिष्ठतइति । अक्षय्य-
 वस्था । स्वागतार्थे गोत्रादिनिषेधः । पादार्थे च विधिरित्यविरो-
 धः । अस्ति च स्वागतार्थं विधिः पादार्थपूर्वभावी । तथाच वृद्ध्या च-
 ल्यः । दत्तार्धं चालयेत्पादावाचस्य चालयेत्पुनः । पूजयेत्पुनरा-
 चम्पविप्रानभ्यन्तरेनयेत् । पुराणोच्येपि । दत्तार्धं चालयेत्पादौ-
 विष्टरेषु निवेशयेत् । पूर्वयः चालयेत्पादौ पादार्धञ्च ततो नयेत् । वि-
 प्रपादोदकोद्भूताम् पितृतृप्तिं निहन्ति सइति । तस्माद्विप्रानाह्वय-
 सत्येन तूष्णीं स्वागतार्धं दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य मण्डलेऽपवेश्य
 यथाविधि पुनः प्रक्षाल्याचम्य पादार्धं गोत्राद्युच्चार्य दद्यादिति । ना-
 मगोत्रादिकं कया विभक्त्या कुत्त प्रकाशयते त्यत आह । संवन्धे च भवे-
 त्प्रष्टीचतुर्थीसंप्रदानतइति सामान्येन प्रष्टीचतुर्थ्याः प्राप्तयोर्विशेष-
 माहस्मृतिः । अक्षय्यासनयोः प्रष्टीचतुर्थीचैव कल्पने आवाहने द्वि-
 तीयाच शेषाः संवृद्धयः स्मृताइति । कल्पने संकल्पे । एतच्चान्नसं-

(१) सव्ये पक्षी त्रिषु स्थानेषु प्राणाम्यादशौचने । रथस्यारोहणै चैव ऋतुकाले तु मैथुने ।

कल्पादन्यत्र । तथाचब्रह्माण्डपुराणे पितृभ्यश्चततोदद्यादन्नमाम-
न्यणेनतु । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नंस्वधानमइति । शांखाय-
नोपि । अन्नं चासावेतत्त इत्युद्दिश्यभोजयेदिति । पठंतिच ।
आमंत्रणेप्रतिज्ञाया मन्त्रेद्येदक्षिणाविधौ । संपूर्णपृष्ठासनयोः ष-
ष्ठींकुर्यात्सदैवहीति । आसनेचतुर्थीविकल्पिता । तथा । पृष्ठाक्ष-
व्यासनेषष्ठी चतुर्थीचासनेमता । अर्धावनेजनंपिण्ड मन्त्रंप्रत्तावे-
नेजनं । संवुध्यैतानिकुर्वीत शब्दशास्त्रविशारदः । व्यासोपि । च-
तुर्थीचासनेनित्तरं संकल्पेचविधीयते ॥ प्रथमातर्पणेप्रोक्ता संवुद्धि-
मपरेजगुरिति । देशभेदेनचतुर्थीव्यवस्थितेतिरत्नावलीकारः । य-
त्तुसंग्रहकृद्वाक्यं । अक्षव्यासनयोःषष्ठी द्वितौयावाहनेऽस्मृता । अ-
न्नदानेचतुर्थीस्याच्छेषाःसंवुद्ध्यःस्मृता इत्यन्नदानेचतुर्थी विधा-
यकन्तच्छेषादानविषयं । शेषाःसंकल्पव्यतिरिक्ता ऽर्घदानावने-
जनादयः । संकल्पेचतुर्थ्याएवविधिः । तथाचधर्मप्रदीपे । गोत्रा-
णामासनेक्ष्ये गोत्रानावाहनेतथाअर्धगोत्रेपितुस्तद्वत्पिण्डदाने-
वनेजने । अन्नसंकल्पनेगोत्र महाशर्माखण्डवच । त्प्रागेदानेच-
गोत्रेभ्यो दैवेद्येददुदाहृतमिति । त्प्रागेसंकल्पे । दाने । द-
क्षिणायाः । एतदग्रेवक्ष्यामः । अन्यत्स्मृतिभ्योनुसन्धेयमतःश्र-
द्धान्वितइत्युक्तम् ।

मू० शाकेनापिनापरपक्षमतिश्रामेत् ॥२१॥

अनेनावश्यंश्राद्धमपरपक्षेकुर्यादित्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्च-
ये । नहिपिण्डप्रदानेन श्राद्धंभवतिकेवलम् । पुष्पंपत्रंफलन्तोयं
यच्चान्यदपि किंचन । पितृनुद्दिश्यकर्तव्यं श्रद्धयापितृतत्परैः ।
तत्सर्वंश्राद्धमित्युक्तं श्रद्धयाश्राद्धमुच्यतइति ॥ ननु पक्षश्राद्धं सूत

कादौकर्तव्यमुत्तमेति । तत्रैकेनेति । प्रतिज्ञातत्वा त्कर्तव्यं मि
त्यर्थः । अहविचार्यते । यद्दिनेति तदाऽरम्भान्नियमो दोषश्चा
समाप्तावित्यस्य वैयर्थ्यं मुपक्रमभंगः स्यात् । यदिकुर्यात्तदाद्रव्याद्य-
शुद्धौ द्विजभुक्त्यादिवैषम्याद्यो नैवारम्भ स्तेनैवसमाप्तिरितिन्यायवा
धश्चस्यात् । तस्मात्सूतकादिव्यतिरेकेण मयापक्षश्चाहं कर्तव्य-
मिति प्रतिज्ञातेन सूतकाद्यन्तेकर्तव्यम् । अथगृहसाधारणद्रव्येभ्यः
पक्षश्चाहपर्याप्तद्रव्यमुद्भूतगृहकृता नियमेनमयाकर्तव्यमेवेति प्रति-
ज्ञातेन सूतकादिमध्येष्टाहङ्कर्तव्यमितियुक्तं । यथाहपाराशरः ।
पाकेनिमन्त्रितेषुचकरणं यथानवरात्रे कृतप्रतिज्ञेन सूतकम-
धेयपि कर्तव्यमेवमिहापीति । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षश्चाह-
समारब्धे सूतकान्निपतेद्यदि । समाहूताहिपितरः सूतकांतेवि-
सर्जयेत् । अथवाकेचनेच्छन्ति श्राद्धं तुमृतसूतके । जन्मसूतक-
मासाद्य पञ्चाच्छ्राद्धं समाचरेत् । यदिनैवन्नरः कुर्यात् त्सूतकान्तेक्ष-
मापनं । प्राग्दत्तानिमनुष्येण श्राद्धेत्त्रासुरद्वयइति । इदञ्चा-
शौचांते तन्मधेया समापनं । पूर्वोक्तविषयकल्पनेन व्यवस्थेय-
मित्यविरोधः । अवश्यकहेतुमाह ॥

मू० मासिमासिवोशनमिति श्रुतेः ॥२२॥

प्रजापतिः पितृणामाहृत्य वीयुष्माकम्यतिमासमशनं दत्तमतोऽप-
रपक्षेऽवश्यमेवकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचश्रुतिः । अथैनम्यितरः प्राची-
नावीतिनइति अनेनचश्रुत्युक्तहेतुनाऽपरपक्षेऽमावाश्यायामवश्य-
कर्तव्यत्वं युक्तं । तेनावहिः कुर्यादपरपक्षातिक्रमोनेत्यर्थादुक्तं । त-
दतिक्रमेचोभयातिक्रमात् प्रत्यवायस्मृतेः तथाचएतान्येववहिः स-
न्तिपञ्चमंयोज्यतिक्रमेत् । तस्मान्नातिक्रमे द्विद्वान्पञ्चमं प्रैतृमेधिकं ।

एतानिपुत्रायु धनधान्यादिफलानि । पञ्चमसपरंपरं पितृक-
शापकन्तथा । ननिर्वपति यः श्राद्धं प्रसीतपितृको द्विजः । इन्दु-
येमासिमासि प्रायश्चित्तीयतेतुसः ॥ नियममाह ॥

सू० तदहःशुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रम-
त्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्याया-
न्वर्जयेत् ॥२३॥

तदहरिति पूर्ववद्वज्रभावः । श्राद्धदिनेऽसंसूत्रोक्तनियममनुति-
ष्ठेदित्यर्थः । शुचिः बाह्याभ्यन्तर वमम विरेकरक्तस्त्रावाद्यशुद्धि-
रहितः । अथवा शुक्लवासः शुचिः शुक्लवासः स्यादित्यनेन कषायादे-
र्निषेधात् । तथाच हारीतः । शुचयः शुचिवाससः स्युरिति । शंखोपि ।
शुचिः शुक्लवासा दर्भहस्तः स्वागतमिति ब्रूयात् । श्राद्धकृच्छुक्लवासा-
स्यादिति च । पुराणसमुच्चयेपि एकवासास्तुयः कुर्यात्पिण्डनिर्वनप-
न्नरः । कषायवस्त्रसम्बीतः तद्वैरक्षांसिभुंजते । धर्मप्रदीपेपि ।
कषायं खण्डवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च । एवंविधानि वस्त्राणि वर्ज-
येच्छ्राद्धकर्मणि । अप्रमत्तः स्मृत्युक्तकालादौ सावधानः । तथा-
च । कालहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यज्ञवेत् । पात्रहीनं च यच्छ्रा-
द्धं भागन्तरक्षसां विदुरिति । स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपाद्यतिरिक्तः
पाठः मैथुने पूर्वदिनेपि । शेषं स्पष्टं । नियंविधिनिषेधेयत्ता अपितु हि-
क्षावम् । अतो न्यदपि विधिनिषेधरूपं स्मृत्युक्तं ग्राह्यं ॥ तथाच दा-
हभोक्तोर्नियमाः ॥ नचाशुपातयेज्जातु न शुष्काङ्गिरमौरयेत् । नचो-
द्दीक्षेत भुञ्जानं नचकुर्वीत मत्सरं । नदीनोपिनवाक्रुद्धो नचैवान्यम-
नानरः । एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुध्दित्यादि । अत्रचि-
न्यते । विधवापरस्व्यादीनां श्राद्धपाके कर्तुं च तिलके किमधिकार-

उतनेति । अत्रैकेसमाचाराधिकार इति । तन्न । स्मृतिविरुद्धावा-
 चारस्याप्रामाण्यात् । तथाचव्यासः । गृहिणीचैवसुस्नाता पाकंकु-
 र्यात्ययत्नतः । निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत् । रजस्व-
 लाञ्छपाखण्डौ पुंश्चलीं पतितां तथा । त्यजेच्छूद्रां तथा बंध्यां विधवा
 मन्यातथैव च रजस्वलां विदिनादूर्ध्वमनिष्टत्तरजस्कां । यत्तु ब्रह्म-
 पुराणे । व्यंगकर्णीचतुर्थाहस्नातामपिरजस्वलां । वर्जयेच्छाडपाका-
 र्थं स्वमाहपितृवंशजामित्यन्यस्त्रीविधायकं । तत्पत्न्या असंभवविषयं ।
 अतएव पठन्ति । मोहस्वसावधुः कन्याशूद्राग्नौ च परस्त्रियः । पितृपाक
 न्ननुर्वीतनिराशाः पितरोगताः । तथा । श्राद्धस्य पाको विधवा परस्त्री
 न हस्तिमंतः पितरो न देवा इत्यादि । व्यंगकर्णी वृटितकर्णी । तिलके
 त्वापस्तंबः । ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कंधे मालां तथैव चानिराशाः पितरो यां
 ति शपदं त्वासु दारुणमिति । एवं च सकलशिष्टाचारविरोधमालो-
 क्य पुण्ड्रकनिषेधस्य वर्तुलतिलकविषयत्वमिति केचित् । तदन्येन क्षमं-
 तेत्त आत्तिर्यक् पुण्ड्रं तथा दृष्ट्वा स्कंधे मालां तथैव चानिराशाः पितरो
 यांति दृष्ट्वा च दृषलौपतिमिति वाक्यात् । अतो नतिर्यक् पुण्ड्रः । तदपि न
 सामान्येन तिलकमात्रनिषेधात् । तथा च पठन्ति । वामहस्तेषु ये र्भा-
 गृहे रंगवलिस्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगता इति ।
 रंगवलिश्चतुष्कं । स्मृत्यंतरं । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा स्कंधं मालाङ्कितं-
 तथा । कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः । सत्यव्रतोपि ।
 वर्जयेत्तिलकं भालेश्राद्धकाले कदाचन । तिर्यग्वाप्यूर्ध्वं पुण्ड्रं वा धारय-
 न् श्राद्धकर्मणीति । एवञ्च श्राद्धाद्देतिलकमात्रनिषेधो युक्तः । प्रयोगे
 ष्वाशीः प्रार्थनानन्तरं तिलकविधानात् तथा च दृष्ट्वा च वत्सवत् । आ-
 चितारश्च नः सन्तु मा चयाचिन्म कञ्चना ततस्तु तिलकं कुर्यान्मन्त्रेणा-
 नेन भक्तितः । नित्यानुष्ठानसन्निष्ठाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः । पितृमाहप-

राः सन्तः सन्तः सन्तः कुलजानरादिति । नवानालोचितपरम्परानुठा
नंग्राह्यं । चतुर्विंशतिमतेषु । स्मृतिर्वेदविरोधेनपरिच्योज्यायथा
भवेत् । तथैवलौकिकस्वास्थ्यं स्मृतिबाध्यपरिच्यजेत् । पठन्तिच ।
दुर्ध्वं पुण्ड्रं न्निपुणं दुर्ध्वं स्वाचन्द्राकारमथापिवा । आहकर्तानकर्तव्यं
यावत्पिण्डान्निर्वपेदिति । यच्च भस्मीभवति तत्तत्त्वमूर्ध्वं पुण्ड्रं स्मि-
नाकृतमिति । तत्तत्तन्धादिकर्मविषयतिलकपरमित्यविरोधः ॥

* आवाहनादिवाग्यतत्रौपस्पशनात् ॥२३॥

आउपस्पशनादितिच्छेदः ॥ ततश्चावाहनमारभ्यचुलुकदानपर्यंतं
न्ववर्जा आहकृन्मौनमाचरेदित्यर्थः । तल्लोपेतुवैष्णवमन्त्रजपोवि-
ष्णुस्मरणस्वाप्नायश्चित्तम् ॥

मू० आमन्त्रिताश्चैवम् ॥२४॥१॥

तेष्वेवमक्रोधादिस्मृत्युक्तविधिनिषेधानाचरेयुरित्यर्थः । तथाचशंखः ।
हंकारेणापियोब्रूयाद्वस्ताद्वापिगुणान्वदेत् । भूतलाच्चोद्धरेत्पा-
वं मुंचेदस्तेनवापितत् । प्रौढपादोवहिः कच्छो वह्निर्जानुकरोप्यथा
अंगुष्ठेनविनाशनातिसुखशब्देनवापुनः । पीतावशिष्टतोयादि पु-
नरुद्धृत्यवापिवेत् । खादितार्धपुनः खादेन्मोदकानिफलानिच ।
मुखेनवाधमेदन्नं निष्टीवद्वोजनेपिवा ॥ इत्यमन्नद्विजः आहो-
दत्वागच्छत्यधोगतिम् । पवित्रपाणयः सर्वं तेचमौनव्रतान्विताः ॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गं वर्जयंतः परस्परं । नस्पृशेद्वामहस्तेन भुंजा-
नोन्नद्धदाचन । पादयोर्नाशिरोन्यस्तिनपदाभाजनंस्पृशेदित्यादि ।
एवमित्यतिदेशेनभीक्ष्णामपिकर्तव्यं बोच्चारप्राप्ते तन्निषेधा-
दग्नौकरणादिकुरुष्वेत्यादिप्रतिवचनमननुज्ञातम् ॥

इति श्री श्राद्धशास्त्रिकायां प्रज्ज्वाकशिङ्का समाप्ता ।

इदानीम्प्रयोगसुपक्तमसाद्यः परिभाषते

* दैवपूर्वश्राद्धम् ॥ १ ॥

परिभाषेयमपवादव्यतिरिक्तेष्ववतिष्ठते ॥ श्राद्धमिति प्रियङ्गुम् ॥
दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयोक्तिः ॥ ननु ह्यत्यन्तरोक्तं काण्डानुसमयो
नर्थकः स्यादिति चेत् ॥ पदार्थानुसमयानुक्तिविषयत्वेन सार्थक-
त्वात् । आह च । सकलोगुणकाण्डेदेकैकस्य प्रयुज्यते । सहत्वा
प्रापकोनैव प्रयोगवचनोभवेदिति । अतश्चात्रापवादवर्जम्पादप्रक्षा-
लनादिसर्वकर्मदैवपूर्वमभवतीत्यर्थः । तथा । दैवपूर्वमवेच्छाद्वर्जं
यित्वा विसर्जनम् । प्रश्नश्च दक्षिणांचैव भुक्ते चाचमनम्बिना ॥ तथा
हस्तोच्छिष्टापनयनमाह्वानञ्च विसर्जनम् । दक्षिणासौमनस्य-
ञ्च विनान्यदैवपूर्वकम् । धर्मप्रदीपे पि । विसर्गश्चुलुकश्चाग्नौ
करणम्पङ्क्तिवारणम् । करशुद्धिरपोशानम्पितृपूर्वाणिषट्सदेति ।
देवलोपि । यत्तत्क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वतव
कर्तव्यम्बैश्वदेवस्य पूर्वकमिति ।

मू० पिण्डपितृतृयज्ञवदुपचारः पित्रि ॥ २ ॥

पितरो देवतास्येति पित्रि ॥ वायुतुपितृ षसोयदिति (१) यत्प्रत्ययः ।
तत्तच्च पितृकर्म पिण्डयज्ञवत्कार्यमित्यर्थः । अनेनापसव्यं दक्षिणाभिमु-
खवामजानुपाताद्यतिदिष्टं ॥ अतोनीविवंधनादिपिण्डोत्थापनांतं
पिण्डपितृतृयधर्मो भवन्ति । अत्र संदेहः । किं नीविवंधनं वामभागे
दक्षिणे वेति । तत्रोभयथाचारदर्शनाद्यथामप्रदायं व्यवस्थेति पारि-

(१) रीङ् ऋतइति रीङ्देशः यस्य तिचेतीकारलोपेरूपम् ।

जातः । तत्रविचार्य । किंवीविदैर्बन्धकर्मपिप्रवेति । आद्ये पिंडपि
तृयज्ञोऽबुधानविरोधः । अंत्ये उपवीतिबद्धसव्यांगउपनीतेति । त-
वाचमनुः । प्राचीनावीतिनासन्धनपसव्यमतं द्विषा । पित्रामानि-
धनात्कार्यविधिवद्बर्धपाणिनेति । अथप्राचीनावीतिनेत्यपसव्य-
प्राप्तेऽपसव्यग्रहणानीवीबंधनं वासजानुपातादिप्राप्त्यर्थं । किंच
सर्वकर्मपसव्ये नदक्षिणादानवर्जमिति स्मृतिः । पिण्डपितृयज्ञ
बदित्यतिदेशोपि । यत्तुकात्यायनवाक्यं । नीवीकार्यादशागुप्ति
र्नामकुक्षौकुशैः सदापितृकर्मणिचैवोक्ता वेदवेदांगवेदिभिरिति ।
तदाभ्युदयिकविषयं । पठंतिच । दशा संगोपनं नीवीसाचाये मा
नुषीस्मृता । पितृणांदक्षिणे पार्श्वे विपरीताचदैविके । वृद्धयाज्ञ
यत्क्योपि । दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सहकुशत्रयं । तर्जयंतीहदै-
त्यानां यथानृणांयमस्तथेति नन्देवं नीवीकार्येतिवाक्ये सदाशब्दा-
न्नैवंविषयइतिचेत् । नीवीबंधनस्मरक्षोभनत्वाद्दैवपितृमानुषक-
र्मसुययोचितं । दशागोपनस्यविहितत्वेन सदाशब्दस्यैव मर्षत्वात् ।
तथाचश्रुतिः । दक्षिणतद्वह्नियन्त्रीविरितिलिंगं । लिङ्गादपिवि-
धिर्ज्ञेयइतिवाक्यात् । नचश्रुतिविरुद्धास्मृतिःप्रमाणं श्रुतिस्मृति-
विरोधेतुश्रुतिरेवलीयसीतिवाक्यात् । तस्मादक्षिणाङ्गएवनीवि-
बंधः । पिंडप्राज्ञानभाष्येपि । अथनीविबुद्धं नमस्करोतीति
कंगिडकाव्याख्याने नामेर्दक्षिणतएवनीविस्थानमुक्तम् । तद्वन्धनः
पराशरोक्तः । यथा । निष्ठस्मि सर्वयदमे व्यक्तव्येदतासर्वे सुरदा-
नवामवा । यक्षाश्चरक्षांसि पिशाचगुह्यका हतामयायातुधाना-
श्चसर्वे ॥

मू० द्विगुणास्तुदर्भाः ॥ ३ ॥

सामग्र्यप्रलक्षणमिदम् । तथाचपुराणे । उपमूलसकृत्सूनुकु-

शांस्तत्रोपकल्पयेत् । यवांसिलान्द्रुसीकांस्त्यभयः शुद्धौसमाहृताः ।
 पाण्यराजततामाणि पात्राणिस्तुः समिन्मष्टु । पुष्पधूपसुगन्धादि
 क्षौममूलञ्चमेक्षणमिति । वृक्षी रासवानि एतदाहरणमाह । उद-
 पात्रं च कास्यञ्चमेक्षणं स्तुक्षुवादिनां आहरेदपस्येन सर्वदक्षि-
 णतः शनैरिति दर्भाः । समूलकुशाः । तथा च यमः । समूलास्तु भवेद्द-
 र्भाः पितृणां श्रद्धाकर्मणि मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य तु महात्म-
 नः । हारीतोपि । दक्षिणदिशातः समूलकुशानाहरेदिति । तु शब्दो-
 विशेषार्थः । तेन पिण्डाधस्तनकुशवर्जं समूलाद्विगुणाः पित्र्ये ।
 दैवप्रेतश्चाद्योस्तु जवो भवन्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः ॥ अथ सकृदा-
 च्छिन्नान्युपमूल(१)न्दिनानि भवन्ति । स्मृतिरपि । उपमूलं सकृ-
 द्छिन्ने वहिः पिण्डेषु शस्यते । कात्यायनोपि । सपिण्डीकरणं वाव-
 द्जुदर्भैः पितृक्रिया ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ।
 देशानामृजवोदर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृता इति ॥

मू० पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र ॥ ४ ॥

पवित्रमुपगृहोपलक्षणं । सर्वत्र दैवेपित्ये च । तेनोभयत्रप-
 वित्रोपग्रहप्राणि रासीनश्च दद्यादित्यर्थः । तथा च मनुः । पित्र्य-
 मानि धनप्रकार्यं विधिवद्दर्भप्राणिनेति । अथवा पवित्रपाणित्वमा-
 सीनत्वञ्च स्मृतिप्राप्तमेवात्र सार्धकत्वेनाबुवदति । तेन वामहस्ते कु-
 शादानत्वमावाहने चासीनत्वं निषेधतौत्यर्थः । तथा च पठन्ति । वा-
 महस्ते यदा दर्भा गृहे रङ्गवलीस्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः
 पितरोगता इति । किञ्चावाहनेनागच्छत्सु पितृषु कर्तुं रासीनत्वं
 न युक्तं तथा च पिण्डदाने पुराणोक्तं लिङ्गं । अथ प्राञ्जलिरुपस्थावस्थि-
 त्वा चावाहयेत्यतृनिति । मन्त्रार्थानुगृहोपि । आद्यन्तुनः पितरः

(१) सकृद्विद्वानि । एकयत्ने न क्वदो निर्वाहं हि । कुत्र क्वेदितानि । उपमूलाद-
 नानि भवन्ति उपमूलसमीपि दिनानि क्वेदितानीत्यर्थः । दातृकेदने ज्ञेयम् ॥

सोऽह्मामोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरिति । किञ्चासौनोदद्या-
दिति दानेऽसौनत्वं नपुनरावाहनादुपस्थाने पीतिसूत्रार्थः ॥

प्रश्नेषुपङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छतिसर्वान्वा ॥ ५ ॥

पङ्क्तिमूर्द्धन्यः पिच्छे प्रथमोविप्रः । लिङर्थेऽलट् । वाशब्दोव्यव-
स्थितविकल्पस्तुल्य विकल्पस्याष्टदोषत्वात् । पृच्छास्याशीः प्रार्थ-
नादिषु सर्वेत्यत्रपङ्क्तिमूर्द्धन्यइत्यर्थः । तथाचपुराणे । दौहस्तौयु-
ग्मतः छत्वाजानुभ्यामन्तरेस्थितौ । सप्रथमश्चोपधिष्ठः सर्वान्पृच्छ-
द्विजोत्तमानिति । तुल्यविकल्पोयमिति कर्कादयः । नचप्रश्नेषु प-
ङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वैतावतिवाच्येष्टच्छतीति गौरवंस्मृत्यन्तरोक्तमवि-
ध्यर्थम् । प्रश्नेनैवतत्सिद्धेः । तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः । पृच्छादग्रासनम-
र्षपूरणमत आवाहनार्थक्रमो न्युजंवार्यनभोजनाग्निहवनं शेषो-
जपःकल्पनम् । दत्त्वान्नं जपतृप्तिपिण्डयजने सुप्रोक्षिताक्षय्यके
आशीःपुंड्रकवाचनार्थं चलनन्दानं विसर्गस्तुतिरिति । आदिना दे-
शकालगोत्रादिस्मरणविकिरादि पिंडार्चनान्तं गृहीतम् । अवा-
न्योपिस्मृत्युक्तःक्रमः । तथाच । आहारभोगयांध्यात्वा ध्यात्वादे-
वञ्जनार्दनम् । स्वपितृभ्यनसाध्यात्वाततःश्राद्धं समारमेत् । अग्नि-
ष्वात्ताःपितृगणाः प्राचीरक्षन्तु मेदिशम् । तथावर्हस्पदःपान्तु या-
भ्यांयेपितरस्थिताः । प्रतोचीमाज्यप्रास्तव दूदोचीमपिसोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्तत्र्यमारक्षे त्कव्यवालो नलोप्यधः । रक्षोभूतपिशाचेभ्य
स्तथैवासुरद्रुषकः । सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षाङ्करोतुमे । प्राणा-
यामन्ततःकुर्वी ज्ञायत्याःस्मरणन्तथा । श्राद्धकर्तास्मौतिवदे द्वि-
प्रैर्वीच्यङ्कुसुष्वथ । देवताभ्यःपितृभ्येत्यादे रादिमध्यावसानेषुजपः
आदिमध्यावसानेषु निरावृत्तञ्जपेद्दुष्ट इतिवाक्यात् । एवंपरिभाष्य
कर्माप्रक्रमते ॥

सू० आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ ६ ॥

पादासनेष्टौ प्रलक्ष्णम् । तथाचकाश्यायनः । विष्टरार्धकु-
शान्दया द्विप्राणाभ्याममुक्तः । ब्राह्मणञ्च । पृथक्पृथक्त्वासनेषु
तिलतेलेनदीपकाः । अविच्छिन्नाग्निं प्रोदेया स्तेतुरक्षाद्विजोत्तमै-
रिति । आसनाज्याहस्त्यतिः । शमीकार्प्यं शल्लीश्च कदम्बोदार-
णस्तथा । पञ्चासनाग्निशलावि श्राद्धे देवार्चनेतथा ॥ श्रीपर्णीवा-
रणक्षीरोजम्बूताम्रकदम्बजम् । सप्तमं बाकुलं पौठं पितृणां दत्तमक्ष-
यमिति । ततश्च सदीपासनेषु पादासनं दत्वा सनेषु दर्भान्दद्यादि-
त्यर्थः । द्वितीयसेतदास्तरणमतोस्मात्पूर्वमपि दर्भानास्तीर्योपवेश-
येदिति । तथादेवौ पुराणौ । कुशोत्तरेति लास्तीर्य आसने लोहव-
र्जिते । दाता वस्त्रासने पूते विमानावेशयेत्सुधीरिति । नग्वास्तृतेषु
पुनरास्तरणं कुतः । पूर्वास्तरणस्य धर्ममात्रत्वादित्येकी विप्रानुत्या-
द्योत्याभ्यकर्तव्यमित्यन्ये द्वितीये उपवेशितानामुत्यानानुपपत्तिः ।
तच्चात्पूर्वमास्तरणमात्रमिह तद्दानमित्यपौनरुक्त्यं । अतश्चास्ती-
र्यदत्त्वे तार्थः । संकल्पत्वात् । तथाच साम्बपुराणे । छताग्निः शौचा-
नाचस्य सूपविष्टान्यथाविधिः । दद्याद्दर्भं सनंतेभ्यो वैश्वदेवत्यपू-
र्वकं आसनेष्विति । हस्तेकुशाग्नदद्यादितिसप्तम्यर्थः । दर्भाश्चैवा-
सने दद्यान्नुपाशीकृदाचनेत्युक्तेः । एतद्देवेदक्षिणतः पितृवाम-
तः । पितृणां आसनं दद्यात् वामपार्श्वे कुशाग्न्युधीः । दक्षिणे चैव-
देवानां सर्वदा प्रादुर्गन्तीति वाक्यत् । अब्रैक आसनदाने स्वधा-
प्रयुजंति । स्वधाशब्दप्राप्तेः तन्न तस्यासनादौ निषेधात् । तथाच-
हेमाद्रिप्रद्वतौ । प्रिष्ठभ्यो निखिलं दद्यात्स्वधाकारेण धर्मवित् । अ-
क्षधर्मासनं चैव वर्जयित्वा धर्ममेव च । धर्मग्रहीषेपि । आसनाह्वा-

नयोरर्धे तथाक्षय्ये वनेजने । क्षये स्वाहास्वधावाणी न कुर्याद्व-
वीक्ष्यतुः । तेनास्मिन्पितुरमुवाशर्मणोमुकसगोचस्य वसुरुपस्येदमा-
सनमस्त्वितिप्रयोगः । केचि त्वकारवर्जं गोत्रमुच्चरन्ते । तद्वतत्व-
हितस्यैवोक्तत्वात् । तथा । सकारेण द्विवक्तव्यं गोत्रं सर्वत्रधीमता ।
सकारः कुतपोद्भवेय स्तस्मादगत्वे न तस्य देदिति ॥

*** विश्वान्देवानावाहयिष्यद्भुतिपृच्छति ॥ ७ ॥**

पृष्टं । यवानादायोक्तव्यनिरंगुष्टं द्विजस्तं धृत्वेदं कार्यं । तथाचय-
मः । अवहस्तस्ततो देवा न्विज्ञाप्यावाहनं प्रति । शाकटायनोपि ।
आवाहनञ्च कर्तव्यं द्विजर्चोकारपूर्वकं । गोभिलोपि । यवाना-
दायोकारं कृत्विति । अंगुष्ठं गृहीत्वा वाहयं च्येके । तन्न । निर-
ङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान्समाह्वयेदिति ब्रह्मांडोक्तेः । ततः
सव्योदङ्मुखं दक्षिणस्नान्वाच्य षट्शु कुशानादायो मिच्युक्त्वा पु-
रुरवार्द्रवादिप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः । नन्वर्घां पूरयित्वा वाहये दु-
तावात्प्रपूरयेदिति । उभयथावाक्यदृष्टेः । तथाहि । उमामहे-
श्वरसंवादे । कुशां वुनाभुर्द्व्यगृहं दत्त्वा सनमनुक्रमात् । निवेश्य-
तत्र विप्रान्वै कुर्यादर्घ्याभिपूरणम् । शन्नो देव्यापयः क्षिप्त्वा यवोसी-
तियवानपि । गंधं पुष्पं च तूष्णिं स्या दद्यद्देवान्समाह्वयेदिति । पुरा-
णोच्चयेष्वर्घं सम्पूर्णं वाहनमुक्तम् । याज्ञवल्क्यास्त्वावात्प्रपूर-
यति । पाणिप्रक्षालनन्दत्वा विष्टराज्ञान् कुशानपि । आवाहये-
त्यनुज्ञातो विश्वे देवास इत्युच्यते ॥ यवैरन्ववकोर्वाय आजने सप्रति-
वक्त्रे । शन्नो देव्यापयः क्षिप्त्वा यवोसीतियवांस्तथेति । यादिव्याह-
तिमन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् । अपसव्यं ततः कृत्वा दिसूक्तका-
रोऽप्यावत्तद्वर्षं पूरयति । अत्र विरोचः स्मृतिपुराणयोः । स्मृतेः प्राव-

ल्या तसूत्रोक्तत्वाच्चा वात्स्यापूरणमिदमेके । नेत्यन्ये । स्मृतावेवार्थपू-
 रणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाचक्रमपरा दृष्टयाज्ञवत्क्यस्मृतिः । पृष्ठा-
 द्यासनमर्थपूरणमतश्चावाहनार्थक्रम इति । एवं सति दर्भानास्तीर्थ-
 विश्वान्देवानावाहयिष्यदिति सूत्रमता याज्ञवल्क्यवचनेनैकवाक्यता
 मुनिनाऽसनार्थदानांतं याज्ञवल्क्योक्तकांडानुसमयस्याहताऽन्य-
 पदार्थानुसमय इति ज्ञापितम् । अन्यथा वाजसनेपि परयादृष्टयाज्ञव-
 ल्क्य स्मृत्यासूत्रम्विबुध्येत । तथाचासनन्दत्वा दृष्टयाज्ञवत्क्यः । अ-
 र्वपात्रं समानौघ कुशद्वयसमन्वितं । शम्भो देव्यापयः क्षित्वा यवो सी-
 तियवान् क्षिपेत् । गन्धपुष्पादिसंपूज्य पृष्ठांकुर्याद्विचक्षणः । पूर्ण-
 मस्तिवतितैरुक्ते विश्वे देवान्समाह्वयेत् । ततस्तुक्रमयोगेन पितृ-
 र्वन्तु निवेदयेत् । कुशांबुतिलसंयुक्तं तिलो सीतितिलान् क्षिपेत् ।
 शम्भो देव्यापयः क्षिपत्वा शेषं पूर्णवदन्तरेत् । स्वनामशर्मणोर्वै सु-
 चयन्तस्तेति वैततः । आवाहयेत्पिच्छेन भक्त्याजपेदायंतुनः पुनरि-
 ति । ततश्चासनन्दत्वा र्थं संपूर्य संपूर्णं पृष्ठांकृत्वा वात्स्या र्थं दत्त्वे-
 ति वैश्वदेवकांडं कृत्वाऽऽसनादिपितृकांडं कुर्यादितिक्रमः । वैज-
 वापां यनोष्यर्घानं नरं पदार्थानुसमयमाह । तस्योपरिकुशान्दत्त्वा
 प्रदद्याद्वैवपूर्वकं । गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपवस्त्रोपवीतकमिति ।
 अन्यथा कथन्दैर्पूर्वमिति पदार्थानुसमयसुप्रक्रम्य विश्वान्देवाना-
 हयिष्यदित्यादिना तमेव पुरावक्ष्यदित्तरालं बहुना । अथ पदार्थानुस-
 मयकाण्डानुसमयोर्विकल्पः । विश्वे देवानाहादित्यपुराणे ।
 विश्वे देवौ क्रुद्धं क्षः सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ । नित्यन्नादीमुखआहे
 वसु मत्यौ च पैतृके । नवान्नालभने देवौ कालकामौ सदैव हि ।
 अपिकन्यागते सूर्ये आह्वे च धुरिलोचनौ । पुरूरवा र्द्रवौ चैव विश्वे
 देवौ च पार्वणे । नवान्नालक्षणे पैतृकेन वान्ननिमित्ते आह्वे । क-

न्वागतैर्बुधैर्दिति क्रौञ्चकाव्युध्याक्रियमाणे । उभयबुधयाकृतेषु
पुच्छरवाह्वावेव । (१) गोदोहनेनपशुकामस्येतिवन्नित्यकर्माश्रयणे
नगुणफलविधेरितिप्रारिजातः ॥

* आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽत्रा
गतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाःशृणुतेम
मितिजपित्वा ॥ ८ ॥

आवाहयेतिद्विजैराज्ञप्तो विश्वेदेवासऽत्रागतेत्यनयार्चावा-
ह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्युच्यतेऽप्येत्यर्थः । अत्रावकी-
र्येति यद्यपि द्रव्यमन्त्रयोरनुपदेशस्तथाप्येव रोषधयः समवदन्ते-
तिमन्त्रेणच प्रदक्षिणमुदङ्मुखेनावकिरणं द्रष्टव्यं । तथायमः ।
यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञायावाहनं प्रति । आवाहयेदनुज्ञातो वि-
श्वेदेवास इत्युक्त्वा । विश्वेदेवाः शृणुतेममितिजपत्वा ततोक्षतान् ।
ओषधय इतिमन्त्रेण विकिरेत्ताग्रदक्षिणमिति । अत्रावाह्ययवा-
न्विकिरन् ततोऽजप्रदितिक्रमः । उदङ्मुखस्तुदेवानां पितृणां द-
क्षिणामुखः । प्रदक्षिणं तुदेवानां पितृणामग्रदक्षिणमितिच । न-
न्वपहता इति तिलानवकीर्येत्यवकिरणेऽपहतेतिमन्त्रस्य विहित
त्वात् कथमोषध इति । न । त्रैश्वदेवस्य स्वतएवरक्षोधनत्वादपहता
इत्यस्यैवैवर्थात् ॥ तथाच गोभिलसूत्रं । ओषधयः समवदन्तेति ।
अथवा मन्त्रानुपदेशा तूष्णीमेवावकिरणं । तथाचखादिरगृह्यं ।
तूष्णीं यवानवकीर्येति ॥

(१) आहविशेषे विश्वे देवानामज्ञानेनवृहस्पतिः

उत्पत्तिनामचैतेषां विदुर्वेद्विजातयः अयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रश्रद्धासमन्वितै आगच्छ-
न्तु महाभाग विश्वेदेवामहावलाः येयत्तु विहिताः आहं सावधाना भवन्तु ते

*पितृनावाहयिष्यद्वृत्तिपृच्छत्यावाहयेत्य-
नुज्ञातऽऽशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तु
नद्वृत्तिजपित्वा ॥

पितृनावाहयिष्यद्वृत्तिपृच्छावाहयेति द्विजैराज्ञप्त उशन्तस्त्वे-
त्यनवर्त्तवाह्यापहतद्वृत्ति तिलानप्रदक्षिणमवकीर्यायन्तुनद्वृत्त्यु-
च्यन्तिष्ठन्नवकीर्यजपित्वा । पितृनिति मातामहोपलक्षकम् । तत-
श्चापसव्येन दक्षिणामुखो द्विगुणकुशतिलानादाय वामजानुं-
पातयन्नोमित्युक्त्वाऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानमुक्कशर्मानुक्क-
सगोत्वान्वस्वादिरूपानावाहयिष्यद्वृत्ति पृच्छावाहयेन्ति द्विजैराज्ञप्त
उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यापहता इति तिलानवकीर्यायन्तुनद्वृत्त्युच्य-
तिष्ठन्जपेदित्यर्थः । नन्वत्रापितृणीमोषधयद्वृत्तिमन्त्रेण चावकि-
किरणमिति । न । रक्षोघ्नत्वादवकिरणेऽपहतेत्यस्यैवयुक्तत्वात् ।
अत्रोदकस्पर्शः राक्षसत्वात् । अत्रैकेविवहुत्वेप्रतिद्विजमेकवचन-
प्रयोगेणपित्वादीनावाहयन्ति । तत्पितृनावाहयिष्यद्वृत्ति सृत्रो-
पदेशात्पितृहविषेअक्षवद्वृत्ति मन्त्रलिङ्गाच्चोपेक्ष्य । ननुमातामह-
श्राद्धे मन्त्रोहोस्तिनवेति ॥ अत्रैकेपितृभ्यः स्वधायिभ्यः अवपि-
तरः आयन्तुनः पितरइत्यादि । एवंप्रदक्षिणावृत्कोष्ठौनान्दी-
मुखाग्निपतृन् । स्वपितृभ्यः पितादद्या नमस्येहंपितृच्छ्राद्धे
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषुपितृशब्दस्यैवप्रयोगान्मातामहश्राद्धेपि
पितृशब्दप्रयोगएवमन्त्रोहइति । इदं विचार्यं । यदिश्रुत्वादिवा-
क्यस्यपितृशब्दप्रयोगेणैव सिद्धिस्तर्ह्यस्मन्मातरस्सन्मातामहेत्यादि
प्रयोगेष्वपिपितृशब्दोक्तिरेवास्तु । अथमन्त्रेऽन्यथावृत्तिनिषेधो-
नैतेषुप्रयोगेष्वितितर्हिमन्त्रोह प्रतिपादकवाक्यानांवैयर्थ्यस्यान्म-
न्त्राणांवा यथाप्रयुक्तिरित्युभयथापि यथाविहितमन्त्रोहः सिद्ध-

इति । तथाच कात्यायनः । यथार्थमूहोदिते । न प्रकृतावपूर्वत्वा
द्विर्वचनादिति । विष्णु रपि । आवाहनेस्वधाकारे मन्त्राजह्या
विसर्जने । अन्यकर्मस्य नूह्यास्युरेषश्चाहविधिः स्मृतः मातामहा-
नामयेवं श्राद्धकुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेनयथान्यायं शेषाणांम-
न्त्रवर्जित मिति । अपि वैकोट्टिष्ठेऽपि स एव । एकवन्मन्त्रानूहेनैको
द्विष्टइति शेषाणांमन्त्रवर्जित मिति । पितृमातृमातामहव्यति-
रिक्त पितृव्यभावादीनामूह्यं मन्त्र वर्जितमित्यर्थः ॥

**मू० यज्ञियवृक्ष चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकै
कस्मिन्नप आसिञ्चति शब्बोदेवीरिति ॥१०॥**

यज्ञमर्हन्ति यज्ञियाः पालाशादयः । यज्ञत्विग्भ्यांघखजावि-
तिघप्रत्ययः । तथाच श्रुतिः । तैवैपालाशास्युरित्युपक्रम्य बदि-
पालाशान्नविन्दे दधोऽपि वैकङ्कतास्यु र्यदिवैकङ्कतान्नविन्दे दधो-
अपिकार्घ्यमयाःस्युः यदिकार्घ्यमयान्नविन्दे दधोऽपि वैलवास्यु
रधोऽखदिरा अथोदुम्बरा एतेहिबुक्षायज्ञियाइति ब्रह्मपुराणे ।
पालाशाश्चतथ न्यग्रोध प्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः । कार्घ्यंर्योदुम्बरो-
विल्लश्चन्दनःसरलस्तथा शालश्चदेवदारुश्च खादिरश्चेति यज्ञि-
याः । चमसपाचमसश्च प्रमाणमेक प्रयोजनापेक्षं । अर्थात्परिमा-
णमिति परिभाषातः धातुमयपरिमाणंवाहीननिषेधात् । पवि-
त्राण्यनंतर्गर्भिणं साध्रमिति कात्यायनोक्तानि । पवित्रांतर्हि-
तेति अर्घपात्रेपवित्रंनिधायोदकं क्षिपेदितिक्षाप्रयति । कुशं
विनोदकस्याप्रयत्नात् । तथाचश्रुतिः । वृत्रोहवा इदं सर्वं वृत्त्वाशि
खइत्तरुपक्रम्य तदेवसामंतीभ्यां पवित्राभ्यामपहंतीत्युपसंहारः
एकैकस्मिन्निति मन्त्रावृत्तिदर्शकं । तंतश्चपालाशादि दारुपा-

लेषुयथाद्वैतसंख्येषु द्वैत्रेप्रागग्रैसव्यादिना प्रागग्रपवित्रद्वयं पितृ-
 त्वोदक्षिणाग्रेषुदक्षिणासंख्येष्वपसव्यादिना पवित्रत्रयं दक्षिणाग्र
 निधाय शन्नद्वैतमन्त्रेण प्रतिचमसंमंवाद्यत्याक्तगन्तेऽपञ्चसिञ्चे-
 दित्यर्थः । तथाचविष्णुः । दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासंख्येषु चमसेष्वप-
 ञ्चासिञ्चेच्छन्नद्वैतम् । अत्रैकेपवित्रकरणमनुपदेशात्तूष्णीमिति ।
 तन्न । मन्त्रेणविधानात् । तथाच योगियाज्ञबल्क्यः । पवित्रे-
 स्थद्वैतमन्त्रेण द्वेपवित्रेचकारयेत् । नांतर्गर्भं कुशच्छिन्ने कौशेप्रा-
 देशसम्मिते । अत्रैकेपवित्रेस्थद्वैतम् । मन्त्रलिंगस्यपवित्रेकरोति
 कुशैःसमा वप्रशीर्णाग्नौ कुशैश्छिनत्ति पवित्राभ्यामुत्पुनातीत्या-
 दिवाकपानांच पवित्रत्रये वैयर्थ्यात्पवित्रद्वयमेवपितृत्वोपैति । तन्न ।
 अथोपिद्वीणिस्तुरिति श्रुत्यैवस्थलान्तरे पवित्रत्रयस्योक्तत्वात् ।
 चतुर्विंशतिमतेपि । द्वेद्वेशलाके देवानांतिस्त्रिस्त्रिस्तुपार्वणे । ए-
 कोद्दिष्टेशलाकैका श्राद्धेष्वर्घ्येषुनिक्षिपेत् । यत्तु माध्यंदिनानां
 द्वेद्वेतु पवित्रेपितृकर्मणीति तन्मन्त्रेणपवित्रद्वयकेदेनपरं । नत्व-
 र्घ्येपवित्रनिधानपरं । अतश्चपवित्रेस्थद्वैत्यनेनपवित्रेकुशैश्छित्वा-
 न्यतृतीयेन सहार्धेनिधानमिति सिद्धम् । तथाच हेमाद्रिप्रहृतौ ।
 पवित्रेस्थद्वैतच्छिन्नगर्भयत्कुशद्वयम् । कुशरूपेणप्रादेशमात्रं न्त-
 तस्यात्पवित्रकमिति । अत्रविशेषोयज्ञपार्वणे । ओषधीमन्तरेक-
 त्वा अंगुष्ठांगुलिपार्वणे । किंवात्प्रादेशमात्रंतु पवित्रं विष्णुदै-
 वतमिति ॥

मू० एकैकस्मिन्नेवतिलानावप्रति
 तिलोसीति ॥ ११ ॥

तिलानितिगंधादप्रलण । एकैकस्मिन्नितिप्रतिमात्रं ति-

लोसौत्थनेनतिलानावपेदित्यर्थः अत्रयवानुपदेशा तिलक्षेपो देव-
पात्रेपीत्तिकर्कः । नन्वेकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति
किमर्थं उच्यते । तिलोसौतिमंत्रे पिपितृन्ग्रीणाहोतिवज्रवचना
न्तेन पितृशब्देनैकद्रव्यत्वादनूहित सकृन्मंत्राप्रार्थनं । तथाच ।
शन्नोदेव्यापयः क्षित्वा तिलोसौत्थावपेत्तिलान् । आटत्तिः प्र-
तिपातं स्यान्मंत्रस्यालोहद्रव्यते । अतश्चमंत्रोहोपि स्यादिति । नि-
श्चितमेतदित्येवशब्दार्थः । ननुगंधादिप्रक्षेपोपिमंत्रेण न गंध
पुष्पंच तूष्णीमितिवाक्यात् । अतोमंत्रस्यस्वाहांतत्वात्पित्रो पि
स्वाहाप्रयोगः । एवमभिन्नदासपात्राख्युक्त्वा भिन्नप्रतिप्रसवार्थस्य
पिधातुमयपात्राण्याह ॥

**मू० सौवर्णराजतौदुस्वरखड्गमणिमया
नांपात्राणामन्यतमेषु ॥ १२ ॥**

मणिमयानि शंखशुक्लादीनि । एषांमध्येऽप्येकेषुचिदित्यर्थः
तथाचब्रह्मपुराणे । सौवर्णरौप्यताम्राणां स्फाटिकंशङ्खशुक्तयः ।
भिन्नान्यपि नियोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि । हारौतोपि ।
काञ्चनेनतुपात्रेण राजतौदुस्वरेणवा दत्तमक्षयतां याति खड्गे-
नार्यकृतेनतु । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । परिमाणं स्मृतौ । अष्टांगु-
लम्भवेत्पात्रं पितृणारजतंशुभं । दशांगुलन्तुदेवानां सौवर्णं ता-
म्रमेवचेति । औदुस्वरन्ताम्रं । धातुसन्निधेःतदुक्तं । प्रसिद्धार्थस्य-
सान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थोच्यते । तत्सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातो
योनुगम्यतइति । वार्त्तास्तुयद्भियस्त्वेनैवसिद्धेः । सुवर्णादिभ्यो
मयङ्विकारे । राजतंतुपित्रो एव । तथाचवायौ । तथार्धपिण्ड
भोज्येषु पितृणारजतंमतं । अमंगल्यंतुयत्नेन देवकार्येषुवर्जयेत् ॥

* यानिवाविद्यन्ते ॥ १३ ॥

वाशब्दः सौवर्णाद्यभावविकल्पे । सौवर्णादिविहिताभावेविहित
प्रतिषिद्धकांस्याश्मसृग्मयादीनीत्यर्थः । तेषांयानिवाविद्यन्तइति
सानुययमभ्यनुष्ठानात् । विहितप्रतिषिद्धत्वं तेषांस्मृत्युक्तं । तथाच
ब्रह्मापुराणे कांस्यभण्डानिवर्ज्यानि पितृदेवतकर्मणि । पैठौनसिः
लोहसीस कांस्य पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणिचवर्जयेदिति ।
कांस्यरजतपर्णताम्रपात्राणिभोजनार्थोष्णोपकल्पाणि । दैजवापो-
पि अथ्यश्मसृग्मयानिस्युरपिपर्णमवांस्तथा । यानिवाविद्यन्तइति प्र-
तिषिद्धेतराणीतिवा । विहितप्रतिषिद्धानि पूर्वपक्ष्यसिद्धान्तमाह ॥

मू० पलाशपत्रपुटेषुवा ॥ १४ ॥

वाशब्दः प्रागुक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थः ॥ तथाचष्टयज्ञव-
ल्लभः । मृदश्मनौ तथाकांस्यभारकूटादिसंभवं । तपु सीसक लो-
हाना सर्वपात्रस्विवर्जयेदिति । धर्मप्रदीपेपि । मृत्पात्रगतमर्धंच
मृत्तिज्ञागंधलेपनं । घृतधूपञ्चयोददगान् निराशाः पितरोगतोः-
कात्त्रयायनोपि । आंसुरेणतुपात्रेण यस्तुददगान्तिलोदकं । पित्त-
रस्तस्यनाशान्ति दशवर्षाणिपञ्चचेति । अतोविहितप्रतिषिद्धेभाः
पत्रपुटाएवश्रेयस्कराश्चवर्ज्यः । कर्कस्यावमृन्मयस्त्रीकारस्तुहस्तव-
टितविषयः । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयंस्मृतं । तदेवहस्त
घटितं स्यात्त्यादिदेविकंभवेदितिवाक्यात् ॥

मू० एकैकस्यैकैकेनददातिसपवित्रेषु- हस्तेषुयादिव्याइति ॥ १५ ॥

एकैकस्येतिपित्रादिनिर्देशः । एकैकेनेति एकैकस्येत्येतावदु-

क्तिरेकेनैवार्धेण त्रयाणान्दाननिषेधार्था । अत एकैकस्यैकेनेति
नतन्त्वमित्यर्थः । तथाचक्रात्यायनः । अर्धेक्ष्योदकेचैर्वापण्डदाने
वनेजने । तन्त्वस्यविनिवृत्तिः स्यात्स्यवावाचनिकेजने । एवंञ्चत्रया-
णामेकद्विजोपवेशने ऽर्धपात्राणि चोत्थयेद्वनद्विजसंस्थयेत्युक्तं । तथा-
चस्मृतिः । अर्धस्यावार्ध्यहेतुत्वाद् दातुः स्वपितृसंस्थया । पूरये-
दर्धपात्राणि नविप्राणाञ्चसंस्थया ॥ वैजवापोपि । त्रित्वात्पितृ-
णांचोत्थयेवकुर्यात् पात्राणिधर्मवित् । एकस्मिन्वावज्जपुवा ब्राह्म-
णेपुत्रयाविधीति । स्तोत्र्वापविवादिकमितिशेषः । अत्रसन्देहः ।
वैश्वदेवे एकएवार्ध किंवा द्वौ । उभयथावाक्यदृष्टेः । तथाहि । यज्ञि
यष्टक्षत्रमसे सपवित्कइतिशाट्यायनेनैवसुक्तम् । याज्ञवल्क्योपि ।
यत्रैरन्ववकौर्याथ भाजनेसपवित्कइत्येकमेव । मात्स्ये । विश्वा
न्देवान्यत्रैः पुष्पैरभ्यर्च्यसनपूर्वकं । पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु स्थापदोद्-
दर्मपवित्कमिति । प्रचेतसापि । एकैकस्यतु विप्रस्त्र्यर्धपात्रे-
विनिक्षिपेत् । यवोसीतियवान्कीर्यगन्धपुष्पैः सुपूजितमिति द्वय-
मेव । कर्कादयस्तु एकदेवताकत्वादेकमेवपात्रन्दैवमिति ॥ मा-
तामहश्चाद्वैश्वदेवस्य पृथक्पात्रद्वयमित्तान्ये । इदंस्विचार्यम् ।
किमत्रविकल्पः किंस्वाश्रयस्येति । व्यवस्थेतिब्रूमः । तथाहि ।
वैश्वदेवश्चाद्वै पक्षद्वयमुक्तम् । तन्त्रपक्षोभेदपक्षश्चेति । तत्रयदि-
भिन्नपक्षे एकमित्तुर्गच्छेत् तदामाख्यवाक्यं व्यर्थंस्यात् । अत्रतत्र-
पक्षे एकमिति तदोभयवाक्यसार्थक्यात् । ततस्तन्त्रपक्षे एकस्मि-
न्नपक्षेद्वयमितिव्यवस्थया नग्रन्थविरोधइतिसिद्धम् । सपवित्तेष्वि-
त्तार्धपवित्राण्येवोच्यन्ते । हस्तपवित्राणांतु पवित्राण्यः सर्वइति-
स्मृतेरेवसिद्धेः ॥

मू० असावेष्टतेर्घः ॥ १५ ॥

असावितिसंबुधं तनामादुपलक्षणम् । एषतेर्घइतिप्रयोगदर्श-
नात्स्वधानिषेधोच्चायते एतच्चोक्तमासनदाने । ततश्चयथाविहितं
सव्यादिनात्रामहस्तेऽर्घपात्रं गृहीत्वा प्रागग्रपवित्रे देवद्विजकरेद-
त्वा (१) पादप्रभृतिमूर्ध्नि तन्मृदक्षिणाम्पूजां कृत्वा यादिव्याइतिम-
न्त्रेण पुरुरवार्षवसनामानौ विश्वेदेवा एषवोर्घइत्यर्घन्दक्षिणहस्तेन
देवत्तीर्थेन दत्त्वा । एवंपितृ पिदक्षिणाग्रपवित्राणि द्विजकरेदत्वा
शिरःप्रभृतिपादान्तमपृदक्षिणं संपूज्य । यादिव्याइति तन्नेनार्घपि-
तृतीर्थेन संबन्धनामादिभिः पितरंसम्बोधय दक्षिणहस्तेनैषतेर्घो-
स्त्वित्यर्घं दद्यादित्यर्थः । तथाच प्रचेताः । दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु
कृत्वा पूजां च पादतः । पादप्रभृतिमूर्ध्नि देवानां पुष्पपूजनम् ।
यादिव्याइति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घं स्विनक्षिपेत् । ततो वामेन हस्तेन
गृहीत्वा चमसान्कमात् । शिरःप्रभृतिपादांतम् नमोवइति पितृ-
के ॥ पितृत्तीर्थेन तत्तोयन्दद्याद् दक्षिणपाणिनेति । अत्रैक एक-
द्रव्यत्वाद्वर्घदानकर्मादृत्तौ सकृन्मन्त्रइति । तत्कर्काचार्यैर्निर-
स्तमितुपेक्षितं ॥

मू० प्रथमेपात्रे स० स्रवांस्समवनीयपितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं निदधाति ॥ १६ ॥

प्रथमं पात्रं पितृभ्यः न दैवं । तथाच स्मृतिः । प्रथमे पितृपात्रे तु
सर्वान्सम्भृत्य संस्त्रवान् । पितृभ्यः स्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमग्रामधोमु-
खम् । दैवपात्रमित्येके । तन्न । पितृपात्रइति विशेषात् । कात्या-
यनोपि । पितृपात्रान्तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेदिति । संस्त्रवाः

(१) शङ्कः सयवंपुष्प आदाय चरणादिशिरोन्तकम् ॥ अर्चतेत्यर्चनं इत्युदात्तर-
चोदकन्तथा ।

पात्रसंलग्ना अविशिष्टोदकादयः । तथाचश्रुतिः सः श्रवो ह्येव खलु-
परिशिष्टोभवतीति । बहुत्वङ्कुशातिलाद्यपेक्षम् । अत्रैकेदेवन्दे-
वेभ्यस्थानमसीत्युत्तानं विधाय पितृन्युजंविधेयमिति । पितृमि-
त्यन्ये । विचार्यमिदम् किंप्रतिश्राद्धं पात्रकरणमुतपितृश्राद्धइति ।
यदिप्रतिश्राद्धं तदाद्वादशदैवत्ये पात्रपञ्चकम्मन्त्रविरोधश्चस्यात् ।
अथमन्त्रोहेनाविरोधइति तर्हि पितृपात्रविध्यनर्थक्यात् । यत्तु प्रथ-
मंपैतृकस्यात्र न्तस्मिन्पैतामहं न्यसेत् । प्रपितामहन्ततो न्यस्यनोद्धरे
न्नविचालयेदित्येवमाक्ये पात्रतृयस्यैवैकीकरणं तन्मातामहश्चा-
दपक्षे बोध्यं दृश्यते च शाखाभेदे तच्छ्राद्धम् । तथाच विष्णुपुराणे ।
प्राङ्मुखान्भोजयेद्विप्रा न्देवानामुभयात्मकान् । पितृमातामहानाञ्च
भोजयेच्चेदुदङ्मुखान् । पृथक्पृथक्किंचिदाहुः श्राद्धस्यकरणं नृप । एक-
तृकेनपाकेन वदत्यन्ये महर्षय इति । तदेतच्छाखाभेदाभिप्रायम् ।
तस्मात्पितृश्राद्ध एव सर्वसंस्त्रवशब्दस्यासङ्कोचेन प्रवृत्तत्वात्पितृभ्यः
स्थानमसीति पितृशब्दस्य सर्वपितृविप्रयत्वाच्च पितृपात्रमेकमेव न्यु-
जमिति सिद्धम् । ततश्चपितृपात्रे देवादिसर्वपात्र संस्त्रवान्नि-
क्षिप्य पितृद्विजवामतः पवित्रोपर्यधोमुखं निदध्यादित्यर्थः । तथा
चवृद्धयाञ्चवल्क्यः । सपवित्रं पितुः पात्रं दक्षिणाधोमुखं न्यसेत् ।
कात्यायनोपि । कुशवत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरिचकुशा-
निति । शौनकोपि । नोद्धरेत्यथमंप्रात्रम् पितृणां यच्चपातितम् ।
आट्टत्तास्तवतिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽथवीदिति । उद्धरेद्यदितत्पात्रं
ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अभोज्यन्तद्भवेच्छ्राद्धम् कुड्मेपितृगणे गतइ-
ति । मात्स्ये । पितृपात्रं निधायान्य न्युजमुत्तरतो न्यसेत् । अथोत्त-
रइत्युत्तरस्यान्दिशीतिकल्पतरुः । उत्तरशब्दस्य वामवाचकत्वात् ।
तथाचलिङ्गम् । उत्तरत आयातनाहिस्तीति । कात्यायनश्च कृत्वा-

न्युज्जन्तिलैर्युक्तं न्दक्षिणाग्रमतःपरं । पितृपात्रं निदध्यात्तु देवपि-
त्रोश्चमध्यातइति ॥ उशनाः । गन्धादिभिः पूजयेत्तन्नुज्जम्पात्र
वैजवापोपि तस्योपरिकुंशान्दत्तेति ॥

* अत्रगंधपुष्पधूपदीपवाससाञ्जप्रदानम् १७

तानिसुगन्धीनिकण्टकिजान्यपिदद्यादिति जपादिक्लृप्तसंभि-
टीरूपिका सकुरण्टिकाः । पुष्पाणिवर्जनीयानि श्राद्धकर्मणिनि-
त्यशः । जपा ओङ्गपुष्पम् । आदिशब्दच्छिण्यादिरक्तानि । रूपि-
कार्कवर्णः । कुरंटकः पीताम्भानः । स्मृतिमंजूषायां । शिरीष विल्व
धत्तूर काञ्चनाराटरूपकं । (१) अर्कचपारिभद्रञ्चपीतजातींचवर्जये
त् । धूपोगुग्गुलादिः । तथाविष्णुधर्मीक्षरे । धूपोगुग्गुलकोदयस्तथा-
चन्दनसारजः । अगुरुश्चसकर्पूरस्तुरुकत्वक्तयैवच । तुरुकः सि-
ल्लकः । त्वग्लवंगं । मरीचिः । चन्दनागुरुणीचोभेतमालीसीरप-
द्मकं । घृताक्तमधुनाक्तंचगुग्गुलंधूपमेवच । तथा । तुरुकंगुग्गुलंचै-
वघृताक्तंयुगपद्वहेत् । घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवाहणगुग्गुलम् । तण-
गुग्गुलः । सर्ज्जरसः । धर्मप्रदीपेपि । घृतधूपञ्चयोदद्यान्निराशाः
पितरोगताः । कात्यायनः । श्राद्धे धूपंप्रयत्नेन दशांगमंधुमिश्रितम् ।
दद्यादगुरुजंचापि पद्मकन्देबदाकजमिति । वर्ज्यमाहविष्णुः ।
जीवजंसर्वत्रधूपार्थइति । जीवजंकस्तूर्यादि । दीपोघृतादिद्रवे-
ण । तथामरीचिः । घृत्तोद्वातिलतैलाहानान्यद्रव्यात्तुदीपकम् ।
नान्येतिवसादिनिषेधो नकुसुमादितैलानां । घृतेनदीपोदा-
तव्य स्त्वथवाप्योषधोरसैः । वसामेदोद्भवन्दीपम् प्रयत्नेनत्रिवर्ज-

(१) तुलसीनिषेधोभविष्ये केतकीतुलसीपत्रविल्वपत्रञ्चवर्जयेत् द्रोणंचकरवीर-
चधत्तूरंकिंशुकस्तथाअन्यच्च कुन्दंशम्बीचनोदद्यान्नोन्नतङ्गरुडध्वजं पिण्डंजातोचनो-
दद्यद्देवीमर्कंएनार्चयेत् ॥

येदितिवाच्यात् । वासः । कार्पासादि । तथाकौशेयंक्षौमकार्पासं
दुकूलमहतन्तथा । आङ्गेक्षेतानियोदया त्कामानाप्नोतिपुष्क-
लान् । चकारो यज्ञोपवीत तुलस्यादि समुच्चायकः । तथा ।
चंपकंयतपत्रं च भृंगराजंचवालकं । तुलसीमालतीपद्मं पितृणा-
न्तुष्टिकारकं । तुलसीनिषेधेस्मृत्यर्थसारः । अर्घ्यपिण्डयोर्विधिनि-
षेधावित्तरविरोधा इतिकश्चित् । प्रेतश्चाइशकविषयो निषेधइ-
त्तान्यः । दीपवस्त्रोपवीतकमित्युक्तम् वस्त्रालाभेयज्ञोपवीतकमि-
तिखादिरं । बृहदग्राक्षत्रलक्ष्योपि । तुलसीभृङ्गराजञ्च अपामार्गं
शमीतथा । पितृमूर्धनि योदया त्वयातिपरमांगतिमिति । अत्र-
संशयः । किंगन्धादिदानं तन्त्रेणोतप्रतिपुरुषमिति । उभयवा-
क्यदृष्टेः । तथाहि शाकलायनः । एषतेगन्धः एततेपुष्प सेषते-
धूप एतत्ते आच्छादनम् । विष्णुरपि । नमोविश्वेभ्योदेवेभ्यइ-
त्येवमादौ प्राङ्मुखेभ्यो निवेद्यपित्वादिविभ्यो नामगोत्रेभ्य उद-
ङ्मुखेभ्यइति । ब्राह्मेषु । इदं वाससाञ्चप्रदानम् । अत्रेत्यवस-
रार्थइति कर्कादयः तन्न । तस्यपाठादेवलब्धेः । तस्मादत्रेति-
पात्रे इत्यन्ये । तदपिकर्कादिभिरनादृतम् । अर्घोत्तरंविप्रपूजा-
विधेः । तथाचटहद्याक्षत्रलक्ष्यः । दत्तार्घ्यम्पूजयेच्छक्त्यागन्धधूपानु-
लेपनैः । मात्स्येपि । यादित्येत्यर्घ्यं मुत्सृज्यंदद्याद्गन्धादिकन्ततइति ।
तस्मादत्रेति काण्डानुसमयंसंभूच्य । गन्धादिदानेपदार्थानुसमयो-
द्योतितः । अतोत्रगन्धादिदानं दैवपूर्वमित्यर्थः । तथावैजवापः ।
तस्योपरिकुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्वैवपूर्वकम् । गन्धपुष्पञ्चधूपञ्चदीपं
वस्त्रोपवीतकमिति । गन्धश्चंदनादिः । तथा । चंदनागरुकर्पूरपद्मकं
कुंकुमन्तथा । कस्तूरिकादयोगन्धाः पितृणान्तुष्टिकारकाः पुष्पाणि
मल्लिकादीनि तथास्मृतिचन्द्रिकायाम् । मल्लिकामालतीश्वेतयूधि-

काचम्पकं गुभम् । पिण्डोतकङ्कुमञ्च पद्मानिजलजान्यपि । उत्प-
 लादौनि देयानिवर्णगन्धयुतानिच । मल्लिका । चित्तकिलः । पिण्डो
 तकोमरुवकः । मार्कण्डेयः । जात्यश्चसर्वादातव्यां मल्लिकाश्वेत
 यूथिका । वनोज्ज्वानि सर्वाणि कुङ्कुमानिच चम्पकमिति । ब्रह्मा-
 ङेपि । शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापद्मोत्पलानिच । गन्धरूपो-
 पपन्तानि यानिचान्यानि कृतस्त्रयः । जातीविषयैर्विरोधः जात्य-
 श्चसर्वा दातव्या इति । तथा । आङ्गे जात्यः प्रशस्तास्यु मल्लिकाश्वेत-
 यूथिकाः । तगरं मातुलिङ्गञ्च पिटणान्दत्तमक्षयम् । क्रतुस्तुनिषे-
 धति । असुराणाङ्गुलेजातो जातीपूर्वपरिग्रहे । तस्यादर्शनमात्रेण
 निराशाः पितरोगताः । अङ्गिरा अपि । नजातीकुसुमानि नकद-
 लीपत्रमिति । विकल्पमेके । विप्रपूजादौविधिः । पिण्डपूजनेनि-
 षेधः । पीतजातीविषयो निषेधद्वयस्यन्यतम् । तथाट्टहृद्याद्-
 वत्तयः । कुन्दं गङ्गेस्तोदद्यान्मोक्षं तद्गङ्गडध्वजे । पिण्डे जाति-
 ञ्चनोदद्या देवीञ्च कौणोयजेत् । जातीपुष्पन्तथाकंवा किंशुकं-
 करवीरकं । पितृमूर्धनियोदद्या तमेवपितृवातक इति । मातस्ये
 वज्यानि । पद्मविल्वार्कधन्तूर पारिभट्टारूपकाः । नदेयः पितृका
 यैष्विति । पारिभट्टो निम्बः । अट्टरूपोवासकः । शङ्खोपि । उग्रगन्धो-
 न्यगन्धोनि चैरप्रष्टोद्भवानिच । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णा-
 नयानिच रक्तानिजलजव्यतिरिक्तानि । जलोद्भवानिदेयानि रक्ता
 न्यपि विशेषत इतितस्यैवोक्तेः । विष्णुः । वर्जयेदुग्रगन्धोनि तानिक-
 ण्टकिजान्यपि वःपुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणिचनिवेदयेत् । अयस्कोधूप
 इत्युक्त्वा हृदयन्दौपन्निवेदयेत् । अनङ्गलग्नं यङ्गस्त्वस्मिभवेसति
 तदुग्रं । शङ्खोपि । इदंस्वीज्योतिरित्युक्त्वा दौपन्तेषाम्प्रदर्शयेत् ।
 नोजोतिरस्तुतैः सर्वैर्वक्तव्यन्तदनन्तरमिति । कात्यायनेनार्वाक्ष-

व्योदकादि व्यतिरिक्तगन्धादौ तन्त्रमेवोक्तम् । एवंविप्रतिपत्ता-
वेके सूत्रोक्तत्वादयंबोधूपइति वःशब्दनिर्देशाच्च गन्धादौ तन्त्रप्र-
तोते रस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः असृकशर्मण एतेषांगन्धा-
दौनां तृतीयस्तृतीयोऽस्तेभ्यःस्वधेतिप्रयोगइति । अन्येतु । पित्रा-
दोनामग्नौषोमादिव न्मिलितानान्देवतात्वा ज्ञानादीनांच प्रत्ये-
कन्दानस्यविधानाच्च नेदंयुक्तम् । तस्मादस्मत्पितरसृकशर्म ज्ञस्म-
त्पितामहास्मत्प्रपितामह इत्येवङ्गीवाहुश्चार्य एषवोगन्धःस्व-
धेति प्रयोगइत्याहुः । विचार्यमिदम् । यदग्निौषोमवन्मिलित
देवतात्वाभावात्पृथक्सर्वतदानमित्युच्येत तदार्धादिव्यतिरिक्तप-
दार्थेषु तन्त्रविधेर्गोवाणामासनेप्रोक्तमित्यादि वाङ्मनानाञ्चवैयर्थ्यं-
स्यात् । अथासनादिदानेषु तन्त्रविधेर्गंधादिदानेपि तद्युक्तिस्तर्हि-
शास्त्रायनादुक्त पृथग्विधेर्वैयर्थ्यं मित्युभयथापि संदेहःस्यात् ।
तस्मादावग्यायमूत्रविधानं तत्र तन्त्रं यत्रपार्थक्यं तत्रतथैवेत्युभ-
यविध्योऽसिद्धिः । गंधादिपृथग्विधेर्हृदयमानत्वादुभयानुष्ठानं ।
गंधाद्व्यतिरिक्तेषु तन्त्रमिति युक्तम् । अतश्चोस्मत्पितरसृकशर्म-
न्स्मत्पितामहास्मत्प्रपितामहेतिनामादुच्चारणेन पृथगुद्दिश्य-
वाक्यान्ते एषवोगंधः स्वधेत्युभयथवाक्यं युक्तमित्यभाति । गंधा-
देयाइत्याह कात्यायनः । गन्धान्ब्राह्मणसां गृह्णत्वा पुष्यायतुभ-
वानिव । धूपञ्चैवानुपूर्वेण अग्नौकुर्यादतःपरम् । एवंगंधादिद-
त्त्वाऽऽचम्य संपूर्णपृष्ठांश्चत्वा संस्त्रवोदकेन पुत्रादिकामो मुखं-
प्रमार्ष्टि । तथाकात्यायनः । श्राद्धारंभेवसानेच पादशौचे तथा-
र्चने विकरेपिंडदानेच षट्सुवाचमनंस्मृतम् । कात्यायनः । संस्त्र-
वान्समवनीय पुत्रकामोमुखमरुत्तीति ।

इति श्री श्राद्धकाशिकायान्द्वितीयाकण्डिकासमाप्ता ॥

*उद्धृत्यघृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नीकरिष्यइति१

घृतोपादानम् शाकादिव्यं ज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । तथा । हविष्यं-
 व्यं जनक्षारं रहितं ह्यपसयवदिति । घृताक्तमन्नमुद्धृत्येत्यन्वर्थो-
 भिवारणं रंधनपात्र एवाभिघार्य दक्षिणत उद्वासेति पिण्डपितृ-
 यज्ञसूत्रादितिकैचित् । तन्न । तस्यापसव्यादि विधिना साग्ने-
 श्वरूपणविषयत्वात् । अतश्चोद्धृत्वा घृताक्तं कृत्वान्नं पंक्तिमूर्धन्य
 मग्नीकरिष्यइति पृच्छेदित्यन्वयः । पृच्छेदिकर्मकत्वात् । एवं च पा-
 त्रांतरे भिवारः सूचितः । तथा कात्यायनः । अग्नीकरणस्याग्नेवै
 मधुसूक्तं जपेत्ततः । शेषमाज्येनाभिघार्य भाजनानि विशोध्येदिति ।
 ननु दत्त्वा पात्राणि विष्टे भोजपेदोदनभाजने । आप्यायस्व स-
 मेतुतइति पात्रेषु पाचिते ॥ क्षिपेदन्नन्तु सष्टतंततोऽग्नीकरणं भवे
 दिति पुराणवाक्यात्कथं मधुसूक्तमिति । उच्यते । आप्यायस्वे
 त्यस्य रन्धनपात्रजप विषयत्वात् । ततश्च रंधनपात्रे आप्यायस्वे-
 ति जप्त्वा पात्रांतरे उद्धृत्य घृतेनावायोर्द्वरणपात्रे मधुसूक्तं जपे-
 दित्यर्थः । अपसव्ये नाग्नीकरिष्यइति पृच्छेदित्येके । तन्न । सव्ये
 नैव तु पृष्ट्वान्नमपसव्येन होमयेत् । पितृपंक्तिषु मूर्धन्यं तस्य पाणा-
 वनग्निमानिति पैठीनसिवाक्यात् । अत्र संशयः । किं श्राद्धार्थं पृथ-
 क् पाक उत्तैक एव । तत्र देवपितृमनुष्यादयर्मैक एवेति कर्कादयः ।
 पृथगित्यन्ये । तद्विचार्यम् । यदेक एव तदा सर्वसामान्येन श्राद्ध-
 पाकस्य वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिष्टादियत्नविधायकवाक्यवैयर्थ्यं च स्या
 त् । अथ पृथक् तदा वैशिष्ट्यं प्रच्छन्नादिपरिश्रितादि यत्नविधा-
 यकवाक्यं च सार्थकं स्यात् । तस्मात्पृथगित्युक्तं । तथा वाच्यौ । पि-
 तृणां निर्वपेद्भूमौ कूर्चं वा दर्भसंस्कृते । व्यासोपि । चांडालः श्वपचो

वज्रोनिर्वापिसमुपस्थिते । लौगाक्षिरपि । पितृर्धनं निर्वपेत्पाकं वैश्व-
देवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्रर्धनं न दार्शं वैश्वदेविकं । देवलोपि ।
तथैत्रयं त्रितोदाता स्नात्वा प्रातः सहांवरः । आरभेत न वैर्भाशडै-
रन्वारश्चस्तुवांधवैः । तिलानाविकिरेत्तत्र सर्वतो वंधयेदजान् । आ-
सुरोपहतं सर्वद्रव्यं शुध्यत्यजेन च । ततो न्नं बहुसंस्कारा न्नैकव्यं
जन्मभक्ष्यवत् । चोद्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेदिति । मार्क-
ण्डेयोपि । पृथक्पाकेनैत्यन्ये केचिदिच्छन्ति पूर्ववत् । नित्यश्राद्ध-
स्य पृथक्पाकेनैत्येके । श्राद्धपाकादेवेत्यन्ये । किञ्च । मातामहपृ-
थक् श्राद्धपक्षे पैठोनसिः । विधिहीने यतः श्राद्धे नाश्रन्ति पितृदेव-
ताः पृथक्पाकेनैव तस्माच्छ्राद्धमातामहश्च वेदिति । तस्मात्पृ-
थक्पाकः ।

मू० कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भुत्वा ॥२॥

द्विजैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृवज्जुह्यादित्यर्थः । अत्र-
पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति प्रागुक्ते पिण्डपितृयज्ञवदिति पुनरु-
क्तिः परिसंख्यानार्था । तेन साग्नैर्यथा पिण्डपितृयज्ञे परिस्तरणा-
दितथा श्राद्धे न भवति किञ्चपसव्यादिनां पर्युक्ष्य मेक्षणेनाहुतिद्वय-
माहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ स्मातीग्नेरौपासने यद्योपदेशं भवतीत्यर्थः ।
अत्र केचित् । अग्नौ करणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना । प्राङ्मुखे
नैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः । अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणा
भिमुखेन च । निरुध्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्वयत इति कात्या-
वनवाक्यात् सव्ये न जुह्यादग्नादग्नौ करण आहुती इति दृष्ट्याज्ञव-
त्क्योक्तेः श्रोत्रमयवाक्यदृष्टेः साग्निः सव्येनेतरोऽपसव्येनेति । तन्न ।
सजघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावितीति श्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति-

सूत्राच्चोभयोरपसव्यं नैवविधेः । उपवीतिनेत्यस्य पूर्वपक्षत्वा दप-
 सव्यं नेत्यस्य वसिष्ठान्तत्वा दपसव्यं नैव सर्वेप्रामित्यन्ये । नेदम-
 पि । अथातोगोभिलेक्ताना मन्येषांचैवकर्मणामितिकात्यायन-
 प्रतित्वायाः सामगानांसव्येन यजुषामपसव्यं नेतिवाक्यद्वयाव्यव-
 स्थितेः । अतएवातज्जर्घ्वं प्राचीनावीतिना कर्तव्यमिति गोभिलेना-
 ग्नौकरणानन्तरमपसव्यमुक्तं । तस्मात्सामगानांसव्येन यजुषाम-
 पसव्यं नेतिसिद्धं । तथाकात्यायनः । स्वाहास्वधानमःसव्यं मपस-
 व्यन्तथैवच । आहुतीनांयथासंख्या साचगम्यास्त्वमूदतः । वृद्धया-
 क्षप्रवत्तथः । हृन्दोगाजुहुयुःसव्येना पसव्येनयाजुषाद्विति । अत्रसं-
 शयः । किंसाग्निरग्नौ किंवाहस्तेग्नौकरणंकुर्यादिति । उभयवि-
 धवाक्यदृष्टेः । तथामार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तुजुहुयाद् दक्षिणा-
 ग्नौसमाहितः । औपसदेःनाहिताग्नि रग्न्यभावेद्विजेषु चेति । अत्र-
 तुशब्दद्वयंसर्वाधानार्धाधानपक्षौसूचयति तेनाहिताग्निःसर्वाधाने
 दक्षिणाग्नावेवार्धाधाने औपसदनएवजुहुयादित्यर्थः औपसदे गृह्या-
 ग्नौ । अग्न्यभावोवक्ष्यमाणः । तथा । हस्तेग्नौकरणंकुर्याद्ग्नौवा-
 साग्निर्कोद्विजद्विति । अत्राग्नेः सन्निधानाद्यभावे हस्तेलौकिका-
 ग्नौवाग्नौकरणं साग्निःकुर्यादितिमाधवस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः ।
 उदाहरन्तिच । आहुत्यदक्षिणाग्निस्तु होमार्थावैप्रयत्नतः । अग्न्य-
 र्थ्यंलौकिकेवापिजुहुयात्कर्मसिद्धये । अग्न्यर्थंसोपासनाग्निकार्यार्थं
 लौकिकाग्नौहोमद्वत्येके लौकिकेकल्पतरुकारादयस्तुलौकिकमा-
 वसथ्याग्निमाहुः । विचार्यमेतत् । यद्यग्नेः सन्निधानाद्यभावे सा-
 ग्नेलौकिकाग्निस्वीकाररूपदानपैतृयज्ञियोहोमो लौकिकाग्नौ-
 विधीयतद्विति मनुवाक्यमनर्थकम् । अग्न्यभावेतुविप्रस्य पाणावे-
 वोपघादयेदितिनिवमभङ्गश्चस्यात् । अथाग्नौकरणमिति धौमि-

कत्वाइ सज्जनादिभ्यो लौकिकाग्नौविशिष्टत्वाच्च साम्नेलौकिके-
एवेतितदा प्रासङ्गिकतीर्थादावपि आह प्राप्नौलौकिकेऽग्नौकरण-
मतिप्रसज्येत । लौकिकाग्नेः सुसम्पादकत्वादग्न्यभावएव नस-
म्भवतीत्यग्न्यभावेतु विप्रस्येत्यस्यासङ्गतेष्व । तस्माल्लौकिकआव-
सथ्याग्निः । ततश्चहस्ते ऽग्नौकरणङ्कुर्यादग्नौवासाग्निकोद्विज
इत्यत्रवाग्न्यवस्थितविकल्पे । तेनविद्यमानेश्रैतेस्मार्तेवाग्नौ
तत्रहोमस्तदभावेहस्तेन लौकिकइत्यर्थः । अग्न्यभावः पञ्चधा ।
प्रागभावः प्रध्वंसः सन्निहिताभावो धिकाराभावोऽत्यन्ताभाव-
श्चेति । विवाहात्प्राक्प्रागभावः । तदूर्ध्वमाहृताग्नेः प्रमादादि-
नानाशे पुनराधानात्प्राक्प्रध्वंसः । देशभ्रंशादावरणिसमारो-
पादौकृते सन्निध्यभावः । अशुद्धद्रव्यादिस्पृष्टेऽग्नौप्रायश्चित्तस्वि-
नाधिकाराभावः । नैष्ठिकव्रह्मचर्येस्त्र्यभावेनात्यन्ताभावइति ।
यत्त्वग्न्यभावः स्मृतस्तावदशवङ्गायान्नविन्दतीत्यभावउक्तः । सोय-
मयेकोऽभावइति पृथग्दर्शनार्थं । नत्वयमेवाभावइतिनियमार्थं ।
पूर्वोक्तविभागव्याघातात् । प्रागभावात्यन्ताभावस्यलेऽग्न्यभावादे-
वाग्नौहोमाभावः । प्रध्वंसाधिकाराभावयो रावश्यकविधौसां-
कल्पिकमेवशाडम् । अग्नौकरणम् अरणिसमारोपादौसान्नि-
ध्याभावस्यावश्यशाडेसाग्नेरपि द्विजहस्तएवहोमइति । तथाव्या-
सः । त्यक्ताग्नेःपार्वणन्तास्ति नैकोद्विष्टं सपिण्डनम् । अत्यक्ताग्ने-
स्तुपिण्डोक्तितस्मात्संकल्प्यभोजयेत् । आलस्येन नास्तिश्यादिना
वायोग्नित्यजति तस्यैकोद्विष्टं पार्वणसपिण्डीकरणादि सर्वशाडे-
ष्वनधिकारोक्तः संकल्प्यभोजयेत् । तद्व्यतिरिक्तस्यानग्ने रग्न्यस-
न्निधानेपि सांगपिण्डशाडे धिकारइत्यर्थः । ततश्चहस्तेऽग्नौकरणं ।
संकल्पेपु । संकल्प्ययदाङ्कुर्यान्नकुर्यात्पौत्रपूरणम् । नावाहना-

ग्नौकरणे पिण्डांश्चैव न दापयेत् । संकल्पयेत्तु यदाश्राद्धे न कुर्यात्पा-
 तपूरणम् । विकरञ्च न दातव्य इति स्पष्टमिहोदितमिति । तस्मा-
 न्नलौकिके ग्नाविति सिद्धं । अथवा विधुरादीना मग्नौकरणस्ये-
 ध्माधानाज्यभागपूर्वकस्य विधानात्तस्य वहस्तेन उपयुक्तत्वात्तद्विप्रयो
 लौकिकाग्निस्वीकारः । यदुक्तं हस्ते होम इति तत्किन्देव-
 द्विजकरे किंवापित्य इति । उभयथायनेकवाक्यदृष्टेः । तथायमः
 नाग्नौकरणवत्तत्र होमौदैवकरो भवेत् । पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो-
 ह्यग्निसमो द्विज इति । कात्यायनोपि । मातामहस्य भेदेऽपि कुर्या-
 त्तत्त्वस्य साग्निकः । भेदेऽप्यथैवैव देव आहुते तन्त्रे च साग्निके । मा-
 तामहस्यापि मातामहद्विजकरेऽप्यग्नौकरणं कुर्यादिति पितृकरे-
 ष्यर्थादुक्तम् । तथा । अनग्निकस्य विप्रस्य हस्ते ग्नौकरणं भवेत् ।
 दैवपूर्वं हितं कुर्यात् पितृभ्यस्तदनन्तरम् । अन्यच्च । अनग्निकस्तु-
 यो विप्रः आहुं कुर्वीत पार्वणम् । दैवपाणौ हि हत्वा दौ शेषं दद्यात्तु-
 पैतृके । यमोपि । दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वा ग्नौकरणं द्विज इति ।
 एवं विवादे दैवपितृकरयोर्विकल्प इत्येके । साग्निकः पितृकरे निर-
 ग्निरदैव इत्यन्ये । इयमपि विचार्य । आद्ये साग्नेरग्निसन्निध्यादौ ।
 पितृद्विजहस्त एवानु कल्पत्वेन विधानात् । द्वितीये तु आहुविशेषा-
 न्नैव हस्ते होमस्य वावस्थितत्वेनासार्वत्रिकत्वात् । पिण्डपितृय-
 ज्ञवदित्यतिदेशेन प्राचीनावीतादिप्राप्तौ देवद्विजकरे तद्धर्मानुप-
 पत्तेश्च । तस्मात्साग्नौ रग्न्यसन्निध्यादौ काम्यादिचतुःश्राद्धेषु पि-
 तृद्विजहस्ते । इतरत्वाद्भावितिसिद्धम् । तथा गृह्यम् । अन्वष्टक्या-
 च पूर्वदुर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमभुदयेऽष्टस्यां मेकोदिष्ट-
 मथाष्टमम् । चतुर्ध्यादेरुसाग्नीनां बन्धौ होमो विधीयते । पितृव्रा-
 त्क्षणहस्तेऽस्या दुत्तरेषु चतुर्वर्षीति । अन्वष्टक्यां नवमी श्राद्धम् । पूर्व-

दुःसप्तमीश्राद्धम् । मासिमासिकृष्णपक्षश्राद्धम् पार्वणसमावांका-
 म्यं । कृत्तिकादिनक्षत्रवारादौ । अभ्युदयो वृद्धिश्राद्धं । अष्ट-
 म्यामष्टकाश्राद्धं । एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणलक्षकम् । तस्मादाहिता-
 गुः सर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नौ अर्धाधाने औपासने स्मार्त्ताग्नेः सत्त-
 ग्नौ तत्र च । उभयोरप्यग्न्यसन्निधावावश्यकश्राद्धे सन्निहितेऽप्यग्नौ-
 काम्यादि चतुःश्राद्धेषु च पित्राद्विजहस्त एव । निरग्निवाजसनेयि
 प्रभृतीनां पिण्डपितृयज्ञातिदेशा दपसवरादिनापित्राद्विजहस्त एव ।
 साग्निसामगादीनामग्न्यसन्निधौ सव्यादिनादैवपित्राकरयोर्विक-
 लपः । निरग्नीनान्तेषामपि सव्यादिनादैवद्विजकर एवेति सिद्धम् ।
 यत्तु पितृ यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमानिति कात्यायन-
 वाक्यम् । तस्य सामगपरत्वेऽयमर्थः । पित्रादेव पितृमातामहश्राद्धे
 यः पङ्क्तिमूर्धन्यः प्रयमोपवेशितदैवद्विजद्व्युत्तरार्थः । शाखांतरेतु पैठी-
 नसिः । पितृपङ्क्तिषुमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमानिति प्राग्दर्शितं ।
 नन्वग्नौकरणम् किंप्रतिश्राद्धं किंवैकमिति । तदुक्तम् । दैवपू-
 र्वहितत्कुर्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरम् । कात्यायनोपि । मातामहस्य-
 भेदेपि कुर्यात्तै नैव साग्निक इति । अस्यार्थः पूर्वमुक्तः । माधवीये दैव-
 द्विजकरपक्षे मातामहपङ्क्तावपि पृथग्द्वितीयमग्नौकरणमिति । पा-
 रिजाते तु । मातामहपृथक्श्राद्धपक्षे तत्पङ्क्तावग्नौकरणं । अग्नि-
 सन्निधौ साग्निः कुर्यादिति । एतदाचाराभावाच्चिन्त्यं । आश्व-
 लायनविषयं वा होमद्वयम् । वाजसनेयिनां च्चेक एव होमः ।
 तथा । वैश्वदेवे यदैकस्मिन् भवेयुर्वा दयो द्विजाः । तदैकपाणी हो-
 तव्यं स्याद्विधिर्विदितस्तर्वेति वाक्ये वैश्वदेवद्व्युत्तरार्थस्य पितृगोपलक्ष-
 णत्वेनैकपाणावेव न होमद्वयमिति । तथा वृहत्याच्च वाक्यः । मा-
 तामहेषु यो दद्यादग्नौकरणं आहुती । निराशाः पितरस्तस्य पैशा-

चंश्राद्धमुच्यतइति । यद्वासाग्नेरुभयत्र निरग्नेरेकत्रेतिव्यवस्थे-
त्तविरोधः ।

**मू० हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवीतइति ॥ ३ ॥**

पात्रमित्युद्देश्य गतमेकत्वमविवक्षितम् । ज्योतिष्टोमे दशा-
पवित्रेण ग्रहसंमार्ष्टीतिवत् । अतःसर्वपात्रालम्भः । (१)कांश्यपा-
त्रपरिमाणं स्मृतौ । पञ्चाशत्पलिकं कंस्यं द्वाधिकश्लोञ्जनायवै । रु-
हस्थैस्तु सदाकार्यं मभावेहेमरूप्ययोरिति । आलभ्यजपतीति नम-
न्वान्तर आलम्भः । अत्रसंशयः । किं हुतशेषमात्रन्दत्वा पात्रालम्भ-
उत्सर्वाङ्गपरिविष्येति । उभयवाक्यदृष्टेः । तथा । स्क्रान्दे । विप्र-
पात्रे पृथिवीतइति चान्नाभिमन्त्रणम् । इदमन्त्रश्च साङ्गुष्टं ततो-
न्तपरिवेषणम् । याज्ञवल्क्योपि । हुतशेषमप्यदद्यात्तु भाजनेषु समा-
हितः । यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः । दत्त्वान्नमृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणमिति । साग्निः पूर्वम्परिविष्य हुतशेष-
न्दत्वा पात्रमालभेत निरग्निस्तु हुतशेषन्दत्वा न्नपरिविष्य पात्र-
मालभेत । अन्नेषुपरिविष्टेषु हुतशेषन्दत्वायेतिवचनादित्येके ।
तन्न । साग्निर्हुतशेषंदत्त्वेवपरिवेषयेदितिक्रमस्य शौनकीकृत्वात् ।
तथा । हुत्वाग्नीपरिविष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् । निवेद्यैवापस-
व्येन परिवेषणमाचरेदिति । हुतशेषमपसव्येन निवेद्येत्यन्वयः ।
यदुक्तं निरग्निर्हुतशेषंदत्त्वान्नम्परिविष्य पात्रमालभेतेतितन्न ।
अन्नेषुपरिविष्टेष्विति वचनस्यवैयर्थ्यापत्तेः । ततश्चसाग्निर्हुतशे-
षंदत्वा न्नम्परिविष्य व्यक्तपात्राभ्यां पात्रमालभेत । निरग्निरन्नं-

(१) भोजनपात्रे पलाश पत्रमध्यपर्णवर्जितम् हेमाद्रौ पलाशेभ्यो विनानसुः
पर्णपात्राणि भोजने अपि वा कांस्यपात्रेषु देवैः पात्रा च वाहविः ॥

परिविष्य हुतशेषन्दत्वा तथैवपात्रमालभेतेत्यर्थः । विप्रपात्रे पृथिवीतद्भूतिवाक्ये एतत्तेनपरिवेषणमित्यद्वान्नशब्दो योगेनव्यञ्जनपरस्तेननान्नपरिवेषणस्य पात्रालम्भानानन्तर्यविरोधः । तथापुराणसमुच्चये । भाजनालम्भनङ्कुर्याद्वत्वाचान्नंयथाविधीति । (१) व्यस्तपाणित्वंपात्रे । दक्षिणन्तुकरंकृत्वा वामोपरिनिधाय च । दैवंपात्रमथालभ्यपृथिवीतेपात्रमुच्चरेत् । २ दक्षिणोपरिवामञ्चपितृपात्रस्यलम्भनमिति । अत्र केहुतशेषन्देवपात्रे नपुनर्देयमिति । तथायमः । अग्नौकरणशेषन्तुपितृपिप्रतिपादयेत्प्रतिपादयपितृणान्तुनदद्याद्वैश्वदेविके । शौनकोपि । हुत्वाग्नौपरिशिष्टं त्विति प्रागुक्तम् । वायुपुराणेषि । हुत्वादेवकरेणाग्निं शेषंपितृभ्यो निवेदयेत् । नहिस्मृताः शेषभाजोविश्वेदेवाः पुराणगैरिति । अन्येत्वविशेषास्तर्षेभ्योदेयमिति । सूत्रकारोपि । दैवपूर्वश्राद्धमिति । अत्रोच्यते । आदेयदुक्तं न देयमिति तन्न । वाक्यार्थानवबोधात् । तथाहि । अग्नौकरणशेषन्तुपितृपिपीत्यपिशब्दाद्वैवपिशेषदानोपपत्तेः । पितृणाम्प्रतिपादयैश्वदेवेनदद्यात्किन्तुप्राग्दैवे ततःपि अद्वैत्यर्थोपलभ्येष्टम् । यदुक्तं ऊत्वाग्नावितिवाक्यं तस्माग्निविषयम् । यदप्युक्तं हुत्वादेवकरेद्विति तत्रदैवेऊत्वाशेषम् पित्रोदद्यान्नतुवैपरीत्येत्यर्थः । अतीर्थानवबोधादित्युक्तम् । नेतरः । उक्तहंतोःसाग्निरग्निर्निरग्नौविशेषावगतेः । न बोभयवाक्यसत्यविशेषोयुक्तः । कुत्रचिद्विषयान्तरस्यादृष्टेः । ततश्चसाग्नेरग्निहोमोत्तरं हुतशेषदानं पितृपात्रेष्वेव । निरग्नेर्देवकरहोमे पितृपात्रेष्वेव पितृाकरहोमेतु निरग्नेर्देवादिसर्वपात्रेषु

(१) प्रचेताः उत्तानंदक्षिणं सर्थं नीचम्यात्राण्युपस्पृशेत् ॥

(२) पितृन्तुविशेषः उत्तमैर्नतुहस्तेनकुर्वीदन्नावगाहनं ॥ असुरंतद्भवेच्छाद-
मपितृणांनोपिष्ठतेरिति विष्णुः ॥

हुतशेषदानमिति सिद्धम् । तथा शाकलायनः । हुतशेषं प्राग्देवेदत्वा
पश्चात्पित्रो इति । कात्यायनोपि । विप्रपाणौ ततो हुत्वा दद्याच्छे-
षं पृथक् पृथक् । देवानामादितः क्रत्वा पितृपात्रेषु च क्रमात् । बृह-
मनुः । दैवपूर्वयतः श्राद्धं तस्माद् दद्यात्प्रयत्नतः । अग्नौ करणशेषञ्च
देवानामादितः क्रमात् । वैश्वदेवादितः सर्वे विकरं पिंडवर्जितं ।
अग्नौ करणशेषं यत्प्रदद्याद् वैश्वदेविके । धर्मप्रदीपेपि । कुशेषू-
त्तानपाणिस्तु जुह्याद्द्वैष्टतस्तुतं । शेषं देवाय दातव्यं पितृभास्तद-
नंतरमिति । साग्निर्दैवपूर्वदद्याद्ग्निरग्निर्नैत्यविरोध इत्येके ।
एवं दत्त्वा पिंडार्धमवशेषयेत् । तथा हारीतः । ऊतोच्छिष्टं ब्राह्म-
णेभ्यः पिंडार्धमवशेषयेत् । धर्मप्रदीपेपि । अग्न्यभावे तु विप्रस्य
हस्ते ज्ञत्वा तु दक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थां पंडा र्धं शेषयेत्तथेति ।

मू० वैष्णव्यञ्जं यजुषावांगुष्ठमग्नेव गा-
ह्यापहता इति तिलानवकीर्येति ॥ ४ ॥

वाशब्दो ससञ्चये । (१) वैष्णवी ऋगिदं विष्णुरित्यादिका । (२) य-
जुश्च विष्णो हव्यं रक्षेति ततो रेकतरेणानखं द्विजांगुष्ठमग्ने निवे-
श्यापहता इत्यनेन तिलान्पात्रसमन्तात् प्रदक्षिणादिक्रमेण विक-
रेदित्यर्थः । निरङ्कुडम्पदत्तं हि पितृणाम् नोपतिष्ठत इति वाक्यात् ।
नोपतिष्ठत इत्यासुरं भवतीत्यर्थः । तथायमः । निरङ्कुडन्तु यच्छ्राद्धं
वहिर्जानुचयद्भुतं । वहिर्जानुचयद्भुतं सर्वमेवासुरस्मवेदिति ।
अत्रैके तिलान्नपात्रेष्वेवावकिरति तन्न । तिलान् सर्वत्र नि-
क्षिप्य पितृपात्रेषु वर्जयेत् । पितृपात्रे तिलान् दद्याद्ग्निराशाः पित-
रोगता इति वक्त्यात् । पराशरोपि । सर्वदा च तिलाग्राह्याः श्राद्ध-

(१) नियताक्षरपादावसाना ऋक् ॥

(२) अनियताक्षरत्वं अपादावसानत्वं यजुः ॥

कालेविशेषतः । पात्रेषुपतितान् दृष्टानिराशाःपितरोगताइति ।
 यत्तु ततोमधुष्टताक्लान्तु सोष्णमनन्तिलान्वितं । गृहीत्वादेवती-
 र्येन प्रणवेनैवतत्पुनः । एतद्दोऽन्नंभित्तुक्ता विश्वेदेवांस्तुभोजये-
 दित्ताव तिलान्वितत्वमन्नस्योक्तं तद्वैश्वदेवविषयंवा । तथामा-
 त्स्ये । उभाभ्यामपिहस्ताभ्या माहत्तपरिवेषयेत् । प्रशांतचित्तः
 सतिलं दर्भपाणिरशेषतइति । सतिलमन्तहस्तद्वयेन परिवेष-
 येन्नैकेनेत्यर्थः । तथा एकेनपाणिनादत्तं श्रूद्रादन्नंनभक्षयेत् ।
 पुराणोपि । नापवित्तेणहस्तेन नैकेनविनाकुशान् । नायसेनायसे-
 नैव श्राद्धेतुपरिवेषयेदिति । आदग्रायसेसप्तमी । तत्पात्रेन्नं नधा-
 र्यमित्यर्थः । सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनौदुम्बरेणवा । दत्तम-
 क्षयतांयाति फलुपात्रेणवान्ययेति वाक्यात् । फलुउदुम्बरः ।
 पवित्रेणेति सपवित्करः स्वयम्परिविष्येदित्यर्थः । फलस्थानन्त ।
 ताप्रोक्ता स्वयन्तुपरिवेषणे इतिवायुवाक्यात् । यत्तु परिवेषणं
 प्रशस्तंहि भार्ययापितृतृप्तये । पितृदेवमनुष्याणां स्त्रीसहायायतः
 स्मृतेति । तदन्यापेक्षया स्वाशक्तौ वावेदितव्यं । नविनाकुशानिति
 केवलनिषेधः । हस्तेदत्त्वातुयः स्नेहं व्यञ्जनंलवणादिकं । दाता-
 रोनोपतिष्ठन्तेभोक्ताभुङ्क्तेतुक्लिवषं । धृतंवायदिवातैलं बिप्रोददग्रा-
 न्नखच्युतम् । यमस्तदशुचिंप्राह तुल्यंगोमांसमक्षयमितिवाक्यो-
 त् । कात्यायनोपि । दर्व्यादेयंश्चतान्नञ्च समस्तव्यञ्जनानिच ।
 अपक्वंस्नेहपक्वम्वा नतुदर्व्याकदाचन । स्नेहाक्तञ्चतथाऽपक्वम् ।
 दर्व्यायोदातुमिच्छति । सभूणहामुरापञ्च सस्तेयीगुस्तत्पगः ।
 यमोपि । चतुः श्रोतसमायुक्तौ हस्तेनीगमार्जथेदधृतम् । उभाव-
 धोव्रजयाताम् दाताभोक्तानसंशयः । उन्मार्जनंशोधनम् । स्तुतं-
 नखैश्चतुर्भिश्च योददग्रात्पाणिनाघृतम् । दातापुण्यंनवाप्नोति भो-

क्तापापशतखुजिदिति । अपहताङ्गति पित्रो एव नदैवेत्यतएवरक्षो-
 घ्रत्वादितिकर्कः । तूष्णीयवान्विकरेदित्यन्ये । अत्र यदप्यन्नादि
 कल्पनं नोक्तं तथापीदमग्न मिमात्राप इदमाज्य मिदंहव्य मित्य-
 न्नादिकल्पनङ्कार्यम् । तथाकात्यायनः । उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां पावं-
 धृत्वा तु तन्दृढम् । सोचप्रेदक्षिणं हस्तं मग्नन्तं त्वत्पयेत्सदा । तथा ।
 स्पर्शनान्ते स्पृशेदग्नम् । न कल्पान्ते बलिं हरेदिति । अत्र कव्यादि
 नोच्चरेदिति कश्चित्तन् । विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयादत्रेति वैक्र-
 मादिति मनूक्तेः । पुराणसमुच्चये । हव्यदैवे समुच्चार्यं पितृणां क-
 व्यमेव च । कव्यस्योच्चारणादेव प्राप्नुयुस्तृप्तिमुत्तमां । कव्यादापित-
 रः प्रोक्ता स्तस्मात्कव्यस्य कीर्तयेदिति । ननु किंपरिवेषणे सव्या-
 पसव्यविधिरस्ति न वेति । तत्रास्तीत्येके । तन्न । उभयत्र मव्ये न-
 विधेः । तथा काष्णीजिनिः । अपसव्ये न कर्तव्यं पितृगृह्यत्वमिशेषतः
 अग्नदानादृते सव्ये मेवंमातामहेष्वपि । भुजवजोपि । सर्वकर्म-
 पसव्येन पितृकर्मणि कुर्वता । अग्नदानादृते कार्यं तद्वद्विप्रविसर्ज-
 नमिति । तथा । एकपंक्त्युपविष्टानाम् विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।
 भव्यं भोज्यासनन्ददा द्विपरीतन्तुनिःफलम् ॥

मू० उणा० स्विष्टमन्नं दद्यात् ॥ ५ ॥

उणामिति पर्युषितापूपादिनिवृत्त्यर्थम् । तेन स्मृत्युक्तमपि प-
 र्युषितमपूपादि श्राद्धे न दद्यादित्यर्थः । तद्वधिश्च । यवगोधूमजंसर्वं
 पायसश्चैव विक्रियात् तत्पर्युषितमप्यदं स्नेहाक्तञ्चैव यज्ञवेदित्यादि ।
 पर्युषितमप्यशुक्तं देयमित्येके । तथायमः । अपूपाश्च करम्भाश्च ।
 घानावटकसक्तवः । शाकस्मांसमपूपश्च घृतकैसरमेव च । यवागुः पा-
 यसश्चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । पूर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्चैतपरिव-
 र्जयेत् । देवलोपि । अभोज्यं प्राङ्महारां शुक्यं पर्युषितञ्च यत् ।

अत्रब्रीह्यादिषु अपूपभक्षणार्थं पुनरूपोक्तिः । शङ्खोपि । दधिभ-
क्ष्यञ्चशुक्तेषु सर्वञ्चदधिसंभवम् । ऋचीसपक्कभक्ष्यंस्या त्सर्पियुक्त-
मितिस्थितिरिति । तन्न । अभुक्तपर्युषितस्य इष्टादिदोषोपहतत्वेन
नित्यभोजनविषयत्वात् । तेषामप्युष्णानामेव श्राद्धोपयोगात् ।
तथाआदित्ये । विविधम्पायसंदद्या ब्रह्म्याणि सुवह्निच । लेह्यं
चोष्यं तथापेय मुष्णमेवफलंविना । वायौ । भक्ष्याण्येवकर-
म्माश्च इष्टकावृतपूरिकाः । कृशरामधुसर्पिश्च पयःपायसमेवच ।
स्निग्धोष्णानिचयोद्दग्ना दग्निष्टोमफलंलभेदिति । करम्मादधि-
सक्तवः । इष्टकाः कासारखण्डाः । कृशरस्तिलकल्कयुक्तौदनः ।
स्विष्टमिति सुशब्देननैर्मल्यं विविधत्वञ्च दर्शयति । तथायमः ।
ततोविशदमन्नादं भोजयेत्प्रयतोद्विजान् । अन्नं सूपं घृतं शाकं मां-
सन्दधिपयोमधु । धानाञ्चमधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैवसगोरसान् । शर्करां-
फलमूलञ्चसर्वन्दग्नादमत्सरीति । मनुरपि । भक्ष्यं भोज्यञ्चविविधं
मूलानिचफलानिच । देयानिचैवमांसानि पानानिसुरभीणिच ।
विविधमित्येकान्ननिषेधः । ततोऽन्नवहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्य-
वत् । चोष्यं पेयसमृद्धन्तु यथाशक्त्युपकल्पयेदितिवाक्यात् । अन्न-
मित्तादनीयम् । अन्नमितिपक्वसंज्ञावा सस्यंजेवगतप्राजः सतुषं-
धान्यमुच्यते । आमन्नं सतुषं ज्ञेयंपक्वमन्नमुदाहृतमितिवाक्यात् ।
तेनसंभवेसत्तगामान्नादिक न्नदेयमित्यर्थः । दद्यादिति यथोक्त-
संकल्पवत् । अत्रैके । अर्घ्येक्षयोदकेचैवेति कात्तगा-
यनेनान्नदाने तन्त्वस्य दर्शित्वा दक्षत्यितृपितामहप्रपितामहा-
मुकशर्माणा इत्तगादुग्रचार्यतृतीयस्तृतीयोऽंश स्तेभ्य स्वधेत्तिमं-
वेणदद्यादिति । अन्येत्वन्नं वासावेतत्तद्वत्तुहिश्य भोजयेदि-
त्तिशांखायनोक्ते रमुकामुकगोवै तत्तुभ्यमन्नं स्वधानम इतिब्राह्मो-

क्तेश्च । पृथग्दृश्यदद्यान्नतन्त्रेणेति । एवं सत्यस्मत्पितरमुकशर्म-
 न्नस्मत्पितामहास्मत्पितामहेत्यादि पृथक्पृथग्दृश्य वाक्यान्ते
 इदमन्नंसघृतादि वःस्वधानमद्वत्तुभयथा वाक्यमुचितमित्तरा-
 भाति । तन्त्रपार्थक्ययोरुपदेशात् । अथच ब्राह्मणवित्तसंपत्ता वे-
 कैकस्यापितेवयः । एकोवैकस्यभोक्तव्य स्वयाणामेकएववेतिवाक्या
 त्पृथग्द्विजपक्षेपृथगुपदेशः । त्रयाणामेकद्विजपक्षे तन्त्रेणेत्यविरो-
 धः । अत्रैके इदमन्नं वःस्वधेतिसंकल्पे नममेतित्यागंनकुर्वन्ति-
 तन्न । स्वसत्तानिष्ठत्वेत्तत्त्वात् । तथाअत्रिः । हस्तेनमुक्तमन्नाद्य-
 मिदमन्नमुदीरयेत् । स्वाहेतिचततःकुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्त्तनं ।
 सम्बन्धगोचरानामानि इमन्नन्ततःस्वधा । पितृक्रमादुदीर्यते स्व-
 सत्ताविनिवर्त्तयेत् । धर्मप्रदीपेपि । ततोन्नं पितृदेवेभ्यः संकल्प-
 चयथाविधिः । दत्तंयद्दास्यमानंतत् आत्मेर्नममेतिच । एतत्सं-
 कल्पोदकंहस्ते नदेयम् । तथाधर्मप्रदीपेपि । सिद्धान्तस्यनुसंकल्पो
 भूमावेवप्रदीयते । हस्तेषुदीयमानंयत्पितृणांनोपतिष्ठते । भूमि-
 र्जनिव्री सर्वेषांभूतानांचविशेषतः । तत्रोपतिष्ठतेन्नंतु नचहस्ते-
 कदाचन । स्मृतिमंजरीकारोपि । दीपमन्नंचपिण्डञ्च भूमौदद्या-
 द्विचक्षणः । पूर्वदानानिविप्राणां करेदद्याच्चदक्षिणे । तथा । ति-
 लदर्भसमायुक्तं तोयंभूमौप्रदापयेत्पात्रस्यसन्निधौपितरो दैवेयव-
 समन्वितं । वैश्वदेवस्यवामोरु पितृपात्रस्यदक्षिणे । संकल्पोदक-
 दानस्यानित्यश्राद्धंयथाविधीति । अकृतेन्नसङ्कल्पेन्नद्विजानस्पृशे-
 युःपात्रञ्चनोदरेयुः । तथाअत्रिःअसङ्कल्पितमन्नाद्यम्पाणिभ्यांयदु-
 पस्पृशेत् । अभोजंरतद्भवेदत्तंपितृणांनोपतिष्ठते । अकृतेत्त्वंनसङ्क-
 ल्पेयपात्रञ्चोदरेद्विजः । वृथाश्राद्धमवाप्नोति दाताचनरकंव्रजेदि-
 ति । सङ्कल्पोत्तरमप्रोशाना त्प्रागंनंगृह्णीयात् । तथातत्रैव ।

अन्नं दत्तं न एह्ययाद्यावत्तोयं न सम्भवत् । अप्रीत्वामर्दितं चानं भु-
जने किल राक्षसाः । तथा हस्तेनान्नं न एह्यया द्यावत्तोयं न सम्भि-
वेत् । अप्रीत्वामर्दयेदन्नं निराशाः पितरोगताः ।

सू० प्रक्यावा ॥ ६ ॥

वाग्भ्योऽभावविकल्पे । स्थिष्टाभावे यथाशक्तिदद्यादित्यर्थः । अ-
वायशक्तौ नां गोधूनादे रात्रश्च कर्तव्ये बोध्यं । तथा स्थान्दे । आङ्गे-
मांसं न यो दद्यात् न । अति कुतर्कतः । नरकाह्वायुभौ श्रौत स्मार्त-
कर्मविलोपनात् । दृढद्याक्षयत्वापि । विनामांसेन दच्छ्वं कृत-
मयकृतश्च वेत् । क्रव्यादाः पितरो यस्मा दलामेपायसादयः । जाह्न-
कण्योऽपि । दातवान्ये द्विजः श्राद्धे दद्यान्मांसमध्वरे । सदुरात्मा
दुराचारी वेदमार्गस्य इषकः । स्थान्दसंवादे । रोमाणि कूर्मपृष्ठे च
वृणाञ्च कूर्मसंभवः । व्योमश्चेन्मुष्टिना वातः सास्थि चेद्रक्तपाव-
पुः तदे गतिउने क्रान्दत्तं ग्राहं निरामिषम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रा-
द्धे हिंसाभिदम् । अतोऽप्यं विप्रान् श्राद्धे मांसमन्यासुवर्जयेत् ।
स्वयमज्ञातिवामृष्टः सयातिनरकांशुवम् । अचिः । अगोधूकञ्च-
यच्छ्वं कृतमयकृतं न वेदिति । इत्यत्र । फलमृताशने मेधैर्मुन्य-
न्मान्ज्वभोजनैः । न तत्र फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनादिति म-
नूक्तेः । सुन्यन्नम्राह्मणस्तीक्ष्णमांसं च द्विवैश्वयोः । मधुप्रधानं इ-
द्रस्य सर्वं गमविरोधियदिति पुलस्त्याद्युक्तेष्व । सुन्यन्नप्राधान्यावगमा-
न्मांसं त्रिभियत्रिडुगयम् । त्रिभियस्यै के । क्रवादिनिष्पन्नांसेन श्रा-
द्धम् न प्राणिहिंसापूर्वकमिति । तथा मनुः । नाकृत्या प्राणिनां हिं-
सां मांसं सुत्पद्यते कृवित् । न च प्राणिवधः स्वार्थरुक्तान्मांसं विव-
र्जयेत् । ममत्पत्तिरुमांसस्य वधवन्धौ वर्देहिनाम् । प्रसमीक्षां न-
वर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् । भारते भोक्षोऽपि । न हि मांसन्तुणा-

ङ्गतिम् । स्वार्थमन्नम्पचेद्य तु योहिनस्तिष्ठथापशून् । एकाकौमि-
ष्टमन्नाति त्रयस्तेयान्तिरौरवम् । भीष्मोपि योहिंसक्रानिभृतानि
हिंनस्त्य त्मसुखेच्छया । कृशाद्वैपायनः प्राह स्यावरत्वंसगच्छति ।
अत्रापि । मधुपर्केव सोमेव देवेष्विव कर्मणि । अत्रैवपशवो
हिंस्या नान्यत्वेति कथञ्चन तथा । यज्ञार्थमपशवोवध्याः पुत्रार्थे-
पत्योपितइत्यादिवाक्यात् । यदपिकलिविषयोनिषेध इतितद-
पिन । कलिविषयविधायकवाक्यैस्तद्वचनस्यवाधात् । तथाजा-
तुक्त्यर्थः । मांसयुगेषु सर्वेषु यज्ञश्राद्धार्थमाहृतम् । आदोपयमनैद-
ज्ञे कलौतच्चविशिष्यते । सुमन्तुरपि । कुतर्कोपहताविप्राः कलौचे-
त्स्यान्निरामिषम् । तस्मिन्नेच्छन्तिपितरस्तस्यश्राद्धे कदाचन । पैठीन-
सिः । परमानं तालशाकं मधुमांसंष्टतम्ययः मुद्रान्नानिति लाविप्राः
प्रकृत्याहविरष्टथा । शस्तान्यष्टौतु सर्वेषांयुगेषुमुनिसत्तमाः । पितृ-
णां देवतानाञ्च दुर्लभानि कलावधीति । निवस्थान्तरेचैतद्वैक्य
निर्मलत्वप्रतिपत्तेश्च । तथा । गोमेधो नरमेधश्च अक्षतागोपशुस्तथा ।
देवराच्चसुतोत्पत्तिः कलौपञ्चविवर्जयेत्इति पराशरोक्तेः । यत्तु
देशविषयोनिषेध इतितदपिन । मध्यदेशादौ जिह्वालुतया ऽदि-
हित मांसमन्नणोपलब्धेः । नचदेशविषयः शक्यतेवक्तुं । देशभेद
विषयस्यनिरासात् । तथा वृद्धप्रचेताः । नयुगानांनदेशानां
नविप्राणां द्विजोत्तमाः धर्मशास्त्रेषुवैभेदो दृश्यतेमांसमन्त्रणे । देश-
देशभेदे श्राद्धे दृश्यमाणत्वाच्च । तस्माद्विहित हिंसादौ श्राद्धादि-
कर्मसुच मांसमन्त्रणविधिर्नंतरच्चेतिसिद्धं । तथामनुः । प्रोक्षित-
मन्नयेन्मांसं ब्राह्मणस्य वा काम्यया । यथाविधिनियुक्तस्य प्राणाना-
मेवचात्यये । याज्ञवल्क्योपि । प्राणात्यये तथाश्राद्धे प्रोक्षितंदि-
जकाम्ययेति । भक्ष्यच्छागादिविहितमांसं । देवलः । पञ्चपञ्च-

नखाभ्या धर्मतः परिकीर्तिताः । गेधाकूर्मः शशोविश्व शङ्ख-
 कञ्चेतितेष्मताः । धर्मतइति प्रोक्षितादौ । नचायमपूर्वविधिः ।
 रागप्राप्तेः । नापिनियमः पक्षेऽप्राप्तेः । अतोद्वगोधादि पञ्चका-
 तिरिक्त पञ्चनखनिषेधाधिका परिसंख्येति । तथारामायणे ।
 शशकः पञ्चकोगीधा सैधाकूर्मश्चपञ्चमः । पञ्चपञ्चनखाभ्या ।
 नभत्यावानरानराइति । एतच्च श्लाघुपलक्षणम् । ननु किम्प्रो-
 क्षितादौ नियमः परिसंख्येति । परिसंख्येति ब्रूमः । पक्षप्राप्तौ-
 नियमविधानात् । यत् स्वरुच्य क्रियमाणेतु यथावश्यङ्क्रियाभ-
 वेत् । नियमः सोद्विज्ञेयः शब्दे मांसाशनं यथेत्यत्र नियमोक्ती-
 कृत सशब्दार्थरूपनिवृत्तिफलकत्वा देकरूपत्वमेव तयोरित्यवि-
 रोधः । अतोऽप्यशब्दस्य पलक्षणत्वे प्राणात्ययादिचतुष्टये परि-
 संख्यैव युक्ता । तथाऽदृष्टमिति । रोगीनियुक्तविधिवद्भुतम् विप्रह-
 तस्तथा । मांसमदयाच्चतुर्द्वेषा परिसंख्याप्रकीर्तिता । अतोन्यदा-
 तुयोश्नीया द्विधिं हित्वापि शाचतां । यावन्निपशुरीनाणि तावत्प्रा-
 प्नोति मानव इति । रोगीति प्राणात्ययोपलक्षितः । नियुक्तशब्दे
 विधिवद्भुतम् प्रोक्षितादि । विप्रहतो द्विजकमनयाऽभ्यर्चितः ।
 परिसंख्येत्यभक्षणसंकल्पव्यावृत्तिः । तेन यथोक्तकृताभक्षण नि-
 मस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । तथा । यथाविधिनियुक्तश्च मांसं नाश्ना-
 तिमानवः । सप्रेत्यशुतांयाति सन्भवानेकविंशतिमिति वा-
 क्यात् । सङ्कल्पश्च । शब्दवर्जं यो मांसम् न भोक्तव्य इति चेन्न ।
 त्यजेच्चदितिसन्ध्याय परयापातनं भवेदिति कार्ष्णाजिन्युक्तेः ।
 ईश्वरसन्वादेऽपि । ब्रह्मचारीयति मांसं स त्यजेत्स्त्रीपतिं विना ।
 शब्दवर्जमथान्योऽपि मन्त्यजेत्तपसःकृते इति । तस्माच्छब्दादौ मां-
 संभक्ष्यमेवेत्युक्तं । यत्तु प्रोक्षिताभ्युक्षितमांसं तथान्नाह्मणकाम्य-

या । अल्पदोषमिति ज्ञेयम् विप्ररीते तु लियत इति महाभारत-
वाक्यम् । तदेव विधिना कुर्यात् स्वीं प्राप्नोति मानव इत्यपि तत्र ।
हविष्यो नितश्मन्तैः प्रोक्षिताभुक्षितभुवि । वेदोक्तेन प्रकारेण
पितृणाम्प्रक्रियासुच । पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते । वि-
धिनावेददृष्टेन तदुक्तान्येन दुष्यतीति यमवाक्यं । सर्वेषामेव मां-
सानां महान्दोषास्तु भक्षणे । निर्वर्तने महापुण्य मिति माह प्रजा-
पतिरिति । यच्च भारतवाक्यम् भक्षणेन महान् दोषो निवृत्त्या-
पुण्यमुच्यत इति तदुभयमपि श्राद्धादे रन्यत्र जिह्वालतया भक्षण-
विषयं । तथा स्कन्दपुराणे । यत्र प्रनिषेधो हि श्रूयते मांसभक्षणे ।
जिह्वालान्प्रतिसृज्यो तत्तूक्तविधिना श्रुतां । तथा । प्रयान्ति न-
रकं घोरे मांसमश्नन्ति ये नराः जिह्वालान्प्रतिदोषोयं न दोषो वि-
धिना श्रुता मिति । यच्च दृष्टहस्मति वाक्यम् । रोगार्तो भ्रार्थितो-
वापि मांसं नाश्नन्त्यलोलुपः । फलम्प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽहमेधफल-
स्य चेति तच्छास्त्रं ब्रह्मचारिविषयम् । तथा मनुः । व्रतवद्देवदेवत्ये
पित्रो कर्ण्ययर्षिवत् । प्रकाममर्थितोऽश्रीया इतमस्य न लुप्यत इत्ये-
कमभिज्ञायं व्रतवद्विषवद्दर्शनस्य विधानात् । अलोलुप इत्यनेन
तद्विषयावगमाच्च तथा । सतर्पाति तपो जस्म यजते च ददाति-
च । सधु मांसं निवृत्तोयः प्रोवाचेदं हहस्मतिः । जैमिनिरपि । ब्रह्म-
चर्यमुपस्ये । ये कृत्वा दारसङ्ग्रहम् । सन्यसेन्नाधिकारस्यान्मांसवि-
धिवदन्यत इति । अन्यत इति दारसंग्रहादूर्ध्वम् विधिदन्तांमभक्ष-
णाधिकार इत्यर्थः । तथा मनुः । न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मै-
थुने । प्रवृत्तिरेशाभूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति । मांसमद्यमैथुनेषु
विहितेषु भक्ष्यभोज्यान्पानाभिगमनैर्भूतप्रवृत्तिस्त्वान्नदोषः ।
निवृत्तिस्तु महाफलप्राप्तिकेत्यर्थः । महती च सा च फलाचेति व्युत्प-

ते । न वेवं व्युत्पत्तिं न गार्धुः । फलफलशब्दयोः परयोः समदध्यापि
 महच्छब्दस्याकारादेः स्ववर्त्यमाणत्वात् । तथाष्टहस्मतिः । अम्-
 न्मांसपुरेडाशे भक्षणं मृगपक्षिणां । पुराणे ष्वेव्यक्षेपु ब्रह्मक्ष-
 वतवेयुव । सौवामस्यांतथानदं शुतीभक्षमुदाहृतम् । कृतौच-
 मैथुनसर्पम् पुत्रत्यत्तिनिमित्तम् । स्वर्गप्राप्तिनिवर्तु प्रत्यवायेन्यु-
 च्यतइति । तस्मात्प्रोक्षितादिचतुर्षु स्मृत्युक्तसंकल्पेन मांससत्ता-
 गिनामपि गृहस्थानाम् भक्ष्यमेवमांसमिति न दोषः । अविहित-
 संकल्पेन तत्र रागिनास्तु पक्ष्यादिभक्षणं प्रदोषः । रोगार्तीना-
 मभ्यर्थितानां च ब्रह्मचारिणाम् आइदिष्वपि भक्षणं महान्दोषर-
 वेति । अतस्त्यक्तासादेरपि आइभक्षणमेवोचितमित्युक्तम् ।
 तथाचोशना । नियुक्तश्चैव यः आइ यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् । पि-
 तरस्तस्य तन्मांसम् नैराश्यं प्रतिपेदिरे । देवलोपि । नियुक्तस्तु-
 दि आइ देवेमांसं मुहजित् । आवर्तिपशुरोमाणि तावन्निरवमृ-
 छति । स्कंदे खरसंवादेपि । निवेशितस्तु यः आइ बद्धे वापि द्विजा-
 धमः । मांसं नाश्नाति निरयम् । याति वैशुतानरइत्तत्तल स्वहुना ॥
 एवमन्नं संकलयापोशनम् । दत्तोकारव्याहृतिपूर्वगायत्रादि जपे-
 त् । तथाच याज्ञवल्क्य । सव्याहृतिकांगावर्त्तीमधुवाताइतितृ-
 चम् । जघ्नायथासुखं वाच्यं भुजोरंस्तेपि वाग्यताः केचित्तु मधुम-
 ध्वितिविर्जपं वारिधारां च न कुर्वन्ति । तन्न । उभयोरपि विधानात् ।
 तथाच प्रचेताः । आपोशानं प्रदयाथ सार्वा विंतिर्जपेदथ । मधु-
 व्याताइत्तु उम्नध्वित्येतत्त्रिकन्तथा । स्कंदेपि । आपोशानमथोदत्त्वा
 वारिधारां क्षिपेद्बुधः । नमो देवे अइति च सव्ये नोदद्भुवो द्विजः ।
 अपसव्यं स्मिदभ्यस्तुष्ट धारां वदेत् स्वधामिति । एवं जप्त्वाऽद्विती-
 करणं कृत्वा ये देवासः ये वेहेत्यादि पठित्वा यथासुखमवृतं जुष्ट-

धर्मित्युक्ताभोजयेत् । तथाचयमः । अन्नहीनंक्रियाहीनं मंत्रही-
नं वयं वेत् । सर्वमस्मिन् मित्युक्तावतायत्नेन भोजयेत् । कात्या-
यनः । अदेवासञ्चये च हर्मन्तमुदीरयेत् । मन्त्रान्ते तु ततो ब्रू-
यादस्य तं भुज्यतामिति । पूर्वोदेवे उक्तं स्तुपत्र इति विवेकः । दृढ-
यात्तत्रत्येऽपि । यथा मुखं तु धर्मं इति वाच्यमनिष्ठुरमिति ।
अत्रलिदानमित्येके । नेत्यन्ये । एवं च वैश्वदेवैर्वालः पित्रो-
र्विरोधः । तथा च । स्पर्शान्तेऽप्येदं न ह्यल्पनांते वलिं हरे-
त् । हीनस्तु मधुवातेति हीमांस्तु उक्तां पवेदिति वैश्वदेवविषयम् ।
अत्रिः ॥ दत्ते गायत्र्याऽदत्ते भूमौ धीनिक्षिपेद्वलिं तदेतन्निष्कलं दा-
ति निरायैः पितृनिर्गतैरिति पितृप्रियम् । पितृणां न सुतृष्टे
वलिं कुर्वन्ति ये द्विजाः । असुरं तद्भवेच्छ्रद्धम् पितृणां नोपतिष्ठत
इति विशेषात् ॥

मू० अश्वत्सुजपेद्याहृतिपूर्वां गायत्रीं
सप्रणवां सकृत्त्रिंशं रक्षोघ्नीः पित्रा मंत्रान्पु-
रुषसूक्तमप्रतिरथ मन्यानि च पवित्राणि ॥ ७ ॥

सप्रणवां व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं मित्ता न्वदः । पाठाऽर्धेन-
वाच्यते । शशस्त्विकल्पार्थः । अशनात्पूर्वं विरश्नत्सु च सकृदि-
ति व्यवस्थार्थो वा । पूर्वस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । तथा च प्रचिताः ।
आपोशानमथोदत्वासावित्रीं त्रिजपेदथ । मधुवाता इति त्वं
मध्वित्येतत्त्विकल्पयेति । अत्र हलायुधः सकृत्त्रिंशमधुमतीर्मधु-
मध्विति चेति पाठ इति तत्कर्कादिभिरनादृतत्वात् तज्जपस्याशना-
त्पूर्वं विधानाच्च चिन्त्यम् । रक्षांसिघ्नन्तीति रक्षोघ्नी मूलविभुजा-

दित्वात्कः । तास्तु कृणुष्वपाजइत्यदयः पंचर्चः । ऋग्विशेष-
णत्वात्स्त्रीत्वं । तथाचश्रुतिः । एतस्त्वर्चोन्नाग्रतिसरानप्रश्यत्कृ-
णुष्वपाजइति रचोन्नावैतिसराइति । पित्रमन्वाउदीरतामि-
त्यादित्रयोदश । सुरावत्तमित्यादिपञ्चदशपित्रादित्येके । तन्न ।
पितरोदेवतयेप्रामितितद्धितेनउदीरता मित्र्यादिनामेवपिद-
त्वात् तथाच भट्टपदाः तद्धितेन चतुर्थ्यां मन्त्रवर्णेनचेष्टते
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलतुपरम्परामिति कृणुष्वपाजइतिच अग्ने-
ष्ट्वावर्जमुच्चरेत् सुरावन्तादिकांस्वाम् जपेद्वपित्संहितामित्यनेन
सुरावत्तमित्यादीनाम्पित्संहितात्वावगमात् पुरुषसूक्तं सहस्र-
शर्षेत्यादिषोडशर्चः अप्रतिरथमाशुः शिशानेत्यादि सप्तदश-
द्वादशेत्यग्रे विचार्यमिदं यदि सर्वस्यापिशांतिपाटस्याप्रतिरथसंज्ञा
सप्तदश द्वादशप्रख्याद्वेदकमप्रमाणं स्यात् तद्वेदकप्रमाणञ्च
तर्ह्यार्थमतमेदात् सप्तदश द्वादश प्रख्यामूलस्य दर्शनादनिश्च-
यः स्यात् तस्माच्छ्रुतिमूलत्वेन द्वादशैवेति गम्यते तथाचश्रुतिः ब्रह्म-
न्नप्रतिरथ जपेत्पुनरन्यतस्माद्ब्रह्म प्रतिरथञ्जपेत्पुनराशुः शिशानेत्ये-
व्योभिरुपाद्वादशभक्त्युपसंहारः इत्यादि पिण्डब्राह्मणादीनि
तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः पुरुषसूक्तं यजुषां पिण्डब्राह्मणशास्त्रार्थं
पितृस्तवञ्चपंचैवम् गायत्रीक्षत्रब्राह्मणमिति ब्राह्मादिस्तोत्र समु-
च्चायकश्च तथाच मातृस्ये ब्रह्मविष्णुर्वर्क रुद्राणांस्तेवाग्निविविधा-
निच इन्द्रस्यसंममूक्तानि पावमानांश्चशक्तिव इति कस्यचिज्जपस्य
पिष्यत्वाद्पुण्येनेत्येके तन्नसव्येनेत्रविधानात् तथाचजमदग्निः
अप्रसव्येनेकर्ष्यं सर्वंश्राद्धं यथाविधिः सूक्तस्तोत्रजपग्न्यह्ना वि-
प्राणाञ्चविसर्जनम् किञ्चस्तोत्रसूक्तजपग्न्यह्ना पिण्डप्राणञ्च दक्षि-
णां अह्वानान् स्वागतान्तंच विनाचपरिवेषणं विसर्जनं सौमन-

स्यमाशिषःप्रार्थनन्तथा विप्रदक्षिणाच्चैव स्वस्तिवाचनकं विना पि-
त्यमन्य अकर्तव्यम्प्राचीनावीतिनासदेतिअत्रयदायश्नस्वतिसामा-
न्येनोक्तंतथापि यथोपदेशं भोक्तव्यांतथाचप्रचेताःपीत्वापोशानमशनी-
यात्पात्रे दत्तमगर्हितं सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं नकुर्यात्पाणिपादयोः
बोधायनःपादेनपादमाक्रस्ययोभुंक्तेनापदिद्विजः नैवासौभुञ्जतेश्राङ्गं
निराशाःपितरोगताः प्रचेताः भोजनन्तुन निःशेषकुर्यात् प्राज्ञः
कथञ्चन अन्यदध्नःक्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्यएवच शेषत्यागस्यनित्य-
त्वात् तथाच जमदग्निः भुक्त्वापीत्वातुयःकश्चिद्रिक्तम्प्रातं समुत्सृजेत्
सनरःक्षुत्पिपासातीर्तमवेज्जन्मनिजन्मनि ननिन्देयुर्नावशेषेयु रिति
तु।अधिकोच्छिष्टत्यागविषयं तृप्तान्तेग्रासमात्रन्तु योविप्रोनत्यजेत्त-
दा यच्छादे पिण्डदानादौ तद्वैरक्षांसिभुंजते इतिवाक्यात् मनुः अ-
त्ताक्तंसर्वमन्त्रंस्या दशनीरंश्चैववाग्यताःनयद्विजातयोन्नूयु दांष्टृ-
ष्टाहविर्गुणान् वाग्यताइत्तानेनैवाकथनं प्राप्ते नब्रूयुरिति हस्तसं-
ज्ञयाप्यकथनार्थं हुंकारेणापियोन्नूयादस्तेनापि गुणान्वदेरितिशं-
खेनप्रतिषेधात् श्राद्धासमाप्ताविदंज्ञेयम् निवृत्ते तु तथाश्राद्धेद-
क्तव्यं शोभनंहविरितिवाक्यात् भोक्तृणांनिषेधाद्वात्वातु हविःप्रशं-
सनीयमेवकुर्यात्पादनार्थं भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेद्वाह्मणा-
ञ्जनैः पृथक्पृथक्वसंवेदाकुर्यादेभ्यःप्ररोचनामिति अश्वीरंश्चैव-
त्येवकारःपरस्परस्पर्शस्यदोषत्वसूचकः तथाचशंखःश्राद्धपंक्तिषुभुं-
जानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् तदन्नमत्ताजन् भुक्त्वागायत्राष्टशतं-
जपेत् कात्यायनीपि एकपंभुंक्तौ तयोक्तेविप्रोविप्रं स्पृशेद्यदि तदन्न-
नत्यजे इत्कागायत्राष्टशतंजपेत् हारीतःपात्रे पात्रं प्रतिष्ठाप्यये ऽ
ज्ञानाद्भुंजतेद्विजाःआसुरंतद्ववेच्छादम् पितृणांनोपतिष्ठते मार्क-
ण्डेयः कटिभुग्नस्तुयोभुंक्तेनंतर्जानुकरस्तथा हसतेवदतेचैव निरा

शाःपितरोगताः शंखलिखितौनचात्थंताधिकन्दद्या न्नप्रतिगृह्णी-
यादिति दातृधर्ममाहशंखः, आह्वे नियुक्तोभुंजाना न्नपृच्छेत्त्ववणादि-
षु उच्छिष्टाःपितरोयांति पृच्छतोनात्रसंशयः दातुःपततिवैवाहर्जि-
ह्वाभोक्तुप्रचभिद्यते नन्विष्टं व्यंजनादिभोक्तायाचेतनवेति उभयवा-
क्यदृष्टेः तथाचवृद्धशातातपः अपेक्षितंयोनदद्या च्छाद्वार्थमुपक-
ल्पितम् नयाचेतेस्मृतोमूढः सभवेद्ब्रह्मघातकइति वायौनिषेधः
याचेतेयदिदातारम् ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः पित्ररस्तुनतुष्यंतिदा-
तु भोक्तुर्नसंशयः तथा कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्य तेकर्मणस्ततःत-
स्माद्विद्वान्नैवदद्या न्नयाचेतनदापयेत् इति अन्यच्च नपंक्तौविषमं-
दद्या न्नयाचेतनदापयेदितिअत्रविरोधे उपकल्पित यांचानत्वनु-
पकल्पितस्येत्यविरोधः यमः यावद्विषयंभवति यावदिष्टंप्रदीयते
तावदश्नंतिपितरो यावन्नाहददाम्यहं अहंददामीति यावन्नाह-
तावदश्नंतीत्यर्थः एतच्चापेक्षितविषयं अपेक्षितं योनदद्यादितिवा-
क्यात् ननु मौनत्वोक्तेः कथंयाचनंहस्तादि संज्ञानिषेधात् उच्यते
हस्तादिसंज्ञानिषेधो हविर्गुणाख्यातविषयो नतुयाचनादिविष-
यइत्यविरोधः तथाचनिगमः नान्नपानादिकंआह्वे वारयेन्मुखतः
क्वचित् अनिष्टत्वाद्भुज्जत्वाद्वा वारणंहस्तसंज्ञया देवलोपि अन्न-
पानक शीतोदद्विभ्योभ्यवलोकितः वक्तव्य कारणेसंज्ञाकुर्वीतो-
र्जितप्राणिनेति दात्वा व्यंजनादिकमादा यावलोकितेवक्तव्येह-
स्तेनसंज्ञांकुर्यादित्यर्थः ।

मू० तृप्तान् ज्ञात्वान्नमृक्कीर्य ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान्तृप्तान्ज्ञात्वासर्वान्नमुदके नाप्लाव्याग्निदग्धेत्यनेन-
प्रकिरोदित्यर्थः तथाचयाज्ञवल्लभः सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संपृच्छ्या

प्लाव्यवारिण समुत्सृजेद्भक्तवतामग्रतोविकरन्भुवि सार्वभौमिकं
 सर्वव्यंजनसहितम् असंस्कृतभागत्वाद्विकरेदधोदनमेवेतिक-
 श्चित्तन्न यदन्नं पिण्डदानेषु तदन्नं विकरेन्न्यसेदिति वृहद्याज्ञ-
 वल्लभोक्तेः अटपतेष्वन्नं न विकरेदिति तद्वृत्तान् ज्ञात्वा वेत्युक्तम् ज्ञा-
 त्वा तद्वृत्तांस्ततो विप्रान् प्रकुर्याद्विकिरासनमिति तद्विज्ञानं चा-
 न्नादिग्रहणे नाहारानुमानेन च प्रतिपन्नम् अत्र यदप्यवकीर्येत्यु-
 क्तं तथापि प्रादेशपरिमाणं सृज्यं तदा होष्यं तथा वृहद्याज्ञवल्लभः
 विकिरंभुवि दातव्यमुच्छिष्टेभ्यः षडंगुलम् पठंति च उच्छिष्टस्यो-
 त्तरे देशे पिण्डान् दद्यात् षडङ्गुलमिति यत्तु पुराणसमुच्चये विप्र-
 देवपितृणां च अन्तरे तु द्विपेटकुशान् तत्रावकिरणं कुर्याद्गाथा-
 मेतामुदीरयेत् यच्च तत्समं विकरन्तत्राह्वेव पितॄणां तरे भुवीति-
 द्विजाग्रस्थानबोधकमित्ताविरोधः भुक्तवतामग्रत इति योगीशो-
 क्तेः नन्वस्य विकिरं संज्ञकत्वाद्विकीर्येति वाच्यं न प्रकीर्येति उच्यते
 विकिरं विनाश्राद्धं व्यर्थमिति प्र शब्देन द्योतितमित्यदोषः तथा च गो-
 भिलः विकरेण विनाश्राद्धम् निष्फलं परि कीर्तितम् एकोद्विष्टे वि-
 शेषेण प्रेतश्राद्धे षुवर्जयेदिति यो मोहात् कुरुते श्राद्धम् विकरेण वि-
 नाश्राद्धं चित् तत्सर्वव्यर्थतां याति पितृपिण्डोदकादिकमिति अत्र संश-
 यः किमपिण्डश्राद्धे विकरः स्यादुत नेति उभयवाक्यदृष्टेः तथा हि
 पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते स्वधावाचनलोपोस्ति विक-
 रस्तु न लुप्यते तथा न चाग्नौ करणं कुर्यान् नार्घदानं कथंचन न पिण्ड-
 कल्पनाश्राद्धे विकिरान्नं न चोत्सृजेदिति उभयशास्त्रत्वाद्विकल्प-
 त्तो के यत्र पिण्डदानानिषेधस्तत्र चेद्देशकालादसंभवेन पिण्डवर्जं
 करोति तदा विकिरः स्यान्तु युगाद्यादिषु पिण्डदाननिषेधेषु चान्ये
 तद्विचार्य द्विविकरः प्रधानमंगम्बायदि प्रधानं तदा पिण्डप्राधान्य-

विरोधः अथाङ्गन्तर्ह्यगानां प्रधानानुरोधात्पिण्डाभावेतदभावद्व-
 त्यनाश्रयं विकल्पनस्तुनविषयकृतेः तदुक्तं स्मृतिवैधेतुविषयः
 पृथक्पृथगिति तस्माद्देशादसम्भवेपिण्डाभावेपिविकिरेतपिण्ड-
 निषेधेपीतिमुस्थं तथामोक्षेश्वरनिबन्धे मधायुगादिभरणी आर्द्धे
 पिण्डविवर्जयेत् अत्रनेजनपूजान्तमुत्तमुकास्तरणानिच निःशेषम-
 ण्नौकरणम्बिकिरञ्चषडंगुलमिति तस्माद्युगादिषुपिण्डनिषेधे आ-
 वाहनाग्नौकरणविकिरवेद्यादि पूजान्नस्वधावाक्यादीनांनिषेधः
 सिद्धः विकीर्याचमेत् तथाचमरोचिः आर्द्धे षुविकिरन्दत्वायोना-
 चामतिवैभ्रमात् पितरस्तस्यप्रणमासम्भवन्त्युच्छिष्टभोजनद्वति ।
 तथा विकिरेपिण्डदानेच तर्पणीभोजनेतथा कृतेआचमनं प्रोक्तम्
 दर्भत्यागोविधीयते अत्रानग्निदग्धाद्वत्ययं पाठः येषां दाहो न क्रियते-
 येग्निदग्धास्तथापरद्वतिब्राह्मणवाक्यात् ॥

मू० सकृत्सकृदपोदत्वापूर्ववद्गायत्रीञ्च-
 पित्वामधुमतीर्मधुमध्वितिच ॥ ६ ॥

विप्रेभ्यश्चुलु कार्यंसकृत्सकृदपोदत्वा पूर्ववत्प्रणवव्याहृतिगा-
 यत्रींसकृत्त्रिर्वामधुमतीर्मधुमध्विति जपेदित्यर्थः तथाच मार्कण्डे-
 यः ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापःसकृत्सकृदिति वीष्सापिच्य
 दैवद्विजार्था अपोदत्वागायत्र्यादि जपदग्नौतकश्च तथाचगोभिल-
 सूत्रम् अङ्गुष्ठमन्त्रे विधाय सकृत्सकृदपोदद्यादिति मधुशब्दोवै
 यासुतामधुमत्यो मधुवाताद्वत्यदिञ्चः मधुमध्विति द्विरुच्चारणं
 मन्त्रप्रदर्शनार्थम् संहितायांमधुमधुमध्वितिप्रवर्ग्यमन्त्रदृष्टेः देव-
 पूर्वमब्धानमित्येके तन्नपितृपूर्वविधेः तथाचविष्णुः उङ्मुखेष्वा
 चमनमादौ ततःप्राङ्मुखेषु दद्यादिति विसर्गश्चुलुकश्चाग्नौ कर-
 णम्पङ्क्तिपावनम् करशुद्धिरपोशनं पितृपूर्वाणिषट्सदेत्युक्तम् ॥

मू० तृप्तास्येतिपृच्छति ॥ १० ॥

अनन्तरन्तृप्तास्येतिब्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थः अत्रपङ्क्तिमूर्धन्यप्र-
 श्नेतृप्तास्येति बहुवचनम्पूजार्थमित्येके तन्न प्रतिवचनेबहुवच-
 नानुपपत्तेः नचाग्नौकरणादिष्विवात्रैकस्यप्रश्ने दृष्टार्थत्वं तस्मा-
 त्पङ्क्तिमूर्धन्यपृच्छति सर्वान्वेत्यव्यवस्थित विकल्पद्वयमुक्तं । अतः
 सर्वप्रष्टव्याइति तथाचयमः यथाब्रूयुस्तथाकुर्या दनुज्ञातस्तुतैद्वि-
 जैरिति ननुभोक्तृविप्राणां वसनेकिंश्राद्धं समापनीयम् नवा
 तत्रसमापनीयमित्येके तन्न स्मृतिविरोधात् तथाच हेमाद्रिकल्पे
 अकृतेपिण्डदानेतु ब्राह्मणोवसतेयदि पुनःपाकंप्रकुर्वीत श्राद्धं कु-
 र्याद्यथाविधिः धर्मप्रदोपि अकृतेपिण्डदानेतु भुजानोब्राह्मणो-
 वमेत् पाकं कृत्वापुनःश्राद्धं कर्तव्यन्तुयथाविधीति अकृतद्रव्यपा-
 दाना त्कृतेसमापनमितिचेन्न वसनस्यश्राद्धविघातकत्वात् अत्रो-
 त्तरेद्यु रेवपुनःश्राद्धमिति सिद्धम् तथाचस्मृतिः वसनेवाविरकेवा-
 वातदिनंवर्जयेदिति नचैतन्निमन्त्रणोत्तरंश्राद्धात्प्राश्नावसनवि-
 षयं श्राद्धविघनेसमुत्पन्नेअन्तरामृतसूतके बदन्तिशुद्धे तत्कार्यं
 दर्शे वापिचिचक्षणद्रव्ये तरेदुर्गविधानात् अत्रप्रायश्चित्तमित्ये-
 के पठन्तिच पितृद्विजानांमध्येतुपितुश्चवसनंयदि तद्दिने चोप-
 वासश्चपुनःश्राद्धं परेहनि सर्वमन्नं समादायमन्त्रैः प्राणादि पञ्च-
 कौः द्वाविंशदाहतीर्हुत्वाशेषंकर्मसमाचरेदिति ।

* तृप्तास्यद्रव्यनुज्ञातःशेषमन्नमनुज्ञाप्य ॥ ११ ॥

ततस्तृप्तास्येतिद्विजैरुक्तेशेषमन्नं किंक्रियतामिति भोक्तृन्पृ-
 ष्टादृष्टैः सहभुज्यतामित्यनुज्ञापयेदित्यर्थः । एतदपि सर्वापेक्षं
 नपङ्क्तिमूर्धन्यस्यैव ननु श्राद्धोर्वरितपाकेएवशेषशब्दो ननुपाकान्त-

रेतत्कथम्पाकान्तरभुजितद्दानञ्चेति चेन्न गृहसिद्धस्य सर्वस्यापि
 पितृशेषत्वेन दानभुज्युपपत्तेः । तथाचयमः भक्ष्यम्भोज्यन्तथापेयं
 यत्किञ्चित्पत्रातेगृहे नभीक्ष्यम्पितृणां तदनिवेद्यकथञ्चेति अतः
 शेषस्यापि पितृदूदशेन दानमित्युक्तं ननु किं निरग्नेरुल्मुकनिधानं
 स्यान्नवा उल्मुकस्य दक्षिणाग्निसाध्यत्वात्तदभावे तन्नेत्येके स्मार्ताग्नेः
 पिण्डपितृयज्ञविधानाग्निरग्नेरित्यन्ये न देवताग्निशब्दक्रियाः ।
 परार्थत्वादिति परिभाषातो निषेधादग्न्यन्तरेण न स्यादित्यपरे नि-
 रग्नेरपिश्राद्धाधिकारान्निषादस्य पतीष्टिवल्लौकिकाग्निनेतिकेचित्
 एवं सत्युल्मुकनिधानमनियतमिति उच्यते यदुक्तं दक्षिणाग्न्यभावे
 तन्नेति न तत् पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन स्मार्ताग्नेः प्राप्तत्वात् यच्च पि-
 ण्डपितृयज्ञस्य विधेर्निरग्नेर्नेति तदपि न अकरणे प्रत्यवायस्त्विति न-
 त्यत्वं यत्तु न देवतेत्यादिनाऽग्नेः प्रतिनिध्यभाव इति तदपि पिण्ड-
 पितृयज्ञवदित्यतिदेशा लौकिकाग्न्युपादानवैयर्थ्यं स्यात् यच्च नि-
 षादस्य पतीष्टिविरोध इति तदपि न नित्यत्वानुपलब्धेः तस्माद्-
 गुणफलविधेरुल्मुकनिधानं साग्निरग्नेरित्यमिति सिद्धम् । तथाच
 ब्रह्मयज्ञवत्कथः । पितृरूपास्त असुराः पिशाचाराक्षसाश्च ये तेषां
 वैरक्षणा र्थाय क्षिपेदग्निं नुनैर्हते मण्डलेष्वग्निदाहं ये न कुर्वन्ति
 द्विजोत्तमाः निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं श्राद्धमुच्यते स्कन्देऽपि ये रू-
 पाणीति मन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके शुष्कगोमयसंभूतं यावच्छ्राद्धं
 समाप्यते अजीर्णदोषनाशाय पितृणामग्निवर्द्धनं श्रुतिरपि सय-
 दिनिधायोल्मुकमथैतत्पितृभ्यो दद्यादिति ॥

मू० सर्वमन्नमेकतोद्भृत्योच्छिष्टं समीपे-
 दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यात् ॥ १२ ॥

एकतोद्भृत्येतिच्छान्दसः सन्धिः सर्वशब्दः सूपादापेक्षो नयाव-

हाचकः उच्छिष्टसमीपद्वति सदृशोपक्षणं तथाचअचिः पितृणा-
 मासनस्थाना दग्धतस्त्रिध्वरत्तिनषु उच्छिष्टसन्निधानन्तन्नोच्छि-
 ष्टासनसंनिधौ व्याप्तोपि अरत्निमात्रमुत्सृज्यापिण्डांस्तत्रप्रदापयेत् ।
 यत्रोपस्पृशतांवापि प्राप्नुवन्तिनविन्दवद्वति यथायोग्यं विकल्पोद-
 विकिरपिण्डविवक्षया सनस्थानादुच्छिष्टन्ततो विकिरस्ततःपिण्डा
 वाविरत्निव्यवस्थावा व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्रप्रदापयेदिति
 जातूकर्ण्योक्तेः वीष्मामातामहविषया अबनेज्येतिस्वार्थेणिच् द-
 द्यादिति गोवादिप्रकाशकन्ततश्च सर्वाग्नेमेकपात्रे उधृच्यपत्न्या
 पिण्डान्कारयित्वा यथोक्तदेशेवेद्यादिकृत्वा पृथक्पृथगवनिज्यद-
 र्भेषुयथोपदेशंपिण्डान् दद्यादित्यर्थः तथाच स्कंदे अपसव्यं वाम-
 जानु पातपूर्वपिण्डानन पत्नीपिण्डांस्तुमृदनीयातिवर्गस्यसहावि-
 नौति यद्यथ्यवसामान्येनसर्वं मन्नमित्युक्तन्तथापि निर्माषवोध्यं
 तथाच दृष्टयाज्ञवल्क्यः माषान्सर्ववनैवेद्यापिण्डेग्नौचदिवर्जयेत्-
 यथामदं तथा माषा निषिद्धाश्चाग्निपिण्डयोरिति अचसंशयः
 पिण्डपितृयज्ञव दित्तनेनप्राप्तेषु दर्शवनेजनपिण्डेषुपुन स्तदग्-
 हणंकुतइति तथाच पिण्डपितृयज्ञमूत्रम् तद्वक्षिणेनोल्लिखत्य-
 पहताइत्यपरेणोल्लुक्कम् पुरस्तात्करोति येरूपाण्युदपात्रेणा-
 वनेजयत्यपसव्यं सव्येनवोदरणसामर्थ्या दसावनेनिक्षेतिवज-
 मानस्यपितृप्रभृतिव्रीणुपमृत्तसकृदा च्छिन्नानि लेखायांकृत्वा
 यथावनिक्तम् पिण्डान्ददात्तासावेतत्त इत्तयादि अत्रैके पिण्ड-
 यज्ञेलेखामग्निजा दर्भेषुपिण्डान मिहृतुदर्भेष्वे वावनेजन मि-
 त्येतदर्थमिति । तथाच अपःक्षिपेन्मृत्तदेशे वनेनिक्षेतिपात्रतः
 द्वितीयंचतृतीयंच मध्यदेशाग्रदेशयोरिति उपलक्षणपरमिच्यन्ये
 उपलक्षणे उपयगहणानुपपत्तिः परिसंख्यानेवावनेज्यदर्भेषु द-

द्यादितिब्रूयादितिहलायुधःउच्छिष्टसामीप्योपदेशान्नपरिसंख्येति-
 कर्कः एवंच कथमियंपुनरुक्तिरिति उच्यते यदुक्तकुशोपर्यवनेज-
 नार्थंतदिति तन्न तादृशावनेजनस्य छन्दोगविषयत्वात् तथाच-
 तत्परिशिष्टं प्रागग्रेष्वयदभेषु अर्घ्यंमामंत्रपूर्ववत् अपःक्षिपेत्सू-
 लदेशे वनेनिक्षेपेतिनिस्तिला इति प्रागग्रनिस्तिलत्वे दृष्टि विषये
 नचतथाशङ्क्यम् अवनेनिजग दभेषुदद्यादित्यन्यभावात् तथाचपि
 गण्डयज्ञसूत्रम् अमावनेनिक्षेपेत्यादि कम् स्कन्देपि नामगोत्रेसमु-
 च्चार्यप्रदद्यादवनेजनम् कुशैरास्तरणंकुर्याद्दक्षिणाग्नेस्तुतत्परम् द्वि-
 गुणांस्तुकुशाकृत्वा सतिलानर्घसंयुतान् अवनेनिक्षेप्योक्त्वाथ कु-
 शान्भूमौपरिस्तरेदिति यत्तूपलक्षणपरिसंख्ये इतितद्वयमपि ह-
 लायुधेनैवदूषितमित्युपेक्षितं नतुतथेष्टं वेद्यादिकरणोपपत्तेः ।
 तथाचदेवलः मण्डलञ्चतुरस्रञ्चदक्षिणावर्तकम्सहत् एकदमैणत-
 न्मध्य उच्छिखेचिश्चतंतत्तज्जेत् ब्रह्माण्डेपि सख्योत्तराभ्यांदाणिभगाम्
 कुर्यादुल्लेखनंवुधः वज्रेणाथकुशैर्वापि उच्छिखेत्तुमर्होद्विजइति
 यच्चहलायुधे नपिगण्डयज्ञ वत्पिण्डदानमित्युक्तम् तत्तपौनरुक्त्या-
 परिहारा द्विषयांतरानुपलब्धेस्वायुक्तम् । पिण्डयज्ञवदुपचार इ-
 च्यनेनैवतत्सिद्धेः तस्माद्विषयांतरबोधनेनापुनरुक्तिः । तद्यथा
 पिण्डयज्ञवदित्यतिदेशोपिसाग्निरनिरग्न्यो रत्रिशिष्टस्तथापिनिर-
 नेर्विषयांतरदृष्टेः साग्निरपरएव तस्यैवसर्वांगोपसंहारात् निर-
 ग्नेस्तु हस्ताग्नौकरणादिव द्विषयांतरदर्शनात्तदर्थवै तत्सूत्रमि-
 च्यपुनरुक्तिः अतोनिरग्नेरुपसूललूनकुशादि निषेधार्थमिदंसू-
 त्रमिति सिद्धम् । तेननिरग्नेर्नहालयादिषु सूललूनकुशास्तरणम्
 हस्तद्वयेनावनेजनम् एतत्तेन्नस्वधेतिप्रयोगश्चनेत्यर्थः तथाचश्रु-
 तितः साग्नेरासनाहौससूलतापिण्डेषु सकृदाह्निनतेति किंच समू-

लस्तुभवेद्वर्म इति प्रागुक्तम् यत्तु शतपथे सकृदाच्छिन्नान्युपमूलंदि-
नानौत्थुक्तम् तदपि साग्निपरमेव सुमंतुरपि असाववने निक्ष्वेति-
पुरुषंपुरुषंप्रति त्विस्त्रिरेकेन हस्तेन विद्धीतावने जनम् अपसव्ये-
न हस्तेन निर्वपेद्दुदकं सुवीति मनूक्तेश्च तथा आद्वेपिण्डे विवोहेषु
दाने चैकेन दौयते तर्पणे तु भयेनैव जलन्देयगुनान्यथेति धर्मप्रदीपे-
पि गयायां दशपिण्डेषु च पिण्डशब्दो विधीयते अन्यत्र त्वन्नशब्दः स्या-
द्गंगादिषु सरित्सु च महालयादिसमुच्चायकश्च । तथा च हेमाद्रौ
महालये गया आद्वे प्रेतश्चाद्वे दशाहिके पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्न-
मन्यत्र कीर्तयेदिति असावेतत्त इति श्रुत्या सूत्रकृता वेतत्त इत्युक्त्वा-
द्वाजसनेयिनाम् पिण्डेषु क्लीवप्रयोगः सर्वत्र त्वेके पिण्डशब्ददर्शना-
देव ते पिण्डः स्वधेति सर्वत्र वाच्यमिच्छन्त्ये तद्वयमपि विषयादर्शन-
निमित्तमिति बोध्यम् तस्मादिहिते पिण्डशब्दस्माद्भन्ने ऽन्नशब्द-
इति सिद्धम् यदि श्रुतिविरोधमिद्येतत्किं विषये विचिकित्सा तच्छ्रौ-
तत्ते पिण्डान्नं स्वधेत्यस्तु तथा च आद्वकल्पलतायां एतत्ते पिण्डा-
न्नमित्यलंबवज्जना एतत्पिण्डदानमेकश्वासेन कार्यं यावदेवोच्चरे-
न्मन्त्रन्तावत्प्राणान्तिरोधयेदित्युक्तेः ननु किंपिण्डपंक्तयः प्रागुप-
क्रमाः प्रत्यगुपक्रमावा तत्र प्रश्नाद्वादागेतुमात्रादिवर्गा र्थमिच्छापस्तं-
वगृह्यात् तल्लौभ्यश्च पिण्डाद्वाहप्रश्चिमास्युरिति भाष्यार्थसंग्रहकृद्वाक्या-
त्यश्चिमसंस्था इति तथा पिण्डात्यश्चमेन तत्पत्नीनाम् किञ्चि-
दन्तर्भायेति शांखायनगृह्यार्थोति पित्राकर्मत्वा त्पत्नीनां प्राक्-
संस्थत्वानुपपत्तेः प्रत्यक्संस्थातैवेत्यन्ये उच्यते यदुक्तं प्रागुपक्रमा-
इति तत्र तथासति पित्राकर्मणि प्रदक्षिणोपचारः स्यात् । पितृ-
णामप्रदक्षिणमित्यादि वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च द्वितीयेपि स एव दोषः
न चैवमिष्टं प्रत्यगुपक्रमाः प्रागुपवर्गाः पितृव्राह्मणसंस्था भवन्ति

दक्षिणादिगुपक्रमादुदगन्ताएववावैश्वदेवद्विजसंस्थाभवन्तीतिवौ
 धायनेन ब्राह्मणोपवेशस्मृत्तग्रापंक्तीनामपि तथैवज्ञापितत्वात्
 अन्यथावैषम्यः युक्तमोपपत्तेः सदाचारादपि प्राक्संस्थैवेति यत्वा-
 पस्तंवादिगृह्यादयम् यच्च अग्नेर्दक्षिणदेशेऽनुष्ठानं कुर्वीतसैकतं मंड-
 लंचतुरस्रं वादक्षिणावनतंतथा तत्रस्थानेततोदर्भानेकमूलान्वि-
 तान्वहन् दक्षिणाग्नानुदकसंस्थानद्विधा तांस्तृणुयात्समं पूर्वभा-
 गस्थर्भेषु पितृपिण्डान्विनिक्षिपेत् । पश्चात्स्तृतेषु दर्भेषु मातृपि-
 ण्डान्विचक्षणदूतिदृष्टवशिष्टवाक्यम् । तत्तच्छाखिनामेवेत्यविरोधः
 अथकिंपिण्डप्रमाणंनियतम् नवा तत्रकपित्यत्रिलवमात्रांश्च दद्या-
 दामलकैः समान् कुक्कुटांडप्रमाणान्वा वदरेण समानथ नालिकेर-
 समान्वापि अधिकान्नप्रदापयेत् प्रमाणमेतत्पिण्डाना मंगि-
 रासुनिरवरीदित्यनेन विकल्पादनियतमित्येके तन्न अस्यवाक्यस्य
 आहविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितेः तथाचमरौचिः आर्द्रामलकमा-
 त्वांस्तु पिण्डान्कुर्वीतपार्वणे एकोदिष्टेवित्त्वमात्रम् पिण्डमेक-
 न्तुनिर्वपेत् नवश्राद्धेऽथूलतरम् तस्मादपिचनिर्वपेत् तस्मादपिस्थू-
 लतरमाशौचे प्रतिवासरमिति अत्रैकेपिण्डदानंकेवलपिण्डैरेव
 नभुवनकुशैरिति तन्न अंशभागिप्रत्नीनाङ्कुशैरेवश्वशुरांतर्धानो-
 पपत्तेः तथा । श्वशुरस्याग्रतोयस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया पुत्रैर्द-
 र्भेणसाकार्या मातुरभुग्दयार्थिभिरिति मात्स्येऽपि ततःकृत्वांतरे-
 दद्यात्तयत्नीभ्यःकुशान्वधइति ।

मू० आचान्तेष्वित्तेः ॥ १३ ॥

एकग्रहणम् स्वस्वशास्त्रोक्तं विज्ञापनार्थं मुनिभिर्भिन्नकाले
 पिण्डदानेतुयत्नस्मृतम् तत्स्वशाखागतं यत्तत्तत्कुर्याद्विचक्षण-

इतिवाक्यात् संग्रहकारोपि यान्यत्रकालभेदेन कर्माणिमुनयोज-
गुः स्वस्वंगृह्यानुसारेण विकल्पंतेषुयुज्यतइति ततश्चाचांतेषुहि-
जेषु पिण्डदानमित्येकेजंगु नैकात्थायनइत्यर्थः विकल्पएवायमि-
तिकर्कादयः ननुकिंलेपभुजान्दर्भमूलेषुदर्भाग्रेषुवादानमिति दर्भ-
मूलेलेपभुजः प्रीणयेल्लेपवर्षणैरित्यादिवाक्यान्मूलेष्वित्येके तन्न
लेपभाजश्चतुर्थाद्याइतिमात्स्यवाक्येनचतुर्थपुरुषादौनांलेपभागि-
त्वेन दर्भमूलेवैष्योपपत्तेः सार्कशुद्धयोपि लेपसम्बन्धिनश्चाग्रेपि
तामहपितामहादिति नन्वेवन्दर्भमूलेलेपभूजइत्यर्थक मितिचेन्न
तस्यकरवर्षणविषयत्वात् तथाचविष्णुः दर्भमूलेषुकराववर्षणमिति
अतोदर्भाग्रेषुलेपभुजांदर्भमूलेकरप्रोञ्चनमित्यविरोधः तथाचवृहत्या
ज्ञवल्क्यः दत्तेपिण्डेततोहस्तान्निर्मृज्योल्लेपभागिनां कुशाग्रेसम्पदा-
तव्यंप्रीयंतांलेपभागिनइति तथा उत्तरोकुशमूलन्तु पितृमूलन्तुदक्षि-
णे कुशमूलेषुयोदयान्निराशाः पितरोगताः ददातिलेपभागिभ्यः पि-
ण्डानामग्रतः सदा प्रपितान्तेचयोदयादृप्तिः पञ्चदशाब्दिकोति ।

**मू० आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षता नक्ष-
य्योदकञ्च दद्यात् ॥ १४ ॥**

(१) शास्त्रान्तरोक्तमन्त्रैरुदकादि दानार्थञ्च तैत्तिरीयैः । अपां-
मध्येस्थितादेवाः सर्वमप्सुप्रतिष्ठितं ब्राह्मणस्य करेन्यस्तांशिवा आ-
पोभवन्तुमे इत्युदकदाने लक्ष्मीर्वसतिपुष्पेषु लक्ष्मीर्वसतिपुष्करे
लक्ष्मीर्वसतिगोष्ठेषु सौमन्यन्ददातुमर्हति पुष्पादिदाने अक्षत-
ञ्चास्तुमेपुण्यं शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तुमे यद्यच्छ्रेयस्करंलोके तत्तदस्तुस-

(१) ब्राह्मणेषु कृताचमनेषु सक्तुतेभ्य उदकादिकञ्च दद्यात् पुष्पाणि च प्रतिष्ठिता-
नि । पदतोऽपलमल्लिङ्गायूथिकां शतपत्रञ्चम्पेकाद्यानि गन्धरूपसम्पन्नान्यपि दद्यात् ॥

दाममेत्यक्षतदाने एतद्यज्ञोपवीतिनाकार्यं आशीरूपत्वात् तासु-
 प्रोक्षितादियत्कर्मतत्कर्तव्यं यवादिना सव्येनेत्यर्थः । तथा विसर्जनं
 सौमनस्यमाशिषः प्रार्थनंविना पितृमन्यत्पकर्तव्यम्राचीनावीति-
 नासदेत्युक्तं अब्राचान्तेष्वित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्गृहणं वेद्यादिसंक-
 ल्यान्त पिण्डप्रयुक्तं कर्माचमनात्प्रागेवेतिज्ञापनार्थं अतोनाचान्तेषु
 तत्सर्वं कृत्वाचान्तेषूदकादिदत्त्वा क्षय्योदकंदद्यादित्यर्थः । तच्चो-
 क्तं पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तथाचपिण्डान्ददातीत्युपक्रम्यात्पितरद-
 त्युक्तोदङ्मुख आत्तमनाऽमीमदन्तइति जपत्यवनेज्य पूर्ववद्भीवी-
 विसंस्थ नमोवद्वत्यञ्जलिङ्करोत्ये तद्व इत्युपास्यति मूत्राणिप्रतिपि-
 ण्डमूर्णादशावावपत्युत्तरे यजमानहृल्लोमानिवोर्जमित्यपोनिषि-
 ञ्चत्यवधायावजिघ्रति यजमानउल्लुकसक्तुदाच्छिन्नान्यग्नावाधत्त-
 इति मध्यमंपिण्डंपत्नीप्राश्नातिपुत्रकामेति अस्यार्थः । पिण्डान्द-
 त्वाचम्य यवानादायात्पितरद्वत्यादि वृषायध्वमित्यन्तंमन्त्रञ्जपित्वा
 प्रदक्षिणं वामेनावृत्त्योदङ्मुखो यथाशक्तिप्रवासमनुरुध्य शुभन्ध्यायेत्
 तथाचपरिशिष्टं वामेनवर्तनं केचिदुदगन्तुप्रचक्षते स्कंदेपि प्रक्षा-
 ल्यहस्तावाचम्य शुभन्ध्यायेदुदङ्मुखइति शुभध्यानंसव्येनेत्येके तन्न
 मानाभावात् आवृत्त्यैतेनैव प्रदक्षिणमावृत्त्यामीमदन्तेतिमन्त्रं ज-
 पित्वाक्षतान् भुविपिण्डमूलेक्षिपेदित्यर्थः प्रदक्षिणमथावृत्य पूज-
 येदक्षतैर्यवैरतिवाक्यात् पितृंश्चमनसाध्यात्वा ऽक्षतान्निक्षिपेद्भुवी
 ति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च अवनेज्यपूर्ववदित्यत्र गोत्राद्युच्चारणेनेत्यर्थः
 तथाच श्रुतिः अथोदपात्रमादावावनेजयत्यसावनेनिक्षेपे त्यवयज-
 मानस्यपितरमित्यादि यत्तु तत्प्राक्कालेनेनाथ पुनरप्यवनेजयेदि-
 तिवाक्यं यच्च हस्तान्नवारिणाकार्यं पुनरप्यवनेजममितिस्कन्दवा-
 क्यम् तदन्यशाखिविषयं इहतुपूर्ववदवनेज्येतिदेशात् अतिदेश-

विधेरनित्यत्वा दत्तापिप्रक्षालनजनेनैवेतिवा नीवीं विस्संख्य नमोव-
 इत्यनेन षडञ्जलीन्करोतीत्यर्थः नन्वञ्जलिमित्येकत्वा त्कथं षडञ्ज-
 लीनिति षड्भूतुनतिरूपत्वादञ्जलेरित्यदोषः तथाचश्रुतिः षट्क-
 ल्बोनमस्करोति षड्वाञ्छतव ऋतवःपितरइत्यादि एतद्वद्वतिमन्त्रेण
 प्रतिपिण्डसूत्राणि ददातीत्यर्थः । ननु प्रतिपिण्डमिति पृथग्विधे
 रेतद्वद्वतिकथन्तन्त्रविधिः एकग्रहणेनैव त्रिषुदानेन सकृन्मन्त्रवि-
 ध्यर्थमित्यदोषः एकद्रव्ये कर्मादृष्टावितिपरिभाषितत्वात् प्रति-
 पिण्डमित्युक्तेर्भन्वावृत्त्यैव सूत्रादानमित्येके उणादशचितिसूत्रा-
 भावइत्यर्थः । यत्तु दशाविवर्जये त्राज्ञीयद्रव्यहृतवस्त्वजामिति
 तत्सूत्रसत्वेबोध्यं दशायास्तदभावविषयत्वात् तथाचशौनकः सू-
 त्राभावेदशामूर्गां वेति यत्तु नमोवःपितरोमन्त्रञ्जपन् सूत्रमप्रदाप-
 येदिति सूत्रमन्त्रान्नरोक्तिः सान्यशाखिविषया वाजसनेयिनान्वेत-
 द्वद्वति कात्यायनोक्तेः तथाचव्याघ्रः एतद्भूःपितरोयासो दशान्दत्वा-
 पृथक्पृथगिति दशादभावे सूत्रोक्तिः ततःसूत्रंप्रदातव्यम् कार्पास-
 मथवानवं दुकूलम्पट्टवस्त्रंवा तदभावेकुशाग्र्यसेदिति स्कंदेपि कुशा-
 द्यभावेवयसितूत्तरेलोमवास्त्रकमिति उत्तरेवयसिपञ्चाशदूर्ध्वं हृल्लो-
 मेतिविशिष्टविधिः ऊर्जमित्यपोनिषिञ्चतीत्यत्रगोत्राद्युच्चारपूर्वकम्
 तिलोदकदानमित्येके ऊर्जदानेतितादि द्रव्यस्यगोत्राद्युच्चारस्य-
 चानुक्तत्वा त्केवलिनजलेनेत्यन्ये तथाचबृहस्पतिः अनभ्यर्च्योदपा-
 वन्तु तेषामुपरिनिक्षिपेत् पठन्तिच सर्वत्रैवपवित्राणि पयोमधुति-
 लास्तथा ऊर्जकालेनदातव्याः केवलञ्चोदकंक्षिपेदिति अवधाये-
 त्यत्र यजमानोक्तिर्ऋत्विगव्युदासार्था अवधायेपात्रे इतिशेषः ।
 पात्रे पिंडान्समदृत्ता आ प्रायपितृमन्त्रवदिति श्रुत्याज्ञवल्क्योक्तेः
 उत्सुकंसकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति क्षिपतीत्यर्थः सकृदाच्छि-

न्नानीति साग्निपरमित्युक्तं एवं प्रिडोपयुक्तम्पूजां तं कृत्वा चतुर्थ्यतः
संकल्पेन धूपपादिकं निवेदयेत् तथा च स्कान्दे ममभ्यर्च्य धूपदीपनैवेद्या-
नि निवेदयेत् प्रकुर्यादथ संकल्पं कृत्वा क्षय्योदकान्ततद्वृत्तिततः सुप्रो-
क्षितमस्त्वित्यादिनोदकादिदत्त्वा क्षय्योदकान्ततन्नेण दद्यात् तथा च
कात्यायनः अक्षय्योदकदानस्तु अर्घदा भवेदिष्टते प्रष्टुं वनित्तान्त-
त्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचनेत्यतिदेशस्तं वनिषेधार्थः अक्षय्यमस्त्विति-
प्रोक्तः प्रत्येकस्मिन् ततः क्रमादिति शङ्कोक्तेः ।

मू० अघोराः पितरः सन्तसंस्वित्युक्ते गो-
तन्नोवर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नो भिव-
र्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो मा व्यग-
मद्बहु देयञ्च नो स्त्वित्याशिषः प्रगृह्य ॥ १५ ॥

इतिरायर्थे तेन स्मृत्युक्तमन्यदाशीः प्रार्थनमिति श्लोका-
रणमित्यर्थः सस्त्वित्यत्र प्रतिवचनान्तरं प्रात्यर्थं तथा च स्कान्दे अघो-
राः पितरः संतु संस्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः गोचन्तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्त-
श्चतैः पुनः दातारो नो भिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो मा-
व्यगमत् बहुदेयञ्च नो स्त्विति अन्नञ्च नो वृद्धभवेदतिथींश्च लभेमहि
याचितारश्चनः संतु मा चयाचिन्मकं च न इत्येता आशिषः सर्वा गृ-
ह्णीयात्प्रतिभाषितमिति अथ वेति शब्दप्रकारे तेन तिलकमर्द्धाभि-
षेकाशीः प्रार्थनं सव्येन पूजादिवत्कार्यमित्यर्थः तथा च ब्रह्मयामिनी-
लक्यः ततश्च तिलकं कुर्यान्मन्त्रैर्गानैर्नयलतैः मन्त्रश्च निह्योनुष्ठाने
त्यादि प्रागेव दर्शितः अतश्चाशीः प्रार्थनमिष्येष्ट्वेव यज्ञोपवीतिना-
कार्यमिति प्रागुक्तं दक्षिणादिशमाकांक्षन्याचेते मान्वराग्निप्रीतिरिति

मनूक्तेः देवलोपि सन्नयसर्वमेवास्त्वित्युक्ता भूयः समर्चयेदिति
मूर्धाभिषेकश्चाक्षयदानाद्यागित्येकै ॥

म० स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशाना-
स्तीर्यस्वधांवाचयिष्यऽइति पृच्छति ॥ १६ ॥

स्वधावाचनीयान्युजोपरिस्थापिताः कुशाःपवित्राणितदध-
स्थापितानि तेषां कृतप्रयोजनत्वादित्यपवित्राणिकार्याणीत्यन्ये त-
त्कर्कादिभिर्न रस्तमित्युपेक्षितं ततश्च सपवित्वान्स्वधावाचनीय-
कुशानादायास्तीर्यस्वधांवाचयिष्येइति पङ्क्तिमूर्धन्यं सर्वान्वापृच्छे-
दित्यर्थः नन्वेषामाक्षरणं किंपङ्क्तिमध्ये पार्श्वे वा तत्र पिण्डपुरस्तादि-
त्येके तदन्तराल इत्यन्ये एतद्द्वयमपि न मानाभावात् अतः पि-
ण्डोपरिसमास्तीर्यापोनिषिञ्चेदित्यर्थः तथाच गोभिलसूत्रं स्वधा
वाचनीयान्पिण्डोपरिसमास्तीर्येति परिशिष्टेपि पवित्रान्तर्हिता-
न्पिण्डान्सिञ्चेदुत्तानपत्रकृदिति न चास्य शाखान्तरविषयत्वं स्व-
धावाचनिकं सर्वपिण्डोपरिसमाचरेदिति मात्स्योक्तेः स्वधावाच-
नीयेष्विति स्वधावाचनीयाइति कप्रत्ययातं तन्नाशे प्रतिनिधिः
कार्य इत्युक्तं मुख्यद्रव्येणापरत्वात् तथाच उत्तरसूत्रं स्वधावा-
चनीयेष्वपोनिषिञ्चतीति ॥

म० वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पि-
तामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्र-
मातामहेभ्यो बृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्य-
तामित्यस्तु स्वधेत्यचमाने स्वधावाचनीये-
ष्वपोनिषिञ्चत्युक्तमिति ॥ १७ ॥

मातादिमनुच्चायकश्चः पृथङ्निर्देशादतन्त्रता स्वधावाचनएव-
चेत्युक्तेः वाच्यतामिति ॥

मू० उत्तानंपात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षि-
णान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वे देवाः प्रीयन्तामि-
ति दैवे वाचयित्वा ॥ १८ ॥

पात्रं न्युजं यथाशक्तीति समदक्षिणाविध्यर्थं ब्राह्मणेभ्य इति
स्मृत्यन्तरोक्तपितृद्देशव्युदासार्थं तेनात्र ब्राह्मणोद्देशेनैव दक्षिणा
दानसूत्रकृदभिप्रेतं तथाच देवलः आचान्तेभ्यो द्विजैभ्यश्च प्रयच्छेदथ
दक्षिणामिति पितृद्देशपक्षेऽपि तस्यः प्रथमसंज्ञाया तन्मनस्कः समा-
हितः सुस्वधेत्याशिषायुक्तो दद्याच्छ्रुत्या तु दक्षिणामित्यादिविष्णुपु-
राणादुक्तो न्यशाखिविषयः वाचयित्वेति कारतार्यनिर्देशाद्विश्वे
देवाः प्रीयन्तामिति ब्रूतेति द्विजान्प्रत्यक्षेषणमुक्तं ततश्च विश्वे देवाः
प्रीयन्तामिति ब्रूतेति विप्रानध्येष्य विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति तैरुक्ते
पितृपूर्वसंख्येन दक्षिणां दद्यादित्यर्थः अत्रास्मत्पितुरमुकशर्मणीमुक
सगोत्रस्य वसुरुपस्य आइ प्रतिष्ठार्थं ममुकसगोत्रायामुकशर्मणे वि-
प्रायेच्यादितुभ्यमहं सम्पददइति प्रयोगः तन्त्रत्वे त्वस्मत्पितृणां मि-
ति बोध्यं पितृद्देशपक्षे त्वस्मत्पित्रेऽपि तस्य इति वेति विशेषः ।
सतिलं नाम गोवाध्यां दद्याच्छ्रुत्या तु दक्षिणाम् स्वस्तिवाचनकं कु-
र्यात्पितृणां धृत्यभक्तितः इति वाक्यात् सूत्रे यद्यपि दक्षिणामितिसा
मान्ये नोक्तम् तथापि पितृदेवयोः रौप्यस्वर्णे बोध्ये कनकं निजं रा-
णां तु पितृणां रजतं स्मृतमिति वाक्यात् अत्र समं स्यादश्रुतत्वा दि-
ति न्यायाद्दक्षिणादानं सर्वेषां सममेवेत्येके दैवपूर्वश्राद्धमित्युक्तेः
पूर्वदेवे दक्षिणादानं पश्चात्पित्र इत्यन्ये पितृद्देशपक्षे दक्षिणा दा-

नमपसव्येन दैवपूर्वब्राह्मणोद्देशेन सव्येनेत्यपरे अपसव्यं तु तत्रापि
मत्स्योहिभगवान्मेने इत्यादिस्मृतेः उभयशास्त्रत्वात्स कल्पादि-
कमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेतीतरे उच्यते यदुक्तं सर्वेषां दक्षि-
णासमैवेतितत्र पावानुसारेण दक्षिणावैप्रम्योक्तेः तथाच एकपं-
क्त्यपविष्टानां विप्राणाम् आहुर्मणि भक्ष्यं भोज्यं समन्त्रेयं दक्षिणा
त्वनुसारतइति अनुसारतः पावविप्रीषानुसारेणैत्यर्थः यच्च दैवपू-
र्वंदक्षिणेति तदपि न पितृद्देशेन दैवपूर्वं मित्यस्य पर्यवसाना-
न्ब्राह्मणोद्देशइति तथाच देवलः दक्षिणां पितृविप्रीभ्यो दद्याद्वि-
प्रैततोद्देशोरिति यदपि पितृद्देशे ऽपसव्येन ब्राह्मणोद्देशे सव्ये-
नेति तदपि न पितृपूर्वकस्य सव्ये नैवोक्तैः तथाच स एव सर्वकर्माप-
सव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति न च दक्षिणादानं दैवपूर्वं तस्य त्रिस-
रूपत्वात् तथाच दृढयाज्ञवल्क्यः पूर्वंपितृभ्यो दद्यात्तु देवेभ्यस्तदनं-
तरम् असुराः पितृरूपेण दत्तं हिं संतिदानवाः तेषां वैरक्षणायां य-
पश्चाद्दैवे विसर्जयेत् । याज्ञवल्क्योऽपि पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा-
विप्रान् विसर्जयेदिति यच्चपसव्यं तु तत्रापीति तदन्यशास्त्रवि-
षयं यच्चसंकल्पादिकमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेति तन्न माना-
भावात् तस्मादुभयपक्षेऽपि कात्यायनमतानुसारिणां दक्षिणादान-
पितृपूर्वकं सव्ये नैवेत्तिसिद्धम् तथाच हेमाद्रिपद्धतौ सूक्तस्तोत्रजपं च
ह्वापिण्डाघ्राणं च दक्षिणाम् आह्वानं तदागतां तं च विना च परिवेष-
णं विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा विप्रप्रदक्षिणांचैव स्व-
स्तिवाचनकं विना पितृमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदेति
तथा उपवीती पितृप्रीत्यै वित्तशायविर्जितः दक्षिणां पितृवि-
प्रैभ्यः पूर्वं दद्यादथेतरेण इतरेभ्य इत्यर्थः तथा स्वागतं स्वस्तिव-
चनं दक्षिणांच प्रदक्षिणाम् गोत्रवादनमर्धंच षडेते उपवीतिनइति

गोत्रवादनम् गोत्रन्तो वर्द्धतामित्यादिनानात्वमाकलय्याहसंग्रह-
 कारीपि याज्ञवल्क्यो विसर्गाद्याक् पात्रमुत्तानमिच्छति यमोवि-
 सर्जनं कृत्वा गृह्यकर्तापिशौनवः प्रीतिश्चात्तु देवानामितिका-
 त्वायनादयः सर्वेषामपि पक्षाणाम् स्वगृह्योक्तं विधीयते स्वगृह्यो-
 क्तस्य वाभावे ग्रहणम् स्वेच्छया भवेदिति अन्यच्च विसर्गरूपप्रति-
 क्षापात्रचालनन्तु पूजने देवद्विजवाचनादिङ्गन कुर्यात् दक्षिणाया-
 उपलक्षणार्थत्वात् तथा मंत्रहीनं क्रियाहीनम् भक्तिहीनं द्विजोत-
 माः श्राद्धं संपूर्णं तांयातु प्रसादाद्भवतां ममेति गोभिलोपि देवैवा-
 चयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा दक्षिणां दद्यादिति पिण्डांश्च-
 पात्राणि चेति विग्रहः नित्यत्वात् अचालयित्वा तत्पात्रम् स्वस्तिकु-
 र्वेति ये द्विजाः निराशाः पितरस्तेषां श्रद्धायां तिस्रयागतम् ऋतुपूजा-
 सव्ये नैत्ये के तन्न आचम्योदक्परावृत्त्य विरायम्य शनैरसून् षड-
 तंश्च नमस्कुर्वीत्यितृनेव च सर्वदेति वाक्यात् त्रिशेषमाह जातूकण्ठः
 पात्राणि चालयेच्छास्ते स्वयं शिष्यो यवा मुतः न स्त्रीभिर्न च बालेन ना-
 सजात्या कथंचनेति बृहस्पतिरपि भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्तिकुर्वेति-
 ये द्विजाः तदन्नमसुरैर्भुंक्तम् निराशैः पितृभिर्गतैः भाजनानि भोजन-
 पात्राणि स्वस्तीति भगवन्ब्रूहीति पारस्करः अत्र ब्राह्मणे भगोदद्या-
 दिति सूत्रयता चतुर्थ्या गोब्राह्मणो विप्राणां सूचितः ततोऽक-
 त्पितुरमुकशर्मणो मुकसगोत्रस्य वसु रूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठा र्थममुक-
 गोत्रायामुकशर्मण इत्यादि तुभ्यमहं संप्रदद इति प्रयोगः तन्त्रेषु प्र-
 ष्ठीवहुवचनेन पितृद्वेशपदेत्वस्मत्पित्र इत्यदि चतुर्थ्या प्रयोगः वि-
 सर्जनमन्त्रमाह ।

मृ० व्याजेवाज्जेव तैति विसृज्यानुब्रज्यामावा-

जस्येतिप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यप्रविशेत् । १८ ।

ततोवाजिवाजइत्तनेन कुशमूलैः पित्र्यविप्रान्पूर्वपश्चात्कु-
शाग्रैर्देवद्विजान्बिबृज्यताननु व्रज्यामावाजस्येत्तनेन बहिर्य-
ज्ञोपवीतीतान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यप्रवि शेद्बृहमितिशेषः
अत्रकुशाग्रैरेवसर्वं विसर्गइत्येके तथा वाजिवाजेतिमन्त्रेणकुशमू-
लेनताम्रितृन् देवांस्तेनैवमन्त्रेणकुशाग्रैणविसर्जयेदिति मनुरपि-
आमावाजस्यमन्त्रेण कर्तव्यंहिप्रदक्षिणम् नमस्कृत्यततोविप्रा-
नासनेषूपवेशयेत् तौवलंहिततीदद्यात्पाद प्रक्षालनंततः पा-
दाभंगंततः कुर्यात्पादमर्दनमेवच अत्रविसर्गप्रदक्षिणे ऽपसव्ये-
नेत्येकेतन्न स्वांगतस्वस्ति वचनन्दक्षिणांचप्रदक्षिणामित्युक्तेः
ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः वाजे वाजे जपेन्मं वमामावाजस्यवैपुनः बहिःप्रद-
क्षिणं कुर्यादच्छिन्नजलधारया बन्धुवर्गेणसहितःसभार्यःसकुटुंबकाः
पुनराचम्यत्तत्रैव(१)स्वादुषष्ठं जपेत्सुधीः ब्राह्मणाः संपठेयुस्तेषा-
म्भोजनंविजोत्तमाः आहारंभेवसानेच पादशौचेद्विजोर्चने विकरे-
पिण्डदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतमिति कात्यायनोक्तेः विसर्जये-
त्ततोविप्राःप्रणिपत्यपुनःपुनः आहारमुपगच्छेयुःपुनराचमनन्ततः
वैश्वदेवन्ततःकुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतइतिहारगमनासंभवेतुबहिः
प्रदक्षिणं कुर्यात्पदान्यष्टावनुव्रजेत् बन्धुवर्गेणसहितःपत्नभार्या-
समंन्वितइति अथोर्ध्वं कृत्यं तत्रोच्छिष्टमार्जनत्तत्प्रतिपत्तिपिण्ड-
विकिरप्रतिपत्तिवैश्वदेवनित्यश्राद्धशेषभोजननियमादीन्युच्यंते पै-
ठीनसिःनस्पृशन्तितथादुष्टास्तथैवोच्छिष्टमार्जनंतैस्तुपृष्टे तदुच्छिष्टे-
पितरोयांत्यधोगतिं प्रचेतः खनित्वानिजिपेद्ब्रूमा वन्ययास्पर्शनम्भवे

त् निषिद्धं स्पर्शनन्तेषां तस्मात्स्नानमुत्तमं तद्वोच्छिष्टमार्जने विस्वा-
 निवाक्यानि दृश्यन्ते तथा हिवसिष्ठः ॥ श्राद्धे नो दासनीयानि उच्छिष्टा-
 न्यादि न क्षयात् च्योतन्ते वै स्वधाकारास्तेऽपि बल्यकृतोदकाः ब्रह्मपु-
 राणेऽपि अस्तं याते ततः सूर्यविप्रपाताग्निचांभसि अधो मुखानि प्रय-
 तो भूत्वा सर्वाग्निनिक्षिपेत् याज्ञवल्क्यः निक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजो-
 च्छिष्टं न मार्जयेत् श्राद्धदेशेऽपि विष्टेऽपि विप्रेषु च न मार्जयेदिति विज्ञाने-
 श्वरः अत्रैके व्यवस्थापयन्ति दैवपात्राणि तद्दिने मार्जयेद्गृहपितृव्याणी-
 ति तथा च देवलः एवं तृप्तेषु पानीयन्दद्यादा च मनन्तथा उच्छिष्टस्वा-
 ष्यपनयेत्पितृणां नोपमार्जयेदिति अन्ये त्वाहुः अस्तं यात इत्यनेन रा-
 त्रीमार्जनविधानाद्वा त्रावेवेति तत्र नादयः पितृणां मुच्छिष्टमुन्नयेन्ना-
 वमार्जयेद्देवैः तस्माद्विकल्पोपपत्तेः ॥ द्वितीये हनि सर्वेषां भंडानां च
 क्षालनं स्मृतमिति ब्राह्मवचने सर्वेषां मित्राणां न सर्वेषां मेव मार्जनीयपत्तेः
 द्वितीयोऽपि न सस्यगिवाभाति उच्छेष्टं तु तत्तिष्ठेद्गावः प्रविशजं
 नमिति मनूक्तोऽपि त्रैथ्यार्थात् तस्मात्तथा सस्यवस्त्रिकल्प इत्युक्तं
 यत्तु द्वितीये हनीति ब्राह्मवचनं तदयं शुचिस्पर्शरहिता गृह्यांतरसस्य
 वविषयं तथा च प्रचेताः भृतावर्गवृत्तो भुंक्ते कव्यं शेषं स्वगोचरैः अन्य-
 स्यां श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति तस्माद्गृह्यांतरसस्य
 वति नमार्जनं तदभावे द्विजां प्रेष्य पिण्डप्रतिपत्तान्तरस्मार्जनमिति
 व्यवस्येति सिद्धम् पिण्डप्रतिपत्तिमाह याज्ञवल्क्यः पिण्डांस्तु गोजवि-
 प्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा गोशब्दो गतवीर्यदृष्टमपरः तथा च वायवीये
 गतवीर्यस्तु यो ह्यश्वोऽनङ्गश्चैव तथा विधः तयोः पिण्डः प्रदातव्यो यतो-
 वीर्यन्नरो हति एतत्कामनाविशेषव्यवस्थितं तथा च वायुपुराणम् पि-
 ण्डमग्नौ सदा दद्याद्गोवार्थी सततं नरः पत्न्यैः प्रजार्थी दद्यात्तु स-
 ध्यमंसं नृपूवंकम् । उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्यो नित्यमप्रयच्छति प्र-

जांभज्ञायशः कीर्तिमप्सु नित्यद्विधापयेत् प्रार्थयेद्दीर्घमायुस्तुवायसे-
 भः प्रयच्छन्ति आकाशङ्गमयेदाम्पुस्थितो वादक्षिणामुखः पितॄणां
 स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्तं प्रैवचेति यथोगृह्यं पिण्डप्रतिपत्तिरित्यन्ये
 तत्र कात्यायनः आधत्त इति मध्यमं पिण्डम्पत्नीप्राश्नाति पुत्रकामेति
 आधत्त इति प्राशनमन्त्रः समर्पणे त्वन्यः अपान्त्यौषधीनां रसम्प्राश-
 यामि भूतकृतङ्गमन्त्रस्वेति पत्नीतिपुत्रकामस्त्रीमात्मीयलक्षणमि-
 त्येके पुत्रकामापतिव्रतेत्यस्मन्मतं तथाचमनुः पतिव्रताधर्मपत्नी
 पितृपूजनतत्परा मध्यमन्तु ततः पिण्डेन्द्रद्राक्स्यक्सुतार्थिनीति
 अत्रैतत्सन्देह्यते किं विकिरं उच्छिष्टे निक्षिपेत् किं वा पिण्डेष्विति त-
 दैके आहुः तस्यास्पृश्यत्वादुच्छिष्ट एवेति अन्येत्याहुः कच्छिष्ट पिण्ड-
 त्वात्पिण्डेष्वेवेति तदुभयमपिन सम्यग्भाति तस्य पिण्डोच्छिष्टवैल-
 क्षण्यात् अशुचिपिण्डताञ्च अतश्च पृथगेव कावेभ्यो निक्षिपेदिति
 पिण्डानामपितद्दानस्य पार्त्तिकतात् तथाच धर्मप्रदीपे निक्षिपे-
 त्तु शुचौ भूमौ काकेभ्यो विकिरन्त्येति अत्रैके गृहे पिशाङ्कतुप्सु
 पिण्डान्विक्षिपन्ति तदसत् तीर्थश्राद्धविषयतात् तथाच विष्णुधर्मो-
 त्तरे तीर्थश्राद्धे सदापिण्डं क्षिपेत्तीर्थे समाहितः दक्षिणाभिमुखो-
 भूत्वा पितृदिक्साहि कीर्ततेति वैश्वदेवसूत्रेण प्रपञ्चयिष्यते नि-
 त्यश्राद्धे तु मार्कण्डेयः नित्यक्रियां पितृणाम् केचिदिच्छन्ति सत्तमाः
 नपितृणान्तर्धेवान् शेषं पूर्ववदाचरेत् नित्यक्रियानित्यश्राद्धं तुल्य-
 विकल्प एवायमित्येकै करणे उपकारातिशयो ऽकरणोऽत्र वायोने
 तान्ये तदुभयमपिन सम्यक् पूर्वव्यवस्थोपपत्तेः तथाच नित्यश्राद्धं
 नकर्तव्यं प्रसङ्गादत्र त्वसिध्यति श्राद्धान्तरे कृतं न्यत्र नित्यत्वात्तन्नाहा-
 पयेदिति एकोद्दिष्टादौ पितामहादि तृत्यसम्भवात्कर्तव्यम्प्रावणदौ
 प्रसङ्गिकतृप्तेनेति व्यवस्थेतरर्थः आह च दर्शादिश्राद्धनिष्पत्तौ न नि-

तस्य गृथक्रियां तेनैव तस्य सिद्धिः स्यात्काम्ये नितराग्निहोत्रवदिति
 एवमेकपार्षणादावपि द्वितीये तु नितरात्तादनुपपत्तेः शेषभोजनेपि-
 विवदन्ते एकादश्यादावाग्रागस्योक्तता च्छेषभोजनमनितरमिति
 केचित् शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् इष्टैः सार्द्धं तु विधिव-
 हुडिमाग्नुसमाहितमिति शातातपोक्तेरनुज्ञापक्षेऽपि पितृसेवित-
 भक्षणम् नितरमन्यथानेतदन्यं तत्तद्वयमपि नातीव शोभते पूर्व-
 नितरात् न आम्नायविध्युपपत्तेः तथाच उपवासान्तदाकुर्याद्वाघ्रा-
 यपितृसेवितमिति द्वितीये तु नुज्ञाताभावे तीर्थादावभोजनम् प्राप्नो-
 तीति नैतदुचितम् भोजनाभावे पुत्रप्रायश्चित्तः तथाच देवलः श्रा-
 दङ्गतातुयोविप्रो न भुङ्क्तेऽयकदाचन हव्यं देवानगृह्णाति कव्यानि-
 तरस्तथा जैमिनिरपि श्राद्धकृतातुयोविप्रो नास्नाति पितृसेवितं
 सयाति नरकघोरं यावदाभूतसंप्लवं व्रज्यैव वर्त्तेत्पितृद्विजिभ्यः स-
 र्वभगो यद्यद्वन्नं निवेदितं अन्नं नैव हितं सर्वपितृन् प्रीणातिमानव-
 इति भोजनक्रममाह देवलः निवृत्ते पितृसेधेतु दीपं प्रक्षाद्यापाणिना
 आचम्य पाणिप्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ततो ज्ञातिपुत्रपुत्रेषु स्व-
 भृत्यान् प्रतिपूजयेत् पश्चात्स्वयञ्च पत्नीभिः पितृशेषमुदाहरेत् दीपं प्र-
 क्षाद्या हस्तेन श्राद्धदीपमग्रांतयेदित्यर्थः उदाहरेद्भुञ्जीत तथाचोश-
 नाः शेषमिष्टं भगो दद्यात्स्वयमुञ्च भुञ्जीत आपस्तम्बः सर्वतः समवदा-
 याग्रासावरार्थं प्राश्नीयात् यथोक्तं ग्रासावरार्द्धं ग्रासं नूनं समवदादे-
 त्यन्वयः यथोक्तमिति मांसभक्षणे नियमो नैतिकं चित् सर्वतः समवदाये-
 तिसर्वावदानस्योक्तत्वान्मांसभक्षणमपीतरन्यं एवं सति श्राद्धविप्रान्
 मांसभोजयित्वा भुञ्जीत अन्यथानेति व्यवस्थेति तथाच प्रचेताः विप्रान्
 भोजय्यो मांसमन्नात्यन्नांश्च भोजयेत् दृष्टाभवतितच्छ्राद्धभुक्ताश्च
 नरकं व्रजेत् इति तथाच ततश्च वैश्वदेवांते सभृतैः सह बांधवैः भु-

ज्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वापितृनिषेवितमिति तत्रक्तमांसस्याभक्षणम-
न्यस्यभक्षणमित्यविरोधोवा तथाचजातृकर्ण्यः मधुमांसनिवृत्तस्तु
आहकर्मणिवाचरेत्पातृस्य गंधमाघ्रायपितृणामनृणोभवेदिति-
पालस्यस्त्रीजनपातस्थम्पितृणामनृण इति तदवघ्राणादिपितृह-
रिर्भवतीतिदर्शिता ब्रह्मपुराणेपि भगिन्योवाग्धवाः पूज्याः आ-
हेषुचसदैवहि अश्रीपण्डकषण्डाश्चतथान्येदौर्घरोगिणः अश्री-
रकिञ्चनः पण्डोनपुंसकः पण्डकौववृत्तिः शातातपः आहंकृत्वा
परश्राद्धेभुञ्जन्तेयुविह्वलाः पतन्ति पितरस्तेषां लग्नपिण्डोदक-
क्रियाः अत्रैके पश्चात्त्रयंच भुञ्जोतेत्यनेन प्रदोषपर्यंतम् सर्वा-
न्सन्तोष्यरात्रौआहकृद्भुञ्जीतेयाहुः तदयुक्तम् रात्रिभोजनस्य प्रति-
षिद्धत्वात् अतश्चदिवैवसर्वैः सहभुञ्जीत । तथाचजातृकर्ण्यः अह-
न्येवतुभोक्तव्यम् कृतेश्राद्धेद्विजन्तना अन्यथाह्यासुरंश्राद्धम् इर-
पः केवसेविते नाग खण्डेपि बलिंनिजिपेत्तस्माद्भोजनंवसमाच-
रेत् मौनेनदृश्यते सूर्योवावत्तावन्नराधिप यश्चैवास्तमितेसूर्ये
भुङ्क्तेचश्राद्धकृन्नरः व्यर्थतांयातितच्छ्राद्धम् तच्छ्राद्धाचौनभोजयेदि-
तिनियमानाह दृश्यति; तान्निशां ब्रह्म वारीस्या श्राद्धकृच्छ्राद्धि-
कैः सह अन्यथावर्त्तमानौतौ स्यातांनिरयगामिनामिति पुनर्भोज-
नमध्वानम् यानमायासमैद्युनं श्राद्धकृत्कृद्भुक् वैव सर्वमेतद्विव-
र्जयेत् स्वाध्यः यंकलहंचैव दिवास्वप्नञ्च वेक्या श्राद्धिनोविशेषमाह
यमः पुनर्भोजनमध्वानम् भारतायासमैद्युनं संव्यांप्रतिग्रहंहीमं
श्राद्धभुक्तद्ववर्जयेत् संध्याहीमप्रतिषेधाकृतप्रायश्चित्तविषयौ दश-
कृत्वःपिवेदापो गायत्र्याश्राद्धभग्विजः ततःसंध्यासुपासोत्तजपेच्च-
जुहुयादपौनि भविष्यपुराणवचनात् दृष्ट्याज्ञवरक्यः अध्वनौमो-
भवेदश्वः पुनर्भोजौतुवायसः होमकृन्नेवरीगीस्या त्पाठादायुःप्र-

होयते दानंनिःफलतामेति प्रतिग्राहीदृष्टिता कृमिकृज्जायते-
दासो मैथुनीसूकरोभवेदिति स्ववृद्धिकल्पितग्नेह वचनंलिखितं-
मया दृष्टश्रुतंसमूलंवा नवास्यान्मेनद्रूपणं दृष्टंयत्स्वरूपदीर्घेषु
निबन्धेषुतदाहृतं श्रुतिस्मृतिविरुद्धंयत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् । प्रमा-
णमप्रमाणांवा सर्वज्ञःकर्तुमर्हति । दृष्टश्रुतेनविश्वासोमाहृशैः
कर्तुमिष्यते ॥

इति आइकाशिकायां तृतीयाकण्डिका समाप्ताः ।

॥ * इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखाल्मजः श्रोविष्णुमिश्रात्मजन्मनः * ॥

॥ * कणमिश्रस्यक्तौ आइकाशिकायां * ॥

॥ * अपरपक्षिकंआइसमाप्तम् * ॥

॥ श्रीः ॥

उक्तंप्रकृतिआइमिदानींविकृतिआइउपक्रमते ॥

मू० अथैकोद्दिष्टं ॥ १ ॥

अथशब्दआनंतर्यं प्रकृतिआइनंतरं विकृतिआइमेकोद्दिष्टमुच्य-
त इतिशेषः अथवायशब्दो ऽविकारार्थ एकोद्दिष्टमिति विकृति
आइहोपलक्षणां ततश्च प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्याया त्सर्वाङ्गप्राप्तौवि-
कृतिआइनियमोपदे शप्रधानाङ्ग हीतानिभवन्तीतप्रधिक्रियंतइत्य-
र्थः तानिच युगादिमन्वादि संक्रांतिसंवाभरणौ रविवार प्रेतषो-
डशक नव नित्य ती र्थप्रिवाहोपनयनोर्ध्वोक्त कपाल क्षयाहाम-
होमा पिण्डकसंकल्पश्रद्धानि तथाहिसत्स्यपुराणादिषु अथनहि-
तये श्र इन्विषुवद्दितयेतया संक्रांतिषुच सर्वासुपिण्डनिवपणाद-
त्ते पुनस्तत्रः युगादिषुचकुर्वीतपिण्डनिर्वपणादृते तथा युगादौपि

तूनक्षत्रे तथा मन्त्रांतरादिषु अर्धपिण्डे बकुर्वीत वैष्णवं श्राद्धमाचरे-
त् वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिके च श्राद्धं संक्रांतिवत्कुर्वा-
त्पिण्डनिर्वपणं शिना मघायुगद्गौभरण्यां संक्रांतौ रविवासरे पि-
ण्डदानं न कुर्वीत यदौच्छेत्सुतजीवितं सूतः मघायां पिण्डदानं न-
ज्येष्टपुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु तयो रक्षां कुर्यादमुदयाहुते प्रे-
तश्राद्धेषु सुमंतुः विकिरं नैषदातव्यं न कुर्यादाशिषांजपः षडञ्जली-
न कुर्वीत एकोद्दिष्टेषु सर्वदा आशिषो द्विगुणादर्थः जपशौः स-
स्ति प्राचनम् पिण्डशब्दः स्वसंवाचः शर्मशब्दस्तथैव च । पात्रालंभो वगा-
हश्च उश्मूकोल्लेखना दिक्कम् तृप्तिप्रज्ञं च विकिरः शेषमन्त्रस्तथै-
व च । प्रक्षिणा विसर्गश्च सीमांतालुवजस्तथा । अष्टादशपदार्थाश्च
प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् । सत्यव्रतः अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यादिव-
र्जितम् । नवश्राद्धममं तं तु पिण्डोदकविवर्जितम् अनूदकमिति वै-
दोर्घकान्दसं अक्षने जनोदकरहितम् अनूदकम् पिण्डोदकविव-
र्जितं प्रत्यवने जनोदक रहितमिति कश्चित् तन्नोचितं स्मृत्यन्तर-
योः सद्भावप्रतीतिः तथा च अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम्
निमयेदश्मनि पूर्वं ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् पश्चाच्च निनयेन् पूर्वं तं-
श्चिन्ने वयथा विधौति अस्यार्थः सर्वज्ञश्च न्यजेत जनम् निनयेत् तत-
स्तत्रापि पिण्डनिर्वपणाख्यं श्राद्धं कुर्यात्पश्चाच्च तत्रैव पिण्डप्रत्य-
वने जनन्दे दयात् पूर्वमिति प्रत्यवने जनमुच्यते पूर्वपूर्वपूर्व इति धा-
तोरप्याथ नार्थत्वात् एवं सत्यनूदकम् पिण्डोदकविवर्जितञ्चेति
पदद्वयं ऊर्जं स्वधावाचनाभ्याम् प्राप्तां बुनिषेकनिषेध मित्युचित-
मित्यर्थः रेणुरपि अन्नं न विकिरेद्भूमौ गृह्णी वान्नाशि दोषतु
पात्रालम्भो न वाक्ष्य मासनादिप्रयोगतः नाम गोत्रेण संबन्ध र-
हितस्य तशब्दवत् नवश्राद्धं गृहे कार्यं भार्याय वाम्नयोपि चेति । तथा

आसीमान्तंस्त्रिंशत्तु पितृणां च नमस्कृतिः न पुष्पं पितृभ्यः
 स्थम् वन्दे हि प्रकरच्युतम् सर्ववर्णेषु सर्वदा येष साधारणो विधिरि-
 ति मत्स्यपुराणे नित्यं तावत्प्रवक्ष्ये ऽहमर्षावाहनवर्जितम् देव-
 हीनं भवेत्तत्तु नियमादिविवर्जितं तीर्थं श्राद्धं प्रकुर्वीत पाकान्ते-
 न विशेषतः आमन्त्रेण हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि एषामभावे-
 कुर्वीत श्रद्धया च जलेन च तथा ब्राह्मणान् परीक्षेत तीर्थे कालान्न-
 चिन्तयेत् प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदा श्राद्धं समाचरेत् आवाह-
 नन्त तीर्थेऽस्या दर्वदानस्तदा भवेत् आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्थाः स-
 तिवैदिजाः तथा आवाहनं नृदिग्बन्धो नदीपोट्टिसंभवः सकार-
 ण्यं यकर्त्तव्यम् तीर्थे श्राद्धं विचक्षणैः भविष्येति देवाश्च पितरो यस्या
 दृग्गंगायास्तु सदा स्थिताः आवाहनं विसृष्टिश्च तत्त्वतः षानं विद्यते स-
 कारुण्यं सित्यनेन पितृव्यभ्रात्रादीनाम् पुत्राणामपि तीर्थे श्राद्धे य-
 थोपदेशं कर्त्तव्यमित्यर्थः कार्णाजिनिः मौञ्जीवन्धाद्विवाहश्च वर्षा-
 ष्वर्षमेव च पितृणां सपितृणां नोददुः सपितृणीकरणं ददति । स-
 पितृणीकरणं षोडश श्राद्धोपलक्षणम् संग्रहकारोपि विवाहोपनया
 दूर्ध्वं वर्षवर्षाद्वमेव च न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्कारणादृते
 अत्रापवादहे नैवोक्तं महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्द्व्येहानि
 कृतो वा होपि कुर्वीत पिण्डनिर्वापं सुतद्वति क्षयाच्चेकोद्दि-
 ष्टेत्तत्तन्मूलकृता नावाहनमित्यादि आमश्राद्धन्तु आचारतिलके
 आमश्राद्धमनङ्गुष्ठ मग्नौकरणवर्जितं तस्मिन् प्रश्रविहीनन्तु कर्त्तव्यं
 स्नानवैधुवं धर्मप्रदीपे आवाहनाग्नौकरणं विकिरम्यात्पूरणम्
 तस्मिन् प्रश्रनकुर्वीत आमेहेमेकदाचनेति एतद्विषयमुपरिष्ठादित्यामः
 अपिण्डकन्तु अग्नौकरणमवस्थावाहनावनेजने पिण्डश्राद्धेषु कु-
 र्वीत पिण्डहीनो नैव कर्त्तते पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते

स्वधावाचनलोपोस्ति विकिरस्तुनलुप्यते अक्षय्यदक्षिणास्वस्ति सौम-
नस्यं यथास्थितं । धर्मप्रदौपेपि । आवाहनं वैतथार्घ्यं अग्नौकरणमेव च
अक्षय्यापोऽविकरं पिण्डहीने विवर्जयेदिति ब्रह्मक्षय्यवर्जनम-
शक्त्यापिण्डकरणविषयं शक्तौ तु यथास्थिति विहितत्वात् । स्मृति
संग्रहेपि अङ्गानिपिटयद्भ्यः यदाकर्तुं शक्नुयात् संकल्पश्राद्धमे-
वासौ कुर्यादर्घ्यादिवर्जितम् आपस्तम्बोपि संकल्पश्राद्धे ऽर्घ्यावा-
हनाग्नौ करणपिण्डस्वधावाचनानिवर्जयेदिति व्याध्यादिनाय-
थोक्तम् पार्वण्यङ्कर्तुमशक्तः संकल्पश्राद्धमेव कुर्यादित्यर्थः विकिरव्य-
वस्था च तदवसरणवोक्ता हेमश्राद्धे तु वौधायनः संक्रमेन्न द्विजाभा-
वे प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः समाचरेत् व्याघ्र-
पादः आर्त्तवेन द्विजाभावेऽथ ह्येदेशविप्लवे आमश्राद्धं द्विजः कुर्या-
च्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि गालवः तीर्थे न ज्ञावापदि च देशभ्रंशे रजस्यपि
हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति अन्यस्मृतिभ्यो ह्येयम्
अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्राद्धे अग्नौ करणं स्यादुतनेति अत्रैक-
आहुः सिद्धान्तेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः आवाहनादि
सर्वस्यापिण्डदानञ्च भारत दद्यादन्नं द्विजातिभ्यः शृतं वायदिवा-
शृतं येनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदित्यति देशेना-
ग्नौकरणं भवतीति ब्रह्मयुक्तम् अतिदेशस्य ब्राह्मणविषयत्वात् ।
तथा च कल्पलतायाम् आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिस्तुः श्राद्धदः सदा
हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यात्ब्राह्मणस्य विशेषतः अतश्च आमश्राद्धेऽग्नौकरणं
निषेधः शूद्रविषये भवितुमर्हति किञ्च भविष्यत्पुराणे धर्मसेवान्तु
धर्मज्ञो यदि शूद्रः प्रकुर्वते अग्नौकरणमन्तोस्य (१) नमस्कारो विधीय-
त इत्यग्नौकरणनिषेधान्नमस्कारविधानात् अथवा विहित प्रतिषि-

इत्वा त्वपिण्डकापिण्डकविषयीविधिनिषेधा त्यक्तमधुनोच्यते त-
 त्वैकं हि दृष्टोयन्न तदिति व्युत्पत्तेर्न नवं मिश्रं पुराणञ्चेति त्रिधैकोद्दिष्टं
 तत्रैकोद्दिष्टमित्यनेन किमुच्यते तथा वाङ्मिराः प्रथमेऽङ्गितृतीयेऽङ्गि
 पञ्चमेऽसप्तमे तथा नवमैकादेशे चैव नवश्राव्यानि षट् तथेति आशुला-
 यनगृह्यपरिशिष्टम् नवश्राव्यन्द्श्राव्यानि नवमिश्रन्तुषण्डनून् अवःप-
 रम्युराणस्वै चिविधः श्राव्य उच्यते हारीतोपि प्रायश्चित्तेष्वाह चा-
 न्द्रावणद्वयश्राव्यम् प्राजापत्यन्तुमासिकै एकाहस्तु पुराणे षु प्रायश्चि-
 त्तस्विधीयते इति तत्रैकश्राव्यः क्षयाहोपार्वणस्यैवोक्तत्वा त्मेतैको-
 द्दिष्टमेवैतदिति तदयुक्तं खदितमिति तद्विप्रश्च इत्याद्यंगस्य प्रेत-
 श्राव्येषु निरस्तत्वात् नचैतन्मासिकादि नवमिश्रञ्च भवितुमर्हति
 पित्रादिशब्दस्य प्रयोगात्वात् तस्मात्पुराणैकोद्दिष्टमेवैतदिति-
 युक्तं अतश्चावाहनादि निषेधविशेषवर्जं सर्वाङ्गमत्र भवतीति
 विशेषविधि निषेधयोः शेषाभ्यनुष्ठापलकत्वादिति न्यायात् ॥

मू० एकोर्धऽएकंपवित्रमेकः पिण्डः ॥२॥

कर्तव्य इति यथालिङ्गं वाक्यशेषः पात्रविशेषणत्वा ल्लिङ्गव्यत्ययः
 पृजाविधिर्वापकृतितोनेकपुसक्तौ विकृतित्वात्प्रतिषेधः तदयुक्तं
 पुसज्यमानः प्रतिषिध्यत इति भट्टोपि दृष्टासर्वत्र शास्त्रेषु निवृत्तिः
 प्राप्तिपूर्विका तदभावा विशेषोच नहि दृष्टोदयोरपीति पवित्रमप्रा-
 देशमात्रं कुशैकदलम् अत्र केचित्पत्यवतिष्ठन्ते दर्भाः पवित्रमित्युक्तं
 इति वचनात् विशाखस्तु भवेद्दर्भं स्रुतुः शाखः कुशः स्मृतः पञ्चशाख-
 स्तु निधियः षट्शाखन्तु पवित्रकमिति पारिभाषिकत्वाच्च पवित्रं-
 षट्शाखैककुशमिति तदयुक्तं पार्वणेषु च सर्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृ-
 तं एकोद्दिष्टतु तत्प्रोक्तम् पवित्रं द्विदलं नृप एकोद्दिष्टे शलाकौ-
 केति भागवतचतुर्विंशति मतवचनाभ्यामुल्लेखोपपत्तेः एकशब्दे-

पौनरुक्त्यं विस्पष्टार्थं ननु वैकोद्दिष्टमित्यनेनैव पिण्डैक्ये लब्धे एकग्रहणं किमर्थं उच्यते पिण्डविहितनिषेधार्थं मष्टांगपिण्डविध्यर्थचेत्यदोषः तदुक्तम् तिथिकेदोनकर्त्तव्यो विनाश्राङ् यदुच्यते । पिण्डश्राङ् च द्वातव्यं विहिति नैव कारयेत् निषिद्धदिनेपीतिशेषः श्राद्धशब्देन ब्राह्मणभोजनम् ॥ पिण्डशब्दस्य पृथगुपादानात् चकारोऽग्नौकरणार्थः तेन सतिसंभवे ब्राह्मणभोजनम् पिण्डदानं च क्षयाहेकार्थं भोजनासंभवेतु पिण्डमात्रमपिकार्थमिति विहितिशब्दार्थद्वयमिति माधवीये आहिताग्नेः पितृचर्चनम् पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति निगमस्मृतौ वा शब्दस्य संभवासंभवेन व्यवस्थितत्वात् एवं चाब्दिकमग्नेनैव कर्त्तव्यम् नामाग्नेनेत्युक्तमवति तथा च मरीचिः अग्निकः प्रवासी च यस्य भार्यारजस्वला आश्राङ् प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृते हनीति लौगाक्षिरपि पुष्पवत् स्वपिदारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः अग्नेनैवाब्दिकं कुर्याद् हेम्नानाऽमेनवाक्चित् क्वचिदिति दर्शे रविग्रहे क्षयाहे सतीत्यर्थः तथा च गोभिलः कूर्णं रविग्रहे पितोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितं अग्नेनासंभवे हेम्ना कुर्यादामेनवासुतद्वति अत्राप्यसम्भवद्वति विशेषणत्वात् तस्मै वेग्नेनैवेत्युक्तम् श्राद्धविघ्ने द्विजातीनां मासश्राद्धं प्रकीर्त्तितं अमावास्यादिभिर्यतमाससम्बन्धराहतद्वति हारीतोक्तेः अष्टाङ्गत्वमाह वृद्धयाक्षवल्क्यः मधुचान्नङ्गव्यघृतस्नानीयम्यायसन्तथा कुतुपक्षिलसंयुक्तं ज्योतिश्चैवाष्टमी तथा कपित्थश्रीफलाकारः पिण्डोऽष्टांगस उच्यते तिलैरुप्प्लोथते मूडूचीरैर्वाहृष्टतेन हृत् मधुना चैव नासा च तोयैर्हस्तौ तथा परौ ज्योतिश्चैवानुजीव स्यात् पिण्डनिर्वपणं रम्यं यत्तु मधुचाज्यं जलञ्च भर्षं पुष्पम्बूपम्विलेपनं बलिन्दद्यात्तु विधिवत् पिण्डोऽष्टांगो भवेद्यथेति ब्राह्मणवचनन्तत्पार्वणविषयं स्मृत्पूर्ववचनस्य क्षयाहप्रकरणोक्तत्वात् ॥

* नावाहनं नाग्नौ करणनात्र विश्वेदेवाः ॥३॥

अत्रैकोद्दिष्टे विकृतित्वादावाहनोद्यं गन्भवतीत्यर्थः नन्व-
यम्विशेषनिषेधार्थः अत्रापञ्चतित्युक्तदत्तः एकोद्दिष्टे तु स्व-
धावाचनन्भवतीति तन्न पिण्डरहितश्राद्धे तन्निषेधात् तदुक्तं
स्वधावाचनलोपोस्तीति प्राक् अतश्चास्मात्पित्रे ऽमुकशर्मणे अमुक-
सगोत्राय स्वधोच्यतामिति प्रयोगः अत्रैकश्राद्धः अत्र प्रथमपात्राभा-
वात्संस्मरणवहुत्वाभावाच्च पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रानुपयुक्तत्वाच्च
नात्र तत्पात्रमिति तदयुक्तं एकोद्दिष्टस्य विहितत्वात् यत्तु कर्कोपा-
ध्यायैर्यत्र पात्रन्युज्जकरणमित्युक्तं तदन्यथैवोपपद्यते पात्रन्युज्जन्त-
कर्तव्यं किन्तु तानमेव निषेधमिति अस्ति च पात्राभावान्न्युज्जत्वभावयो-
र्महाभेदः अतो र्यानवबोधोत्तदयुक्तमिति तथा च स्कन्दसम्वादे एको-
द्दिष्टे न कुर्वीत स्कन्दपात्रमधोमुखं नोत्थापयेच्च तत्पात्रं यावच्छ्रा-
द्धविसर्जनं अनान्तरोत्थापिते पात्रे श्राद्धं सम्पद्यते तथेति तस्मात्स्व-
धावाचनीयानास्तीर्य स्वधावाचनीयं कर्तव्यमिति सूक्तं ॥

मू० स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुखदितमितीति
रेब्रूयुः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ऽभिरम्य-
तामिति विसर्गोभिरतास्मिन्मद्वतीतरे ॥४॥

अत्र नेत्यनुवृत्तौ मण्डूकप्लुत्यादितिन्यायेन पूर्वसूत्रोक्तो विधि-
रेवानुषज्यते तेन तद्वत्तास्थेति प्रश्ने स्वदितमिदमक्षय्यमस्ति त्वत्लोप-
तिष्ठतां वाजेव जेवते चाभिरम्यतामिति विसर्गोभवतीति वाक्य-
शेषः अतश्चैतत्पुराणैकोद्दिष्टमित्युक्तं प्रेतैकोद्दिष्टे तदभावात्
अथ क्षयाहे किम्पार्वणं कार्यमेकोद्दिष्टमेवेति सन्दिह्यते उभयथा-

वचनदर्शनात् तथाहि जातूकर्ण्यः पितुःपितृगणस्यस्य कुर्यात्पा-
 र्वाण्यत्सुतः सर्वदादर्शवच्छादं मातापित्रोर्द्वयेहनीति शातातपः
 प्रदानंयत्नयत्तैषां सपिण्डीकरणात्परं तत्रपार्वण्यवच्छादंज्ञेयमभ्यु-
 दयगृहे तथा अर्वाक्सम्बत्सरादृष्टौ पूर्णसंवत्सरेपित्रा येसपिण्डी-
 कृताः प्रेता तेषां पुत्र्यक्षियेति एकोद्दिष्टे तुयमः सपिण्डीकर-
 णादूर्ध्वप्रतिसंवत्सरंमुतैः मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंरुतेहनि
 व्यासोपि एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वण्यङ्कुरतेनरः अकृतन्तद्वि-
 जानीयाद् भवेच्चपितृधातकः एकोद्दिष्टमपरित्यज्य पार्वण्यः
 समाचरेत् सदैवपितृहासस्यात् मातृभ्रातृविनाशकः मृताहेपार्वण्यं
 कुर्वन् नघोधोयातिमानवः सम्पृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषुततोभ-
 वेदिति अत्रविरोधेह्येकआहुः द्वादशपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रौ पार्व-
 ण्यं कुर्याता मन्ये दशैकोद्दिष्टमिति तथाचजातूकर्ण्यः प्रत्यङ्म्या-
 र्वाण्येनैव विधिनाक्षेत्रजौरसौ कुर्यातामितरेक्यु रैकोद्दिष्टं सु-
 तादशेति जावालोपि औरसःक्षेत्रजपुत्रौ विधिनापार्वण्यं नतु प्र-
 त्यङ्मितरेक्यु रैकोद्दिष्टं सुतादशेति विशेषोक्तेखादिति तद-
 युक्तं प्रत्यङ्मित्यनेन क्षयाहव्यतिरिक्ताक्षय्य तृतीयादिविषयत्वा
 वगतेः एके द्दिष्टं तु कर्तव्यमौरसेनरुतेहनि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 मातापित्रोर्नपार्वण्यमितिपैठीनसि वचनविरोधाच्च एवञ्चसति रु-
 ताहेपार्वण्यैकोद्दिष्टयो रक्षयोरपिपक्षयोः प्राप्तत्वात् । अमायास्या
 क्षयोयस्यप्रेतपक्षे यत्राभवेत्सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तःपार्वण्योवि-
 धिरिति शंखवचनेन दर्शप्रेतपक्षेपुत्रयोरेव पार्वण्यस्यनियमितत्वा-
 त् तत्रमृतयोरेवपार्वण्यं मन्यत्नरुतयो रैकोद्दिष्टमिति विद्वानेष्टवर-
 प्रभृतयः । अन्येतु द्वादशविधपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रयो विशेषस्तत्वा-
 पिसाग्नित्वम् तत्रापि दर्शापरपक्षमृति रित्येवंविशेषोपबन्धहार

त्तयानिरग्नयः पितरोमृताः साग्निः पुत्रस्तदा सपिण्डनादूर्ध्वं मृता
हेपार्वणं कुर्यादिति तथाचमरीचिः साग्निकौतुपितापुत्रा वमा-
यांस्यात्पितामृतः । पार्वणोहिविधिस्यप्रतिसंवत्सरं भवेत् । तथा
साग्निकस्यपितुः पुत्रो ऽमावास्यायामृतस्य च । पार्वणोहिविधि-
स्तस्य प्रतिसंवत्सरं भवेत् ततः न कश्चिद्विरोधः अभिरम्यतामिति
कटुकैऽभिरताम्येति आग्निः प्रतिवदेयुरित्यर्थः अत्रैकऽआहुः
एकएव द्विजोभोज्यः पिण्डोप्येको विधीयते इति वचनादेक एव-
आहुः एकोद्दिष्ट इति तदयुक्तम् तस्य वचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविष-
यत्वा दभावविषयत्वाद्वा अभिरम्यतामिति वदेत् ब्रूयुस्तेऽभिरता-
म्य इति याज्ञवल्क्येन बहुत्वाभिधानात् इतर इति सूत्रोपदेशाच्च-
अत्रैतच्चिंत्यते किंच याज्ञश्चाहम् नित्यकर्मकृत्वाकर्त्तव्यमुताकृ-
त्वेति तन्नित्यं कृत्वैव आहमाचरन्तीति सदाचारः हृदयाज्ञव-
ल्क्ये तु आह्वानंतरं कर्म कुर्यादित्युक्तम् । तथाच ज्येहनिसमा-
साद्य संज्ञातो विधिपूर्वकम् स्नानं संध्यां प्रकुर्वीत नित्यकर्मनकार-
येत् नित्यं नैमित्तिकङ्गारम्यं त्रिविधमर्थमलक्षणं निमित्तकृत्यति-
क्रम्य नित्यं कर्मनकारयेत् जपो होमस्तथादानगर्पणन्देवतार्चनं च
ज्येहनिसमासाद्य न कुर्यात्पूर्वमेव हि क्षयाहन्तु समासाद्य न कुर्यात्-
प्राक्चतर्पणं पितृघाती सविज्ञेयो बद्धयेवंपितामह इति तत्सदा-
चारविरोधाच्चिंत्यं अथवासामगयजुःशाखिनां पूर्वमित्यं कर्म बह्वृ-
चानां पश्चादिति व्यवस्थेत्यविरोधः । सामगायजुषः पूर्वं बह्वृचा-
श्च तथांति कइतितेनैवोक्तत्वात् अथवा एकोद्दिष्टं तु यच्छाहन्त नै-
मित्तिकमुच्यते इत्येकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन नित्यान्नैमित्तिकं
बलीय इति न्याया देकोद्दिष्टमेव पूर्वपश्चान्नित्यम् न क्षयाहनिमि-
त्तकं पार्वणमपीति व्यवस्था तथाच हृदयाज्ञवल्क्यः । एकोद्दिष्टे नि-

वृत्तेतु तथाविप्रविसविर्जने नित्यकर्मततः कुर्यात्तर्पणन्देवतार्चनम्
नित्यं नैमित्तिकञ्चैव द्वावेतौ परमार्थिनौ नैमित्तिके व्यतीतेतु ततो-
नित्यं समाचरेदिति विश्वामित्रोऽपि नैमित्तिकं यदाश्चाङ्गं पैतृकञ्च
रुतेनरः तदानित्यं न कुर्वीत तीर्थश्चाङ्गं विना क्वचित् नित्ये नैमित्ति-
के प्राप्ते नित्यं न परिलंघयेत् आदौ नैमित्तिकं कुर्यात्पश्चान्नित्यं स-
माचरेदिति अपि च पठन्ति प्रत्याब्दिके निवृत्तेतु पश्चान्नित्यं समा-
चरेत् अन्ययोर्भिन्नतन्त्रत्वा तस्थालीपाकाग्निहोत्रवदिति ।

इति श्रीआङ्गकाशिकायां चतुर्थीकण्डिकासमाप्ता ॥

इत्यावसथिक श्रीमदतिमुखाल्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्मनः

कृष्णमिश्रस्य कृतौ आङ्गकाशिकायां सूचयितौ ।

एकोद्दिष्टश्चाङ्गसमाप्तम् ॥

एवं पार्वणौ कोद्दिष्टमुपदिश्येदानीं सपिण्डीकरणमुपक्रमते ।

मू० ततः संवत्सरे पूर्णे चिपक्षे द्वादशां
हेवा यदहर्वाह्विद्विरापद्येत ॥ १ ॥

ततः शब्दो हेतौ यतः सपिण्डीकरणमुभयात्मकम् तत उच्यत इत्यर्थः
अथवा तत इति दशाहात्यरतः एकादशे हनीत्यर्थः । पार्वणौ कोद्-
दिष्टानन्तरोपस्थासित्वर्थस्य लब्धत्वात् एतच्च निरङ्गीकृते एकादशा-
हेदर्शसंभवे ताग्निकर्तृविषयं एकादशाहेद्वादशाहेवेति बौधायनेन
चानङ्गनौपितरिपुत्रस्य साग्नित्वाधिकारणभावा देवतद्व्याख्यान
मयुक्तमिति वाच्यम् भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा अधिकारी
भवेत्पुत्रो महापातकिनीपित्रेति शङ्केनाधिकारस्य प्रतिपादितत्वात्
तस्यापादानां ह्येतेस्मात्ते दर्शानुरोधविषयत्वाच्च तथा च कार्ष्णाजि-

निः सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वदशीग्नित्सुतः परतोदशरात्राच्चेत्कुहू-
रद्धोपरीतरद्विति अग्निमान्साग्निः दशरात्रात्परतएकादशेचाशौ
चान्तोपलक्षणम् तथाचकात्यायनः सर्वेषामेववर्णानामाशौचांतेस-
पिण्डनमिति नाग्निमतां द्विजातीनामिति शेषः अद्धोपरितद्वत्युल्ले-
खात् एकादशेहनि कुहूश्चेदित्यन्वयः इतरोनिरग्निः वृद्धवसिष्ठः प्र-
थमास्यादमावास्यामृताहाद्दशमेहनि सपिण्डीकरणं तस्यांकुर्या
देवसुतोग्निमान् मृताहादूर्ध्वं दिनमारभ्य दशमेहनीत्येकादशा-
ह इत्यर्थः ननु चैकादशहे वृषोत्सर्गादिकर्मबाहुल्या त्वयमेतच्छ-
क्यते कर्तुम् नैष दोषः । पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वा त्स्वार्थस्य शक्यत्वात्
अथवा एकादशाहं निर्वर्त्य सपिण्डीकरणं कृत्वा प्रेतं सापिण्ड्य पि-
ण्डपितृयज्ञानन्तरमुक्तकाले मासिकादिकुर्यादितिक्रमः मासि-
कानन्तरं सपिण्डीकरणादूर्ध्वं भावित्वादपि तथाच श्राद्धनिषोड-
शकृत्वा कुर्यादेव सपिण्डनं । अपिच वृद्धिविषये रेणुः कार्यव्यासङ्गतो-
वित्ता ज्ञावाहादेशविप्लवात् राजदैवे प्रघाताहामासिकान्यकृ-
तानि चेति कृत्वा सपिण्डनं वृद्धि कर्मासया न्यासिकान्यत इति एक-
वनिर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यवाप्युपतिष्ठत इति व्यायात् संवत्सरे पूर्णे
वृध्यभावेऽन्तर्गतौ प्रेते निरग्नि कर्तुं विषयं वृद्धिविषयस्य वध्यमा-
णत्वात् तथाच भविष्यपुराणम् सपिण्डीकरणं कुर्याद्द्वजमान-
स्त्वनग्निमान् अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ पुलस्त्योपि
निरग्निः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः पूर्णेऽब्देऽप्युपेत्य कुर्यात् वृद्धि-
र्वायदहर्भवेत् रेणुरपि निरग्निश्चेददाकर्ता प्रेतश्चौपासनाग्नि-
मान् सपिण्डीकरणान्तस्य पूर्णेऽब्दे नाहसंशय इति । त्रिपक्ष इत्य-
यं शब्दः प्रेतकर्तारो ह्याहिताग्निविषयत्वेन समाहारमध्यमप-
दलोपाभ्यां द्वेधा विवक्षितः । तथाहि त्रयः प्रक्षासमाहृता त्रिपक्षः

पावादित्वान्डीपभावः अथवात्रिभिर्दिनैर्हूनः पक्षो त्रिपक्षोद्वाद-
 शाहः ततश्चाहिताग्नौ प्रेते निरग्निः कर्त्ता तृतीयपक्षे प्रेतेवानिर-
 ग्नौ आहिताग्निः कर्त्ता द्वादशाहसपिण्डीकरणं कुर्यादुभयोरना-
 हिताग्नित्वेसाग्नित्वेवाद्वादशाहएवेतिव्यवस्थेत्यर्थः अयंविशयोवा-
 शब्दस्यव्यवस्थितार्थत्वात् सम्भवेसतिघटते तथाचसुमन्तुः प्रेतश्चे-
 दाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदाभवेत् सपिण्डीकरणस्तस्यकुर्यात्प-
 चेत्तृतीयके गोभिलः साग्निकस्तुयदाकर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान्भवेत्
 द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः साग्निकः आहिताग्निः
 ननुच साग्निकशब्देन कथमाहिताग्निः समानेनाऽग्निमद्वाचक-
 त्वात् उच्यते तथाहिताग्नौ प्रेते निरग्निः कर्त्ता तथानिरग्नौ प्रेते
 आहिताग्निः कर्त्तेति शङ्कायाविद्यमानत्वात् तथायजमानोग्नि-
 मान् राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीक-
 रणं सुतैरिति । भविष्यत्पुराणवचनेग्निमच्छब्दवत् भूग्निमतुष-
 शासनादाहिताग्निवाचकत्वसम्भवत्वाच्च नचाहिताग्निश्च समा-
 नधर्मेत्युचितं किञ्च सपिण्डीकरणंकुर्यादयजमानस्त्यनग्निमान्
 अनाहिताग्नेः प्रेतस्यकालान्तरेणविषयान्तस्योपलब्धत्वात् उभयो-
 राहिताग्नित्वेवचनं साग्निकस्तुयदाकर्त्ता प्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत्
 द्वादशाहसदाकार्यं सपिण्डीकरणमिति रिति अत्रापिवाशब्दः-
 आहिताग्न्यनाहिताग्निविषयत्वेनव्यवस्थितार्थः ततश्चनिरग्नौ-
 प्रेतेस्मार्त्ताग्निः कर्त्ताशौचान्तेस्मार्त्ताग्नौ प्रेतेनिरग्निः क-
 र्त्तापूर्णेऽह्नाहिताग्नौ प्रेतेआहिताग्निः कर्त्ता द्वादशाहएवषोड-
 शश्चाहानिकृत्वासपिण्डीकरणंकुर्यादितिमुख्योर्थः तथाच वृद्ध-
 मनुः द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेतुभूभृतां वैश्यानांचत्रिप-
 क्षाद्विषयवास्यात् सपिण्डनमिति वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तव्यव-

स्थायाम् अतश्चसाग्निनामितिशेषः अथवाहि ताग्निअनाहि-
ताग्नि शब्दौसाग्निनिरग्निपरौ तेनसाग्निकः कर्त्ताचैच्चैकाद-
शाह द्वादशाहकालयोः दर्शानुरोधेननियमः तथाचसं ग्रहकारः
द्वादशाहदिकालेषु सपिण्डीकरणेकृते साग्न्यनग्निकत्वविष-
यःकर्तुरेवनियामकइति अतश्चपिण्डपितृयज्ञानुरोधात् सा-
ग्नेरेवद्वादशाहदिकालकर्तृत्वंननिरग्नेरित्युक्तं भवति तथाच
गालवः सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकम्पदमास्थिते आहिताग्नेः
सिनीवाल्यां पितृयज्ञःप्रवर्ततइति आहिताग्नेः सिनीवाल्यामि-
तिचसाग्निदर्शयोरुपलक्षणं प्रमादात्कालातिक्रमेतु गोभिलः ।
द्वादशाहदिकालेषुप्रमादादननुष्ठितं सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् का-
लेषूत्तरभाविषु उत्तरभाविषु त्रिपक्षादिषु यदहर्वेत्युभयो र-
प्यनग्नित्वविषयं वृद्धेःपूर्वमित्यर्थः असपिण्डीकृतस्य वृद्धौदाना-
नर्हत्वात् वाशब्दःस्मृत्यन्तरोक्त कालसमुच्चये तथाच वौधायनः
सपिण्डीकरणसम्बत्सरेपूर्णे त्रिपक्षेयातृतीयेवामासिचैकादशेवेति-
भविष्येपि द्वादशाहेतिपक्षेवा षण्मासेवात्रिमासिवा एकादशेवापि-
मासि मङ्गलस्य ह्युपस्थिताविति मङ्गलेवृद्धौ अतोत्तरोत्तरकाले वृद्धि
सम्भवेपूर्वकालेवृद्ध्यनुरोधेनेति सपिण्डीकरणङ्कुर्यादित्यर्थः एवञ्चस
त्युभयोरनग्नित्वे वृद्ध्यनुरोधेनैवसंवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणापक-
र्षान्यथानेत्युक्तमभवति तथाचशाठ्यायनः प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि स-
पिण्डीकरणं तथा अपकृष्यापिकुर्वीत कर्त्तानां दीमुखेद्विज इति तथा
अन्तरेणैवयोवृद्धिं प्रेतश्राद्धानिकर्षति सश्राद्धीनरकेधोरेपच्यतेपितृ-
भिःसहेति अपिच नागरखण्डे ततःसपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतःस्थि-
तं वृद्धिर्वागामिनीचेत्स्यात्तदर्वागपिकारयेत् उशनाअपि पितुःसपि-
ण्डीकरणम् वार्षिकेमृतवासरे आधानादुपसम्प्राप्ता वेतव्यागपि-

वत्सरादिति आदिशब्दस्तीर्थलाभाद्यर्थः वाराणस्यांकु रुद्धे च गया-
यां तीर्थलाभतः सपिण्डताद्वादशाहे मार्गसार्थे ऋतुर्गतइतिवचना-
त् ततः संबत्सरे पूर्णे इति सूत्रं केचिदग्न्यथैव व्याचख्युः तत्र विषय-
व्यवस्थाभावाद्नादरोच्चाकम् न च कात्यायनः अथातोऽधिकारद्व-
त्यारम्भा श्रौतस्मार्त्तकर्मणि श्रौताग्निस्मार्त्तं ग्निमद्विषयाख्यभिधाय
सपिण्डीकरणमेव केवलं साग्निकविषयमन्तरेण निरग्निविषये-
वाहस्मेतिसम्भवाद्वायं अतो मदुक्तापि व्यवस्था सूत्रस्येति मामनुक-
रुष्यविपरिचितः सहंतां नन्वेवं व्यवस्था सूत्रस्य न घटत इत्याशङ्कनी-
यम् ऋषिप्रणीतत्वेन सूत्रस्य ग्रहणार्थत्वात् तस्मादाहिताग्न्यन-
हिताग्नि निरग्निविषयत्वे नोक्ते च व्यवस्थेति सिद्धम् अतः कश्चिद्वा-
प्यकदाहवर्षपर्यन्तं सर्वकर्मलोपभयात् आनंत्यात्कुलधर्माणां स्या-
च्चैवायुषः क्षयात् अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यत इति वचना-
च्च । एकवर्षप्रक्षेपे न शोभनइति तद्वज्रस्मृतिवैथथ्या न्नादरणी-
यं अन्तरेणैव यो ब्रुवि मित्यनेन प्रत्यवायोपलब्धेः आनंत्यात्कुलधर्माणां-
शरीरस्यास्थितेश्चेति हेतूपन्यासादस्य वचनस्य कुलधर्मपरत्वादशक्त-
रोगिकर्तृविषयत्वावगमाच्च किञ्च सतिसंभवति सपिण्डस्याव-
र्षांत एव समाप्तविधानात् तथाच पूर्णसंबत्सरे पिण्डः षोडशः परि-
कीर्त्तितइति पिण्डः श्राद्धोपलक्षकः एवं कालमभिधाय योगमाह ।

मू० चत्वारि पात्राणि सतिलगंधोदकानि-
पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकम्प्रेतस्य ॥ २ ॥

पात्राण्यर्धपात्राणि त्रिभ्योऽवदानं नृषडभ्य इति चत्वारोऽत्युक्तं स-
तिलेत्यवब्रुव्रीहिणैर्वतिलयुक्तत्वे लब्धेशब्दोपादानं संवराहित्यदो-
तनार्थं अथवा तिलोसिप्रेतदैवत्यइति प्रेतपात्रे मन्त्रविपरिणामार्थः

तथाचैकादशाहश्राद्धे रेणुः तिलोसिप्रेतदेश्यः प्रेतालोकाहिनो-
 त्तमं मन्त्रमुक्त्वा तिलानेव प्रक्षिपेदर्घपात्रतद्भूति त्रीणि पितृणामेकम्
 तस्यैतिक्रमवृद्धिः तेन वैश्वदेवकृत्यानन्तरं प्रेतकृत्यं ततः पितृकृत्य-
 मिति एकोद्दिष्टस्य सपिण्डीकरणं तर्भावात् तथाच वैजवापः चत्वार्यु-
 दकपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्य इति तदयुक्तम्
 सूत्रोक्तक्रमस्य वैयर्थ्यात् न च वैजवापवचनं वाजसनेयिविषयं बह्वृच
 विषत्वात् तथाच तत्सूत्रम् चत्वार्युदपात्राण्येकं मृतस्य त्रीणीतरे-
 षामिति अतोऽत्र विषयानवबोधादयुक्तमित्युक्तम् तथाच कठश्रुतिः
 दत्त्वापिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात्प्रेताय पाश्वर्यं तत्तु पिण्डं त्रिधा कृ-
 त्वा आनुपूर्व्याच्च संततम् निदध्या त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिः
 चर्यं पिण्डमु तस्य त्रिधा कृत्वा पिण्डे षु निदध्यादिति लौगाक्षि-
 वचने पिचतुर्थं पिण्डस्य श्रवादान् प्रतीतेः न चैकोद्दिष्टस्य देवपूर्वत्वं-
 युक्तम् तथाच शातातपः सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वन्नियोजयेत्
 पितृनेवाशयेत्तत्पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् इति यत्तु प्रेतपूर्वकं पिच्य-
 श्राद्धमाचरन्ति तद्भ्रान्तिनिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् तथाच मार्कण्डेय
 पुराणं तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् कुर्यात्पितृणां न्वितय
 मेकं प्रेतस्य पुत्रक धर्मप्रदीपेपि श्राद्धद्वयं पुत्रकस्य कुर्वीत सह पिण्डनं
 तयोस्त्रिपुरुषपूर्वं मेकोद्दिष्टन्ततः परमिति यत्पुनः पूर्वकृत्वा नव-
 म्प्रेतमुत्तरांस्तु पितामहान् चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं प्रार्वणन्तु विधीयत-
 इति चतुर्विंशतिमतमुक्तं तद्वैश्वदेवात्पूर्वं प्रेतश्राद्धानुष्ठानविषयं क्वचि-
 त् तथाचरणात् बह्वृचविषयं च तस्मात्पूर्वोक्त एव क्रम इति सिद्धं अत्र च
 पितृणां मित्यत्रैकशेषसमासा न्मात्वादौ नामपीति गमयितव्यं व्युक्त-
 ममृतावपि पूर्वजत्विकपूराणेन सपिण्डेन कर्त्तव्यं नैवोत्तरतः श्राद्धं
 त्वात्तथाच हारौतः ततः प्रभृतिवैप्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् विद-

तेपितृलोकञ्च ततःश्राद्धमवर्त्तते तथा पितृलोकद्वतश्चानंभुंक्ते श्राद्धं
 स्वधासमं पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छतेति ब्रह्मपुराणेपि
 मृतेपितरियस्याथ विद्यतेचपितामहः तेनदेयास्त्रयःपिण्डाः प्रति-
 तामहपूर्वकाः तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डो नियोक्तव्यश्चपूर्ववत् मातृ-
 यमृतायान्तु विद्यतेचपितामही प्रापितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तासाम-
 यंविधिरिति यत्तुमनुनोक्तम् व्युक्तमात्रप्रमौतानां नैवकार्यासपिण्ड-
 तेति तन्मात्रादिव्यतिरिक्तविषयं तथाचस्कन्दपुराणम् व्युक्तमे-
 णमृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरिष्यते यदिमातायदिपिता भर्तानेषत-
 दाविधिरिति एषविधिर्युत्क्रममृतौ सापिण्डानिषेधविधिरित्यर्थः ।
 सुमन्तुः त्रयाणामपिपिण्डानां मेकेनापिसपिण्डने पितृत्त्वमश्रुते-
 प्रेत इतिधर्मोव्यवस्थितइति अवैतच्चित्यते किमपुत्रस्य सपिण्डी-
 करणं स्यादुतनेति तत्रैकेकर्कादयश्चाज्जन्तेति तथाचगृह्यं पिण्ड-
 करणे प्रथमः पितृणांमेतःस्यात्पुत्रवाञ्छेदिति स्मृतिरपि अपुत्रस्य
 परेतस्य नैवकुर्यात्सपिण्डताम् आशौचमुदकस्मिण्ड मेकोद्दिष्टं
 नपार्वणंअपुत्रायेमृताःकेचि त्पुरुषावास्त्रियोपिवा तेषांसपिण्डनाभा-
 वादेकोद्दिष्टंनपार्वणमितिअन्येत्वपुत्रस्यापिभवतौत्याहुः तथाचरे-
 णुः भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवा सपिण्डः शिष्यएववा सपिण्डीकरणं कुर्यात्
 त्पुत्रहीनेमृतेसति भ्रातादिभिरपुत्रस्य सपिण्डीकरणेकृते एको-
 दिष्टंनियमतः काश्चिन्तस्यैवसर्वदेत्यादि एवंद्वैधेसति करणे उपकारी
 ऽकरणे प्रत्यवायोनेति केचित् आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्थेत्यन्ये
 एतदुभयमयं विचारितरमणीयम् कर्कादिपक्षेसापत्या पुत्रस्य
 असपिण्डनेदौहित्रकर्तृकपार्वणादौ असपिण्डनस्य दानानर्हत्वा-
 पत्तेः विधायकवचनैस्तस्यवाधितत्वाच्च द्वितीयपक्षेदत्तव्यस्यापने
 सपिण्डनस्यानियतत्वेन पिण्डस्यानर्हत्वाप्राप्त्यानर्हत्वदो प्रसङ्गावापत्तेः

तस्मादपुत्रशब्देनामपत्यस्य भिन्नित्वात्करणम् सापत्यविषयमकरणञ्चानपत्यविषयमिति व्यस्येत्यविरोधः

**मू० प्रेतपात्रमिह पात्रेष्वसिञ्चति येस-
मानाऽइति द्वाभ्याम् ॥ ३ ॥**

पात्रं यात्रोदकम् तेन कर्ता येसमाना इति कृद्गुणेन प्रेतार्थोदकमिह-
तृपात्रेष्वसिञ्चति मेलनेन संस्कार्यादित्यर्थः अत्र संस्कारप्रयोजनत्वा-
त्पूर्वेनासिञ्च्यपश्चात् त्रिपुत्रपूर्वञ्चतुर्थ्योर्वदानमिति क्रमः अत्रैतत्संदि-
ह्यते प्रेतशब्देन किञ्चतुर्थ्यपुरुषोभिप्रेतः उदाहो (१) न वस्तुत इति
उभयथापि वचनदशेनात् तथाहि दृढमाश्रयवत्कथं दृढस्यैव तु यत्पात्रम्
तस्यिञ्चेत् अपि तां महे तस्मृतेसिञ्चयेत्पात्रं तस्मृतेसिञ्चयेत्पुनः दृढ-
सिञ्चयेत् न वातीतार्थं यात्रञ्च पिण्डांश्च परिकीर्त्यते पितृपात्रेषु पिण्डेषु
सपिण्डौकरणं तु तत्तदनि तद्यानि वञ्चकृतेऽपि विशदरूपप्रसृतयः केचि-
त्यक्षरैरेते मृतः प्रेत इति व्युत्पत्त्या चतुर्थस्यार्थपिण्डयोः स्निग्धाकरणे-
नासेकमेलनाभ्यामपि पिण्डद्वयस्य एककरणम् न च मृतस्यापि अर्ध-
पिण्डयोस्त्रिधाकरणेन पिण्डद्वयमेलनमित्येवं संशयः तल्लैक्याहुः
उभयशास्त्रत्वा दुभयमतप्रामाण्यकृत्वाच्च विकल्प एवेति अचते-
प्रष्टव्याः किं विकल्पः साध्या नुतव्यवस्थेति तत्र यदि विकल्पः सा-
ध्या नित्युच्यते तदाष्टदोषदुष्टत्वं संभवति अथ व्यवस्था साध्या सौ-
तर्हि संभवेत् दोषाभावात्सैव ग्राह्येति न च व्यवस्था संभवे ऽष्टदो-
षदुष्टो विकल्पो मीमांसकस्या तस्माद्व्यवस्थैव ग्राह्येति । तथा-
चाङ्गिराः प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिकल्पयानियततः सौदन्तिहि-
प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः वसिष्ठोऽपि अव्यवस्था च सर्वत्र तदि-
नाशनमात्मन इति अतश्च साग्निकः कर्ता चतुर्थपुरुषस्यैवार्धपिण्डौ

(१) समनन्तरमृत्त इत्यर्थः ॥

विधाकृत्वा सपिण्डनङ्कुर्यात् निरग्निककर्तातु मृतस्यैवार्धपि-
ण्डत्वेवाकृतवेत्यविरोधः तथाचकाश्यपः प्रपितामहस्यदृढस्य अर्ध-
पिण्डक्रियाविधा इतरेषुनियुञ्जीत सपिण्डीकरणे ग्नमान् दृढ-
यान्नवत्थोपि दृढप्रपितामहपिण्डन्विधाकारयेदुधः प्रकर्षेणगतः
प्रेतो नपिताप्रेतउच्यते स्मृत्यन्तरेपि प्रेतपात्रोदकपिण्ड मितरे-
षुनियोजयेत् विधाकृत्वाक्रमेणैव सापिण्डेऽतुनिरग्निकइति प्रेत-
पात्रोदकन्त्रव मृतपात्रोदकम् इतरेषुपितामहादिपात्रेषु ॥

मू० एतेनैवपिण्डीव्याख्यातः ॥ ४ ॥

एतेनेत्यर्धोदकतोयेन पिण्डीव्याख्यातो ऽर्धोदकवत्पिण्डीपि
विधाकृत्वा पितृपिण्डेषु योजनीयइत्यर्थः एवकारोमेलनेनैव पङ्क्ति-
र्भवतीतिनियमयति एवञ्चसति व्युत्क्रममृतौ पत्न्यासहगमनमृतौ
च यथाहं प्रपितामहभर्तृसपिण्डने सत्यपिपार्वणान्वष्टकादौ प-
ङ्क्तिसिध्यर्थम् पुनरपिपितामहप्रपितामह्यादिभि र्यथायोगंसपिण्डी
करणम् कर्तव्यमित्युक्तंभवति तथाचरेणुः व्युत्क्रमेणप्रमीताये
तद्विनाप्रेतताभ्रुवं पुनःसपिण्डनंतेषां कुर्यात्प्रेतोपितामहे अन्व-
ष्टकासुदृध्यादौ पितामह्यादिभिःसह आह्वे सत्युपपन्नस्या न्नचपित्रा
सपिण्डनम् उशनाः अखण्डितोयदापिण्डः पत्न्याचैकेनयोजितः
अन्वष्टकेषुकर्षूणां तर्पणेचपृथक्पृथक् पुनःसपिण्डनंकार्यं पिता-
मह्यादिभिःसह पठन्तिच व्युत्क्रमेणापिसापिण्डम् कार्यमाचार्य-
संमतं तथाप्यूर्ध्वस्यसापिण्डोक्ततेस्यपुनराचरेदिति एवमन्यत्राप्यूर्ध्व-
नोयं अत्रैतन्मीमांस्यते किंसहगमनेपत्न्या सापिण्डोक्तेबलं भवैव-
सहकिम्वा श्वश्रवादिभिरपीति तत्रैकआहुः पत्न्याचैकेनकर्तव्यं
सपिण्डीकरणंस्त्रियाः सामृतापिहितेनैकं गतामन्वाहुतिव्रतरि-

त्यवैकशब्दस्य मुख्यवाचकत्वाद्दस्यश्राद्धस्य च पार्वणत्वाच्च पत्यैक-
 च्चम्पितामहाद्युपलक्षणमिति अन्येतु पुनरेकशब्देन जीवत्पिता-
 पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनं प्रमौतपितृकः पित्रा पितामह्या-
 पित्रासुतः तन्मातातत्पितामह्या तच्छ्रवावासपिण्डनं आसुरादि-
 विवाहेषु विज्ञानां योषितां स्मृतमिति वचनविहितस्य विकल्पचतु-
 ष्टयस्य निवर्तकत्वमिति व्याचक्षते ततश्च पित्रादित्येणैव मातुः
 सपिण्डनमिति उभयेग्रामभिप्रायः तदपरेन क्षरन्ते पत्न्यापिण्डस्य
 श्वशुरादिपिण्डेषु मेलनमनुचितत्वापत्तेः अतश्च सत्यपि पार्वणत्वे
 ऽन्वारोहणे भवैकैवलंपत्न्यः सपिण्डनमित्येग्रामभिप्रायः एवं
 च सत्यन्वारोहणे भर्तृमात्रेणैव सापिण्डं युक्तमित्याभाति मृता-
 यानुगतानाथसातेन सह पिण्डतां अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतसं-
 श्रममित्यनेन विशिष्टविधानात् पार्वणादावपि तासामंशभागित्वं
 पिण्डदानेऽपि कुशैरेव शिरो गोपनादि विधानोपपत्तेः तथाच श्व-
 शुरस्यायतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रियेति प्रागुक्तम् । तथाच हे-
 माद्रिपद्धतौ पत्याचैकैककर्तव्यं सपिण्डीकरणं सुतैः सह यानेतु-
 मातृणां वर्जयेत्पितामहौ वचनान्तरमपि तत्र व्यासः मातुः
 सपिण्डीकरणं क्रियतेऽवामिना सह मातृकस्यैतृकस्य पिण्डमेकीक-
 रत्यविधानतः । लौगाक्षिरपि पितामह्यादिभिस्त्वौभिर्मातरन्तुस-
 पिण्डयेत् पितरि स्त्रियमाणेतु तेनैवोपरते सति पुराणसमुच्चये पि-
 तामहादिभिः साङ्गं पितुः कुर्यात्सपिण्डतां मातुर्भर्ता सहैको न त्व-
 न्यैः श्वशुरैः सहैति पङ्क्तिकारणानुप्रागेवाभिहित मित्यलंबहृन्ना
 अत्रैकेविवदन्ते सहगमने भर्तुः सपिण्डनम् विधाय पश्चात्पत्न्या
 अपि सपिण्डनमिति द्वयोः सपिण्डनं पृथक्पृथगिति अन्ये पुनर्दंपत्योः
 परस्परममन्त्रकपिण्डद्वयम् मेलनं कृत्वा ऽनन्तरन्विभिः सह भर्तुः स-

पिंडनेपत्न्या अपि कृतं भवेदित्येकमेव सपिंडीकरणमित्याहुः तन्न
 सहगमनेन गमने च भर्तृकेन सह पिंडनस्य विहितत्वादेकमेव
 सपिंडीकरणं युक्तमित्याभाति तच्चासंस्कृतेन पत्न्या सपिंडनमयुक्त-
 मिति वाच्यम् असंस्कृतौ न संस्कार्यौ वै पौत्रपौत्रकैः पितर-
 स्तद्वत्संस्क्रुर्यादितिकात्वाय नो ब्रवीत् पापिष्टमपिशुद्धेन शुद्धं प.प-
 कृतापि वा पितामहेन पितरं संस्क्रुर्यादिति निश्चय इति कात्वाय-
 नवचनात् पापिष्टमगतप्रेतभावं शुद्धेन प्रेतस्वरहितेन तथा शुद्ध-
 गतभावं पापकृताप्रेतेन पितरं संस्क्रुर्यादित्यर्थः अनेन वचनेनासं-
 स्कृतेनापि मेलनमभ्यनुज्ञातं तस्मादेकमेव सपिंडीकरणमिति सि-
 द्धं तथा चरेणुः पृथक्चित्यां समाहृता म्रियते नु मृतापि वा पतत्रा-
 चैकेन कर्त्तव्यं तस्या अपि सपिंडनं पृथक्चित्यां समाहृता यानारी-
 तुपतिव्रता स्वांमिना महपिंडत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् दम्पत्यर्थं हि-
 जञ्चैकम् भोजयेत्त्रीं सथोत्तरे तयोः सपिंडीकरणान्तु दम्पतिपिंडो-
 रिति स्मृतिरपि स्मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात्सहपिंडनं पितुरेव-
 सपिंडत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् अन्यच्च देशकालद्रव्यदेवकर्त्तृक्ये-
 तान्विज्ञो विधिः भेदे पुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीक्ष्यते स्मृत्यर्थसा-
 रेपि अन्वारोहणे त्वेके चित्यारोहणे स्त्रियाः पृथक्सपिंडीकरण-
 कार्यमिति अत्रैकेन न राक्षिपति ॥ सपिंडश्च द्वे चतुर्भ्यः पिंड-
 दानं हृत्दानं चरं सपिंडाप्रतप्रवने जनादिसर्वङ्गमं मृतमारभ्यैव क-
 र्तव्यं पुनः प्रेतन्ननिर्देशेदिति वचनात् एवञ्च सति प्रतप्रवने जना-
 दिसर्वकर्ममृतमारभ्यैव कर्ममुपितामहपिंडे पितुर्देवतात्वं पि-
 तामहपिंडे पितामहस्य वृद्धप्रपितामहपिंडे प्रपितामहस्येति एवं
 चतुर्थस्य निवृत्तिरिति तेषामभिप्रायः तदयुक्तं उपक्रमोपसंहार-
 विरोधा द्यो नैवारभ्यस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायबाधादेकस्मिन् पिंडे

अन्यथ निर्देशेद्देवतैकत्वसम्भवादुपक्रान्त क्रमस्येवैवार्थापत्तेः
नचतथेष्टं स्मृत्यन्तरे श्राद्धसमाप्तावेव पिंडमेलनस्य बहितत्वात् ।
यत् पुनः प्रेतं न निर्देशेदित्युक्तं तदपि सापिंडाश्राद्धोत्तरश्राद्धेषु
प्रेतशब्दनिर्देशाभावप्रतिपादनपरं न पुनर्व्युत्क्रमप्रयोगविधायकम्
तस्मात्प्रकृतोपक्रान्तक्रमेणैव श्राद्धं कृत्वांते पिंडसंमेलनं कर्तव्यमि-
तियुक्तं तथा च ब्रह्मपुराणं सुवर्त्तुलांस्ततस्तांस्तुकृत्वा पिंडान्प्र-
जयेत् अर्वैः पुष्पैस्तथाधुपैर्दीपमाल्यानुलेपनैरिति अत्रैकश्राद्धः पु-
नरेवैवतु कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः पुरुषस्य तु तस्यान्येभ्यस्तपुत्रादयो
पिये अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिंडता मित्याभ्यां पतिपुत्र-
योरेवाधिकारत्तादभावे स्त्रीणां सपिंडनं नास्तीति अन्येतु सर्वत्र सर्वस्य
भवतीत्याहुः एवञ्च सत्यकरणं अनपत्या स्त्रीविषयमित्यस्मन्मतिः ।
तथा च पठन्ति कुर्याद्देवदत्तभर्तृकायदिहृता पुत्रः स्वभर्त्रैव तत्
सापिंडं सच बांधवामृतयुवतिभिर्भर्तागमन्वेति या तस्याभर्तृसपिं-
डनं भुतवती भर्तारमन्वेति या तस्यास्त्रीभि रनुक्रमादिति ह षट्-
त्रिंशन्मते निर्णयः अस्यार्थः मृतभर्तृकायाः सपिंडनञ्चेत्युक्तः क-
रोति तदा भर्त्रैव केवलं सपिंडयेत् जीवद्भर्तृकायास्तु पितामह्यादि
भिरेव यातु भर्तारमनुगच्छति तस्या अपुत्राया भर्त्रैव सपिंडनम् ॥
पुत्रिण्यास्त्वनुगमनेपि पितामह्यादिभिरेवेति । अनेन च पतिपु-
त्राभावेपि सपिंडनमस्तीति गम्यते अतश्चोक्तैव व्यञ्जयेति तथा च-
धर्मप्रदीपे अपुत्रायो धितः पिण्डं भर्तृपिंडेन योजयेत् यदि जीवति भ-
र्ता तु स्वश्रादिषु समाविशेदिति अपुत्रासापत्यामृतास्त्री अनप-
त्यायाः सापिंडाग प्रयोजनानुपयुक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते किं सापिं-
डीकरणं श्राद्धद्वयमेकपाकेन उत तत्पृथक्पाकेनेति उभयथावचन-
दर्शनात् तथा ह्योदनञ्च पृथक्पृथगिति तथा सपिंडीकरणम् श्राद्धं

पृथक्पाकेनशस्यतइति रेणुस्तुपाकैक्यमाह एवंश्राद्धद्वयङ्गु यत्
 कार्यैक्यादेकपाकतः एकोद्दिष्टम्पार्वणञ्च शेषम्पृकृतिवद्भवेत् इति
 अवव्यवस्थीयते पृथक्पाकविधान मसपिंडनविषयम् पाकैक्यवि-
 धानन्तु पुनःसपिंडीकरणविषयमिति अन्यथाविरोधापत्तेः नच
 विकल्पः सम्भावनीयः अष्टदोषदुष्टत्वात् पुत्रिकापुत्रविषये ब्रौधा-
 यनः आदिशेत्यथमेपिंडे मातरम्पुत्रिकासुतः द्वितीयेपितर न्तच्च
 तृतीयेचपितामहम् चशब्दश्चतुर्थे चतुर्थसमुच्चयार्थः गोत्रविषयेतु
 मार्कण्डेयः ब्राह्मणादिषुविवाहेषु यातूढाकन्यकाभवेत् भर्तृगोत्रेण
 कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रे-
 णधर्मविदिति लौगाक्षिः मातामहस्यगोत्रेण मातुः पिंडोदक-
 क्रिया कुर्वीतपुत्रिकापुत्र एवमाहप्रजापतिरिति पत्नीकर्तृक सा-
 पिंडे विरोधआभासते लौगाक्षिः सर्वाभावेस्त्रियःकुर्युः स्वभर्तृणा
 ममन्त्रकम् सपिण्डीकरणंश्राद्ध मेकोद्दिष्टञ्चपार्वणं श्राद्धेषुमन्त्र-
 वत्पत्नी कर्मकुर्याद्यथाविधिः तदौर्ध्वदेहिकेसाहि मन्त्रार्हाधर्मसं-
 स्कृतेति अवविरोधेह्यमन्त्रककरणं अधर्मविवाहोढाविषयं सम-
 न्त्रककरणन्तु मन्त्रोढाविषयमिति व्यवस्था तथाचशातातपः धर्मै-
 र्विवाहैरूढाया सापत्नीपरिकीर्तिता सहाधिकारिणीहेयषा यज्ञा-
 दौधर्मकारिणी तथाच मन्त्रार्हाधर्मसंस्कृतेत्युक्तं एतच्चानुज्ञाविषयं
 नारीयात्वननुज्ञाता पित्राभर्त्तासुतनवा विफलन्तुभवेत्तस्या या-
 करोत्यौर्ध्वदेहिकमित्यापस्तम्बोक्तेः तदभावेविशेषमाह कात्यायनः
 असंस्कृतेनपत्न्याच ह्यग्निदानंसमन्त्रकम् कर्तव्यतमितरत्सर्वं का-
 रयेदन्यमेवहि तथा सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नीकुर्यात्सपिण्डनं ऋत्वि-
 जङ्गारयेद्वापि पुरोहितमथापिबेति पत्नीकर्तृत्वंसाध्वीपरम्बा ।
 अपुत्राशयनंभर्तुः पालयन्तीव्रतेस्थिता पत्नेयवदद्यात्पिण्डं कृत्स्न

मर्थंहरदपीति वचनादिति असंस्कृतोऽनुपनीतः सचकृतचूड-
स्त्रिवर्षः तथाचसुमन्तुः श्राद्धकुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकोद्विजः ।
व्रतस्थोवाव्रतस्थोवा एकएवभवेदयदिति यत्तुमनुनेत्तां नाभि-
व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते नह्यञ्जिन्युज्यतेकर्म विनामौजी
निबन्धनादिति तदतिवर्षकृतचूडविषयं तथाचसुमन्तुः अनुपेत-
स्तुकुर्वीतमन्त्रवत्पैठमेधिकं । यद्यसौकृतचूडः स्या द्यदिस्याच्चवि-
वत्सरः नाभिव्याहारयेद् ब्रह्मयावन्मौञ्जीनिबन्धनम् मन्त्राननु-
पनीतोपि पठेदेवैकएवयदिति तस्मादतिवर्षकृतचूडः पितरौर्त्वंदे-
हिकम् मन्त्रवदेवकुर्वीतेत्यलम्प्रसंगेन ॥

मू० अत ऊर्ध्वं संवत्सरे प्रेतायानन्द-
द्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतः स्यात् ॥ ५ ॥

अतइति सपिण्डनादूर्ध्वं वीक्षानितप्रत्यार्था प्रेतायेतेषां त्वं-
विहितपार्वण्यतिरिक्तविषयं अहःशब्दस्थितिर्वचनः अन्नग्रहणं-
सतिसम्भवे आमन्त्र्यदासार्थं तेनक्षयाहेपाकेनैवश्राद्धमितिज्ञापितम्
अत्रच सपिण्डनादूर्ध्वंप्रेतशब्दोपादानात् द्वादशाहदौसपिण्डने-
पि पुनर्मासिकावृत्तिज्ञापनार्थम् तथाचगोभिलः यस्यसंवत्सराद-
र्वाग्विहितातुसपिण्डता विधिवत्तानि कुर्वीत पुनःश्राद्धानिषोड-
शेति विधिवदितियथाधिकारं पार्वण्यैकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथाच-
पैठीनसिः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदाकुर्यात्तदापुनः प्रत्यब्दं योय
थाकुर्यात् तथाकुर्यात्सदापुनः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्ते स्ततः
प्रागेकोद्दिष्टविधिनेतिगम्यते सपिण्डीकरणादर्वा कुर्याच्छ्राद्धानि-
षोडश एकोद्दिष्टविधानेनकुर्यात् त्वर्वाणितानितितेनैवोक्तत्वात्
जातृकण्योर्प्रापितः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वण्यवत्सुतः प्रत्यब्दमप्रातः-

मासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनइति पुनर्मासिककरणमाह कात्याय-
नः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् नदद्यात्प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टवि-
धानेन कुर्यादित्याह गौतमः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधानेन
प्रतिमासिकं नदद्यात् किन्तु पार्वणविधानेनेति कात्यायनमतं गौत-
ममते त्वेकोद्दिष्ट विधानेनेति अयं व्यवस्थितो विकल्पः साग्निकः
पार्वणविधिना निरग्निरेकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथा च जाबालः अ-
सपिण्डीकृतं प्रेतश्च एकोद्दिष्टेन तर्पयेत् सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् त्रि-
भिः सामान्यमिष्यते पुलस्त्योऽपि एकोद्दिष्टेन तेताव द्यावत्पितृबोः स-
पिण्डनं सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मेकोद्दिष्टं निवर्ततइति साग्निकवि-
षयमेतत् गौतममतोक्तमेकोद्दिष्टं निरग्निविषयमित्यविरोधः
शौनकोऽपि तदूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधाने नदद्यादिति पार्वणत्वे विशेष-
णमाह गौतमः अदैवं पार्वणश्राद्धं सोऽदकुम्भं ह्यधर्मकम् दद्यात्प्रत्या-
द्विकश्राद्धात्संकल्पविधिनान्वान्वहं अधर्मकं दातुमोक्तधर्मशून्यं
प्रत्याद्विकश्राद्धात्पूर्वं सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मित्युक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते
सापिण्ड्यादूर्ध्वमासिकेषु किंप्रेतशब्दस्य निर्देशः उत पितृशब्दस्येति
तत्रैकआहुः सपिण्डीकरणादर्वाक् प्रेतशब्देन तं वदेत् तदूर्ध्वं पितृ-
शब्देन शर्मशब्देन निर्दिशेदित्यनेन पितृशब्दइति अन्येत्वाह पितृ-
शब्दस्योच्चारणस्य मासिकादन्यश्राद्धविषयत्वात् प्रेतशब्दएव तथा च
यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणम्वेत् प्रेतत्वञ्च पितृत्वञ्च भवेत्त-
स्य विरूपतेति मासिकेषु प्रेतत्व मष्टकादौ पितृत्वमित्यर्थः अतो य-
दत्र युक्तं तद्ग्राह्यं पार्वणत्वे ग्नौकरणमाह पाणौ हुतञ्चनाश्रीयत्
प्रेतोद्देशेषु सर्वदा तद्ग्नौ मञ्चनवाकुर्यादश्रीयत्तु सपिण्डने अस्यार्थः
साग्निकना प्रेतोद्देशेषु मासिकेषु प्रेतत्वस्वाहित्युद्देशेन पाणौ हुतं ना-
श्रीयत् किन्त्वग्नीक्षिपेत् सपिण्डने तु प्रेतश्राद्धत्वेऽपि हुतमश्रीयत्

25

स्तुने तरः तथाच पूर्णसंवत्सरेकुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः एको-
 द्दिष्टन्तुतत्रैव मृतेहनि समापयेत् गालवः ततः संवत्सरे पूर्णं द्वे
 श्राद्धे मृतवत्सरेति तथाच पूर्णसंवत्सरे चान्द्रायणन्नव मिश्रक-
 म्प्राजापत्य पुराणेष्वेक इत्यर्थः एषां लक्षणान्वेकोद्दिष्टप्रकरणे
 भिहितं तथाच हारीतः चान्द्रायणन्नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ॥
 एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तस्मिधीयत इति पुराणेष्विति बहुत्व-
 वित्वपरं ततजध्वनदोष इत्यर्थः चतुर्थस्य शुद्धत्वात् तथाच मासि-
 कान्युपक्रम्याहरेणुः दशमेकादशे मासि द्वादशे न्यूनवत्सरे ततो-
 परेदुपरद्वान्ते सपिण्डीकरणं भवेत् ततो परे द्वे द्वितीयवत्सरादौ
 तथाद्विकम् तृतीयवत्सरात् प्रत्याद्विकमिति क्रम इति अपि च-
 पठन्ति सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावद्वद्वयं भवेत् तावद्विप्रो न भो-
 क्तव्यो यदि व्याससमोपि च तथाच सपिण्डीकरणादूर्ध्वं काम्य-
 श्राद्धेषु भोजयेत् संवत्सराश्च चत्वारो वर्जनीयाः क्षये हनि प्रथमे द्वे तु
 मांसानि द्वितीये स्थानि चैव हि तृतीये रुधिरं प्रोक्तं चतुर्थे न विशुध्य-
 तीति ॥ द्वादशाहस्य सप्तपिण्डा विषयमेतत् कात्यायनः अशुद्धेषु
 च श्राद्धेषु विप्रो भोक्तान् जायते विप्रङ्कुशामयङ्कृत्वा पात्रे कव्यं निवे-
 दयेत् प्रेताया न्नन्द्यादिति सूत्रयता तथोदककर्मैत्युपक्रम्यैकादश्या
 मयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना गृह्योक्तं प्रेतश्राद्धमात्रेण युक्तमि-
 ति नावपुनरुक्तमिति ज्ञापितं तेन मासिकादिषोडशकङ्कत्वा स-
 पिण्डयेदित्युक्तं भवति अन्यथा प्रेतश्राद्धान्यनुक्त्वा सपिण्डीकरणङ्क-
 थमसूचयिष्यत् मासिकान्याह याज्ञवल्क्यः मृताहनि तु कर्तव्यम्
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् प्रतिसंवत्सरे चैव मादशमेकादशे हनि अस्या-
 र्थः अद्भ्यर्प्य ताम् मासिमृताहं मासिकानि कार्याणि आद्विकश्रा-
 द्दमपि प्रतिवर्षमेव नैव आदंशु श्राद्धमेकादशे न्हिकार्यमिति तत्रैत-

त्सन्दिह्यते मासिकस्य मृताहेविहितत्वात् प्रथमासिकं मृताहे-
 स्या दुतैकादशाह इति तत्रैकआहुः आद्यमासिकमेकादशाहे द्वि-
 तीयादिकन्तु प्रतिमासंष्टताहमिति तथाचरेणुः प्रतिमासमृता-
 हेस्युः द्वादशैतानिवत्सरम् उत्कृष्यते हितस्सदं कुर्या देकादशेन्हि-
 तदिति अन्येत्वाहुः एकादशाहे आद्यद्वयम् कार्यमेकं प्रथममासि-
 कत्वेनापरमेकादशाहिकत्वेनेति तत्रनाद्यः प्रथमासिकस्य द्वादशा
 हादिकालेषु विहितत्वात् तथाच गोभिलः मरणात् द्वादशेन्हि स्या
 न् मास्यूनैवोनमासिकमित्यादि न द्वितीयः न चैकादशाह आद्यमे-
 व आद्यद्वयोपलब्धेः तयोरेकौ कादशेन्हितन्नियमितत्वाच्च तथाचा-
 त्रिः प्रेतार्थं सूतकान्नेन ब्राह्मणाभोजयेद्दश आद्यश्चाद्यनिमित्तेन चै-
 कमेकादशेहनीति एकादशेन्हितदशैकश्चेत्यन्वयः तथाप्रथमेन्हितती-
 येच पञ्चमेसप्तमेपिच नवमैकादशेचैव तत्रच आद्यमुच्यते तस्मान्नव
 आद्यमाद्यं चैकादशाहे प्रथमासिकन्तु द्वादशाहादावितियुक्तम् तथा
 च काष्णाजिनिः जनान्यूनेषु मासेषु विषमेन्हितसमेपिवा त्वै पक्षिक-
 न्तिपक्षे स्या मृताहेष्वितराणि तु ॥ जनानीत्यूनमा सिकोनषाणमा-
 सिकोनादिका नि अपिच पठन्ति आद्यत्वे पक्षिकञ्चैव जनषाणमा-
 सिकेपिवा अन्यानि मासिकानि स्युः स्वस्वकालियथाविधीति आद्य
 मूनमासिकम् प्रथममासिकमित्य ॥ एषां कालमाह गालवः जन-
 षाणमासिकं षष्ठे मास नृ न मासिकम् त्वै पक्षिकन्तिपक्षे स्या दूना-
 व्द्वादशेतथेति एषां मृताहेष्वनियमश्चेत्यर्थः तथाचक्रतुः आद्ये ए-
 कादशेमासे तथा आद्ये तु पञ्चमे जनाद्विकोन षष्ठासौ भवेतां आद्य-
 कर्मणीति पञ्चान्तरमाह गौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यूनैः द्विभागेनोनएव
 वा आद्यान्यूनान्दिकोदीनि कुर्यात् त्व्याह गौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यून
 इति जनविंशत्यष्टाविंशति सप्तविंशतिदिनेषु क्रमेणोनाद्विकोनषा

रमासिकाद्यमासिकानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः हि भागेनोनइत्येकाविंशद्
 दिनेवातानिकार्याणीति यथाशक्तिविकल्पः अनुकल्पोद्वादशाहं
 यदाद्यमासिकविधानम् तद्विन्नकर्तृविषयम् क्षत्रियादीनां वाशौचा
 न्तेशरौरपूरक पिण्डकसमाप्तावेव मासिकश्राद्धस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 जनानां वर्ज्यकालमाह गार्ग्यः नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यान्विपु-
 ष्करेऊनश्राद्धं एहौपुत्र धनक्षयमवाप्नुयात् मरौचिः द्विपुष्करेचनन्दा
 सु सिनोवाल्वाभृगोर्दिनेचतुर्दश्यांचनोनानि कृत्तिकासुविपुष्कर
 इति अत्र केविवदन्ते आद्यमेकादशेहनीत्येकादशाहश्राद्धम् क्षत्रि-
 यादीनामाशौचमध्येभवतीति आद्यश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशे-
 हनि कर्त्तुं स्तात्कालिकीशुद्धि रशुद्धः पुनरेवसः एकादशेन्हियच्छ्रा-
 द्धम् तत्सामान्यमुदाहृतम् चतुर्णामपिवर्णानां सूतकन्तुपृथक्पृथ-
 गितिवचनाभ्या मेकादशाहेविहितत्वादिति अन्येत्वाहुः एकाद-
 शेहनीत्यस्याशौचान्तदिनोपलक्षकत्वा चातुर्वर्ण्यस्याथाशौचांतए-
 वेति अन्यथाविप्रस्या शौचान्ते क्षत्रियादीनामाशौचमध्ये इत्यर्द्धज-
 रतीयापत्तेरिति आद्यश्राद्धमशुद्धोपीत्यस्य मासिकापेक्षया नव-
 श्राद्धस्यैवाद्यत्वा न्नवश्राद्धविषयत्वं नवश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकाद-
 शेहनीति काष्णीजनिपाठादिति निवन्धकतांविरोधः तदेतद्वि-
 चारणीयम् किमाशौचमधेयकरणम् विचारसहं किंवाशौचोत्तर-
 इति उभयपक्षस्यापिवाचनिकत्वात् तथाहिआशौचमधेयआह-
 कातयायनः एकादशेन्हियच्छ्राद्धं प्रतेयकन्तत्समाचरेत् आशौचेषुच-
 श्रद्धेषुविप्रोभोक्तानजायते विप्रं कुशमयंश्रुतेति प्रागुक्तम् गालवोपि
 एकादशेन्हियच्छ्राद्धन्ततत्कुर्यादुषपूर्वकम् सर्वेषामेववर्णानां सूत-
 कन्तुपृथक्पृथगिति सापिण्ड्ये द्विष्णुरपि मन्त्रवर्जं हिशूद्रस्य द्वाद-
 शेहनिर्कौतिल्यमिति आशौचांतैत्वंगिराः एकादशेन्हिविप्राणाम्

क्षत्रियाणां च योदशे वैश्यानां षोडशे आह मेकविंशे च शूद्रके । आह मेकादशाहिकं मासिकादिष्वनवमाद्यत्र मात्स्येपि क्षत्रादिः सृत कान्ते तु भोजयेद्युजो द्विजान् द्वितीये न्हि पुनस्त द्वेदेको द्विष्टं समाचरेत् तथा आशौचानन्तरं पुत्रो वृषोत्सर्गप्रपूर्वकं आरभेत शुचिर्भूत्वा आह मेकादशाहिकं क्षत्रिरपि प्रेतार्थं मृते कान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्य आद्यश्चाद्विनिमित्तेन एकमेकादशे हनौति दशैकमेव तन्वयः एवं वचनविप्रतिपत्तौ व्यवस्थीयते एकादशाहेश्चाद्वयं प्राप्नोति एकमतानवश्चाह्व द्वितीयमाद्यश्चाह्व तृतीयमपकर्षं मासिकं तत्रापकर्षं ब्राह्मण एकादशाहं ऽतनवश्चाह्व आद्यश्चाह्वेति द्वयङ्गत्वा प्रथममासिकादिश्चाह्व चतुर्दशकञ्च कृत्वा द्वादशाहं सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् अनपकर्षं त्वेकादशाहं नवमाद्यश्चेति द्वयङ्गत्वा द्वादशाहदौ विहितस्वस्वकाले मासिकादिषोडशकङ्कुर्यादिति क्षत्रियादिभिस्त्वं तनवश्चाह्व माद्यश्चाह्वञ्चेत् एकादशाहं नियमितत्वादाशौचमधेयपङ्कत्वा ऽशौचान्ते प्रथममासिकादिषोडशकमपकर्षं कर्त्तव्यम् आशौचमध्ये पूरकपिण्डासमाप्तौ मासिकानामविहितत्वात् आश्वान्तेति सपिण्डदानस्य विहितत्वाच्च तथा च मरीचिः आशौचात्तेऽवतः सम्पूज्य पिण्डदानं समाप्यते ततः श्राद्धम्प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयन्विभिः हरिनाथोपि प्रदेयोदशमः पिण्डो राक्षसैर्द्वादशहनि वैश्यानां पञ्चदशके देयस्तु दशमस्तथा पिण्डः शूद्रेण दातव्यदिनान्यष्टौ न वाथवा सम्पूज्य चततो मासे पिण्डस्त्वेवं समापयेदिति अनपकर्षं तु यथा कलमासिकमिति अतश्च येषु निवन्धेष्वेकादशाहं क्षत्रियादीनां श्राद्धं विहितम् तत्र च श्राद्धाद्यश्चाह्वविषयम् येषु त्वाशौचांते प्रतिपादितम् तन्मासिकादिश्चाह्वषोडशकविषयमित्येवङ्गल्पने न निवन्धकृतामविरोधो देशाचारविषयत्वेनेति सर्वमनवयम् ।

इति श्री श्राद्धकाशिकायाम्पञ्चमौकण्डिका

RECEIVED ON

इत्यावसथिक श्रीमदतिमुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजम्भनः

कृष्णमिश्रस्यकृतौ आइकाशिकायांसूत्रवृत्तौ ।

सपिण्डीकरणप्रकरणम् ॥

इत्यप्यार्वणै कोइदिष्टसपिण्डनश्राद्धेष्वप्रादक्षिण्यादि धर्मा-
नुपदिश्येदानींस्वीकृत्वेन तद्विपरीतप्रदक्षिणादिधर्मा नृपति-
पादयिषुराभ्युदयिकश्राद्धमारभते ॥

मू० आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः ॥१॥

अभ्युदयदृष्टापूरुर्त्तादुत्सवकाले स्तवक्रियतइत्याभ्युदयिकम्
शैषिकवृत्तं प्रदक्षिणमिति विशिष्टविधिः उपचारःकरणम् अत्रश्रा-
द्धे सर्वमनुष्ठानम् प्रदक्षिणमभवतीत्यर्थः अभ्युदयोदृष्टिः इत्यनर्थात-
रम् ॥ तथा अग्न्याधानाभिषेकेदा विष्टापूरुर्त्तस्त्रियाकृतौ दृष्टि-
श्राद्धमप्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथेति दृष्टगार्ग्यवचनात् आदिशब्दः-
पुत्रजन्मविवाहादर्थः तथाच स एव पुत्रोत्पत्तिर्प्रातिष्ठानसु तन्मौजीत्या-
गवन्धने चूडायांचविवाहेषु दृष्टिश्राद्धं विधीयतइति ननुच नान्दी-
सुखङ्कर्मङ्गञ्चेति संज्ञाभेदात्कथं समाभ्युदयिकम् वृद्धिश्राद्धमित्यु-
च्यते दृष्टिश्राद्धे एव नान्दीमुखमिति संज्ञाभेदः प्रयोग विशेषणार्थः
तथाच वृद्धवसिष्ठः पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टिश्राद्धमुदाहृतम् तत्रना-
न्दीमुखमिति विशेषः समुदाहृतइति यत्तु कर्माङ्गमिति संज्ञान्तरं
तदपि दृष्टिधर्मातिदेशेन तत्तद्रूपमेव संज्ञाभेदेऽपीत्यविरोधः तथाच
पारस्करः । निषेककाले सोमेच सीमन्तोन्नयने तथा ज्ञेयं पुंसवने श्रा-
द्धङ्कर्मङ्गं दृष्टिवत्कृतं लौगाक्षिरपि नामान्नचौलगोदान सोमोपन-
यपुंसवे स्नानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धम्विधीयतइति अत्राभ्युद-
यिकइति वदतामाहस्यापनाद्यंगेषु प्रागुदसंस्थतैवोक्ता देवकृत्य

त्वादिति गम्यते अतएव प्राङ्मुखस्य कर्तुं रुदक्संस्थतायामप्रादक्षि-
ण्यमपि स्यादित्याहुः तत्रापि प्रादक्षिण्यमेवेत्युदङ्मुखस्यैव कर्तृत्व-
मित्यन्ये अत्रानूचानाः प्रमाणम् अत्रैतद्विन्यते किंष्ट्रिशाद्वन्दिन-
त्रये कार्यमुतैकदिन एवेति तत्रैकऽत्राहुः एकस्मिन्कर्माह एवेति
मातृभ्यः प्रथमन्दद्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरं ततो मातामहेभ्यश्च वृद्धौ श्रा-
द्धत्रयं स्मृतमिति वचनादिति तदयुक्तं अस्यापि त्रिदिनविधायकत्वं
प्रतिभानात् तथाच स्मृतिः मातृश्राद्धत्तु पूर्वद्युः कर्माह न्येवपैतृकम्
मातामह्यञ्चोत्तरेदुर्गवृद्धौ श्राद्धत्रयं भवेत् वसिष्ठोपि पूर्वद्युर्मातृकं श्राद्धं
कर्माह स्मृतृकतया उत्तरेदुः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य च्छिति नन्वेक
दिनकरणन्दिनत्रयाशक्तौ कर्माहेवेदितव्यमिति चेत् तदपि न तत्रा-
पि पूर्वद्युः एव विहितत्वात् तथाच पृथग्दिनेष्वशक्तेष्वेकस्मिन्पूर्व-
वासरे श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्विकमिति तान्विकमि-
त्येकदिने विशिष्टविधिः वृद्धमनुरपि अलाभेभिन्नकालानां नादी-
श्राद्धत्रयं बुधः पूर्वद्युः एव कर्तव्यं स्यूर्वाह्णे मातृपूर्वकमिति यत्वेक-
दिन एवाचरन्ति तद्वचनादर्शननिवन्धनमित्यवधेयं जातकर्मादि-
विषयम् वेत्यविरोधः पठन्ति च पुंमवनेच सीमन्तेत्यन्न चौलोपना-
यने गोदाने स्नान उद्वाहे नादीश्राद्धस्युरोदित इति अतश्च विहितेषु
पूर्वद्युः एवेति तन्न अकृत्वामातृयागन्तुयः श्राद्धस्यरिवेषयेत् तस्य-
क्रोधसमाविष्टाहिंसामिच्छन्ति मातर इत्यादिवचना न्मातृपूजनस्य
श्राद्धे पूर्वभावित्वात्तत्पूजने विरुद्धानीच वाच्यानि दृश्यते अतृकाच्या-
यनपरिशिष्टम् गौरीपद्माशचीमेधा सावित्रीविजयाजया देवसेना-
स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्म देवतया
सह गणेशेनाधिकाहेयता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशेति चतुर्विंशतिमते तु-
ब्राह्मण्यादिस्तथासप्त दुर्गाजेतृगणाधिपः वृद्धौ वृद्धौ सदा पूज्याः

पञ्चान्तादीमुखाग्निपतृन् ब्राह्मीमाहेश्वरी चैवकौमारी वैष्णवीतथा
 वाराहीचतथैन्द्रीच चामुण्डादेवमातर. तिस्रःपूज्यापिपुः पक्षेति-
 स्त्रोमातामहेतथा । इत्येतांमातरःप्रोक्ताः पितृमातृष्वसाष्टमीति
 अत्रयथाशाखंयथा जातिकुलम्बाव्यवस्थेत्यविरोधः तथाच चतुर्वि-
 शतिमते आह आभ्युदयेप्राप्ते देवतास्थापनंस्मृतम् । जातिधर्मकुल-
 श्रेणिलोकानां वृद्धिकारकमिति तत्रामाध्यन्दिनशाखायामनुक्तत्वा
 त्किञ्छन्दोगोक्तम् कार्यमुत्तान्यस्मृत्युक्तमिति सन्देहः तद्वैकञ्च
 हुःपरोक्तत्वाद्यत्किञ्चिदिह्येति तथाचसंग्रहकारः सर्वेषामपि
 पक्षाणांस्वगृह्योक्तंविधीयते स्वगृह्योक्तस्यवाभावेग्रहणंस्वेक्याभ-
 वेदिति तदयुक्तं सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृत्वात्तस्यान्यशाखिवि-
 षयत्वात्पारस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च तथाचश्रुतिसंग्रहः । नगृ-
 ह्यादिरम्यतिर्येषां आह्वादावुपलभ्यते कर्तुमर्हन्तितेसर्वेपारस्कर-
 मुनीरितमिति परेषां करोतीति हि व्युत्पत्तेः अतश्चगौर्यादयएवा-
 चशाखायामितितत्प्रकारमाह ॥ स एव प्रतिमासु च शुद्धा शुल्लिखि-
 त्वावापटादिषु अपि चाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्चपृथग्विधैरिति शुद्धाहु-
 रजतादिधातुमयीषु अक्षतपुञ्जाः यवमुष्टयः यथामन्त्रवन् यथाकुलञ्च-
 विकल्पः व्यवस्थितविकल्पो वा जातकर्मणिवालानां नामाह यन
 कर्मणि निरीक्षणेप्राशने च व्यवस्थंमाह पूजनमिति वचनात् । अ-
 तएवपृथग्विधैरित्युक्तं गन्धताम्बूलवस्त्रादिभिश्चशब्दार्थः तथा कु-
 ङ्गलगनावसोर्धारांसप्तधारांघृतेन तु कारयेत्पञ्चधारांशानातिनी-
 चान् चोद्धृतां कारयेदिति स्वार्थेण च स्वकर्तृत्वान्नियमार्थो वा ते-
 ननातिनीचान्चोद्धृतामिति माह संमितामेव न तासामध्वजध्व-
 त्वाधिकमित्यर्थः कालमाह ॥

मू० पूर्वाह्णे ॥ २ ॥

आङ्गुल्यादिति शेषः एतद्वसकलदैवधर्मोपलक्षणं तेनोपवीति
 प्राङ्मुखोदक्षिणजानुपातदेवतीर्थप्रागुदक्स्थानमस्कारादिदैवधर्मः
 सर्वोपि प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच प्रचेताः अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्वीदप्र-
 दक्षिणं प्राङ्मुखो देवतीर्थेनक्षिप्रन्देवविमर्जनम् दक्षिणस्यातयेज्जा-
 नुन्देवान्परिचरन्सदा निपातो महिसर्वस्य जानुनो विद्यते क्वचित् य-
 येनोपचरे देवांस्तथा दृष्ट्वौ पितृनपि दध्यक्षतैः सबद्धैः प्राङ्मुखो दक्ष-
 मुखोपि वा तथा पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धं पराह्णे तु प्रैतृकं एकोद्दिष्टन्म-
 ध्यं ह्रस्वः प्रातर्हृदि निमित्तकमिति दैविकं ह्यदश्यादिषु वैष्णवं तथाच
 विश्वामित्रः देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते तन्नित्यं श्राद्ध-
 त्कुर्याद्वा दश्यादिषु यत्नत इति नमु यं प्रातर्हृदि निमित्तकमित्य-
 दानेकं कृत्वा प्रातरे वास्यविहितत्वात्कथम्पूर्वाह्ण इति उच्यते प्रातः
 शब्देन पूर्वाह्णस्यैवोक्तत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् एवञ्च सति पूर्वाह्णः
 किन्द्रेधा विभक्तो हि प्राह्यः किंवाले धाह्य इति दद्याति चतुर्ध-
 विभागान्तर्भूतत्वात् उच्यते दैवमानुषपितृकालापेक्षया विभागौ
 चित्त्यौ चिधा विभाग एव ग्राह्य इत्यदोषः तथाच श्रुतिः पूर्वाह्णो वैरे-
 वानां मध्यं हिन्दो मनु यथाणा मपराह्णः पितृणां मिति नन्वेवमपिश्रु-
 तिरेव पुनरहः पूर्वाह्णो देवाः अपराह्णः पितर इति हि धैवाह तत्
 कथं विधाविभाग एवेति मैवं सामान्येनास्याः श्रुतेराभ्युदयिकाद-
 न्यपितृविषयत्वात् यत्तु पितृनप्यत्र देववदित्यतिदेशेन प्रागावर्त्त-
 नादहनः कालं विद्यादिति गोभिलमूत्रेण च विधाविभागेन मध्याह्नो
 भिहितः स पाकयज्ञादिदैवकर्मविषयः अन्यथा पराह्णे पाकयज्ञसं-
 भवात् । तस्माच्चिधाविभाग एव ग्राह्य इत्यदोषः तथाच श्रुतिः पूर्वा-

होवेदेवानां मध्यन्दिनइति सिद्धम् तथाचगायः ललाटसंमि-
भानौप्रथमः प्रहरः सन्तः सएवाध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते
अध्यर्धमधिकार्धं सार्धं प्रहरइत्यर्थः । अन्याधानाभ्युदयिकेतु गा-
लवः । पार्वणञ्चापरा ह्येतु वृद्धिश्चावक्त्याग्निकमिति । अन्याधान
निमित्तमपराहइत्यर्थः ।

मू० पितृणामन्ववर्जजपः ॥ ३ ॥

मधुमतीपितृसहितयोरुपलक्षणञ्चैतत् । तथाचमनुका-
च्यायनौ मधुञ्चाताजपस्यानेकुर्यात्तत्रप्रयत्नतः । उपास्मै-
गायतेत्यादिष्टचः पञ्चजयेत्तथा मधुमध्विति यस्तत्रविर्जपोशितुमि-
च्छताम् । गायत्र्यानन्तरं सोढमधुमन्त्रविर्वर्जितः । नचाश्र-
त्सुजपेद्वच कदाचित्पितृसंहितां अन्यएवजपः कार्यः सोम-
सामादिकं शुभमिति । पित्र्यमन्त्राश्रत्सुजपे दित्यत्रोक्तास्ता-
न्वर्जयित्वाजपः कर्तव्यइत्यर्थः । अत्रजपत्वाविशेषा दुश्शन्तस्त्वाऽयं
तुनइत्यादीनामपि प्रतिषेधइति केचित् । आवाहनार्थत्वादनयोर्न
प्रतिषेधइत्यन्ये एवञ्चस्मृतिब्राह्मणानां मग्निस्थानीयत्वात्तच्छरीर
वर्तिपित्रावाहनस्य मन्त्रेणैवोचितत्वाच्च विधिरेवंयुक्तःप्रतिभाति ।
अन्यथामन्त्रवर्जित्यमाणां नाममन्त्रकत्वेन विफलत्वापत्तेः । अत्रैत-
च्चिन्त्यते किं वस्त्रादिप्रयोगः प्रकर्तव्य उतनेति । अत्रशेषंपार्वणवदि-
त्यति देशेनप्राप्नोतीति । तदयुक्तम् पितृणामप्यत्रदेवरूपत्वात् ।
तथाचस्मृतिः पितृणोरुपमासाय देवाअन्नमदन्ति ते तस्मात्सव्येन
दातव्यं वृद्धिपूर्वेषुदातुभिः नांदीमुखितिप्रयोगस्य तत्प्रतिनिधिरूप-
त्वाच्च । तथाह्युक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषः समुदाहृतः अपिच
चतुर्विंशतिमतम् नांदीमुखमिति विशेषः सम्पादितो नान्यइत्यर्थः ।

ऋजवोदधर्माः ॥ ४ ॥

दर्भशब्दोदूर्वादि द्रव्योपलक्षकौ नसमूलत्वज्ञापकः तेनाद-
 दूर्वासाहचर्याद मूलाऋजुदर्भाभवन्तीत्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्चये
 दधिदूर्वाक्षतमधु वदराक्षतमिश्रितैः अनुलेपनगन्धादि रक्तसूत्र
 ज्वशस्यते वृद्धवसिष्ठोपि अपसव्यञ्जानुपातसन्नामांसञ्चवारिजम्
 रक्तंविबर्जयेदर्भा न्समूलांश्चतिलानपीति गृह्यपरिशिष्टेपि युग्मा-
 ब्राह्मणाग्रमूलादर्भाइति । तत्रैतत्संदिह्यते किंष्टिश्चाद्वैतदेवतं
 स्यादुतसदैवतमिति उभयथापिस्मृति दर्शनात् । तथाहि त्रिष्व-
 प्येतेषु युग्मांस्तुभोजयेद्ब्राह्मणां च्छुचिः प्रदक्षिणन्तु सव्येनप्रदद्या
 हवैवपूर्वकमिति । मार्कण्डेयोपि वैश्वदेवविहीनन्तत्केचिदिच्छन्ति
 सूरयइति । तदाभ्युदयिकं तत्रैकआहुः यथाशाखंयवस्येति ।
 एवञ्चसतितत्वापि किंश्चाद्वैतयेपि विशेषणाद्वैतविकल्पः किंवाश्वा-
 द्विशेषइति संदेहः अविशेषेणैवश्वाद्वैतयेपीत्येके तदहदंश्वाद्वि-
 शेषेअद्वैतस्य विकल्पितत्वात् । तथाचशातातपः नित्यश्वाद्वैतं
 स्यादेकोद्दिष्टं तथैवच मातृश्वाद्वैतं युग्मेस्यादद्वैतं प्राङ्मुखैःपृथक्
 केवलमित्यर्थः । आचारतिकेपि पितरोन्वष्टकाश्वाद्वैताभातुंतेसदै-
 वताम् वृद्धावदैवतंमाता पितरश्च सदैवतमिति तस्मान्मातृश्वाद्वैत-
 दैवतविकल्पइति सिद्धं तथाच अन्वष्टक्येपितृभ्यश्च तत्स्त्रीभ्यश्च
 सदैवतं तामास्त्वदैवतं वृद्धौतेभास्त्वैवसदैवतमिति यत्तु त्रिष्वप्ये-
 ष्विति वचनं तत् द्वादशदैवत्यापेक्षयाग्नयवदैवत्ये प्युपपद्यतइ-
 तिविरोधः ॥

मू० यवैस्तिलार्थाः ॥ ५ ॥

(१) अर्थप्रयोजनं प्रतिनि धूपलक्षणञ्चैतत् तेनयवैस्तिलप्रतिनि-

(१) अत्रयावन्तास्तिलायास्तैर्वैतैरेवकर्तव्याः ॥

धिर्यथातथास्वधादिपदेषु स्वाहादिपदानिप्रतिनिधातव्यानीत्यर्थः तथाचेखरः कुर्यात्स्वाहास्वधास्थाने वाचनेर्प्रीयतामिति वृद्धिश्च षुसर्वत्रनमोमेवृद्धिरिष्यतइति । नचयवैस्त्रिलार्थाइति वद-
तोयवक्षेपमन्दीपिपितृषु तेषु स्वादित्युक्तं तिलार्थस्यैववैरूप दिष्ट-
त्वान्नमन्त्येति तिलोसीति प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च अतश्चतिलोसीति-
मन्त्रएवयवोसीत्यादि पदपक्षेपःपितृपात्रेष्वपीतितथाचाखलायनः
यत्रोसिसोमदेवत्यो गोसवोदेवनिर्मितः पूत्रमद्भिःपृक्तःपुष्ट्यानांदीमु-
खांल्लोकान्प्रीणाहिनःस्वाहेति पुराणसमुच्चयेपि अस्मच्छब्दन्नकु-
र्वीत आह्वेनान्दीमुखिद्विचिदिति अत्रैवेष्टिश्चाह्वेपित्रवर्षपात्रंन्युज-
मित्याहुस्तद्विशेषवचनानवलोकननि बन्धममितुरपेक्षणीयं तथाचे-
खरः अपसव्यं पित्र्यभं तन्नामजानुनिपातनम् नृजं पात्रन्नकर्त्त-
व्यं वृद्धिश्चाह्वे षुसर्वदा वसिष्ठोपि दत्त्वापिण्डान्नकुर्वीत पिण्डपात्र-
मंधोमुखमिति तथा गुडेधूपःप्रयत्नेनपुष्पाख्येवोत्तमा निचइति ॥

**मू० सम्पन्नमितितृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्न-
मितीतरेब्रूयुः ॥ ६ ॥**

तृप्तास्येत्यतुसंपन्नमितिवदेदित्यर्थः (१) साकान्तत्वात्सुसंपन्नमि-
तिप्रतिवचनम् एतच्चपाकश्चाह्वेनामान्ने तत्रैतदसम्भवात् त-
थाच आमश्चाह्वमनंगुष्ठ मरुतौ कारणवार्जितम् तृप्तिप्रश्नविहीनस्तु क-
र्त्तव्यं मानवैर्धुवमिति विहितञ्चविकल्पे नामश्चाह्वम् तथाचवृद्ध-
याज्ञवल्क्यः आमश्चाह्वंप्रकर्त्तव्यं वृद्धौ नान्दीमुखेसदा पाकेनवाव-
हिःशालैः मुधुरम्बदरंदधीति अत्रयथाकुलंयथासम्भवंवाविकल्पः
अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्चाह्वेपिण्डदानमामे कार्यमुतपाकेनेति
तत्रैकआहुः आमश्चाह्वंयदाकुर्या । द्विधिक्षः आह्वदस्तदा तेना ।

(१) सुसम्पन्नमितिप्रोक्तंशेषमन्नंनिवेदयेत् ॥

ग्नौ कर्णं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् । दद्याद्यदि हि जातिभ्यः ।
शृतम्वायदिवाशृतं तेनाग्नौ कर्णं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् इति
मत्स्यपुराणव्यासवचनाभ्यां मामेन विहितत्वादांमेनैवेति । तद-
युक्तं आमश्चाहं यदा कुर्यात्पिण्डदानं ह्ययमभवेत् । गृहपाकात्समु-
द्रुत्थ सक्तभिः पायसेन वेति पाकेन विहितत्वात् एवन्तर्हि विक-
ल्पोऽस्त्विति न व्यवस्थासंभवेऽष्टदोषदृष्टत्वात् । तस्मात् हि जकर्तृ-
कैः पाकेन शुद्रकर्तृकं आममेनेति व्यवस्थोत्पदेत तन्नातीकशोभते ।
साग्निनिरन्त्योर्विषया व्यवस्थोपपत्तेः तस्मात्साग्नेः पाकेनाग्नौ
कर्णं पिण्डौ निरग्नेरामाद्वेनेति व्यवस्था अथवा यथाकुलमिति ।
यच्च आमनेपिण्डां दद्यादग्रे विप्रागपक्वेन भोजयेत् । पक्वेन कुकृतेपि-
ण्डान्विप्रेष्वासं प्रयच्छति तावुभौ मनुना प्रोक्तौ नरकार्हीनसंशयः
तस्माद्विपर्ययम्विद्रा न्न कुर्याच्छ्राद्धकर्मणीति तच्छ्राद्धान्तरविषयं ॥

मू० दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

अक्षतायवाः मिश्रणं मिश्रः दध्यादिभिर्मिश्रितोदनेन पिण्डा-
देया इत्यर्थः । बहुव्रीह्युपलब्धेः अवैकआहुः दध्यादि त्रयमेव मेल-
यित्वा देया इति तदयुक्तम् शाल्यन्नस्य विहितत्वात् तथा चांगिराः शा-
ल्यन्नं मधुसंयुक्तं वदराण्यवास्तथा मिश्राणि कृतवाचत्वारि पिण्डा
(१) ञ्क्षीफलप्रमितान् दद्यादिति कात्यायनोऽपि सर्वस्मादन्नमधृ-
त्य व्यञ्जनैः तपसि च्यव संयोज्य यवकर्कश्व दधिभिः प्राङ्मुखस्तत इति
पिण्डग्रहणमपि ण्डकव्युदासार्थं एतच्च साग्निविषयं तथा च निगमः
आहिताग्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेवेति स्मृतिरपि योग्नौ तु विद्यमानो-
हि वृद्धौ पिण्डान्नं निर्वपेत् पतन्ति पितरस्तस्य नरकेऽस्य तु पच्यत इति
यत्तु पिण्डनिर्वपणं कुर्यान् न वा कुर्यान्नराधिपेति भविष्यवचनं ।

यच्च दृष्टिश्चाद्विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतमिति वचनं तन्निरग्नि-
विषयं तथा वयावन्नात्राग्निसम्बन्ध उत्पन्नाग्निस्तथैवच तावद्वृद्धि-
पुसंवांमु कल्पश्चाद्वमपिण्डकं अत्रविशेषः पिण्डहीनेपिकर्त्तव्यम् वि-
करम्पात्रपूरणं अग्नौकरणमर्धञ्चेत्येतच्छास्त्रेचतुष्टयं वर्जनेपि-
ण्डहीनेपि सर्वमर्वादिकम्भवेत् कुशांस्याप्यास्वधांकुर्यात् क्षिपेदग्नौ-
जलेपिवेति यत्तु सङ्कल्पन्तुयदाकुर्यान्नकुर्यात्पात्रपूरणमित्य-
दितत्त्राद्वान्तरविषयं अपिण्डकन्तथादेशकुलाचारविषयञ्च वृद्धि-
श्चाद्विकुलाचार देशकालाद्यपेक्ष्यहीति भविष्यद्वाक्यशेषात् अत्रत-
श्चिंत्यते किमत्राग्नेजनं मुदकेन देयमुतान्यद्रव्येणेति तत्रैक-
आहुः तत्पात्रक्षालनेनाथपुनरप्यग्नेजयेदित्यनेन पिण्डपात्रक्षाल-
नजलेनैवेति अन्येत्त्राहुः क्षालनोदकस्य कुन्दोगविषयत्वात् उद-
केनैवेति तदुभयमपि विशेषवचनानुपलप्य निबन्धनमित्यवधेयं
क्षालनोदकस्य प्रत्यग्नेजनविषयत्वात् क्षीरेणविशिष्टविधानाच्चेति
तथाच प्राङ्मुखस्त्वथदर्भेषु दद्यात्क्षीराग्नेजनं दधिवदरयवमधु-
युक्तं श्रीफलसन्निभं तथाक्षय्योदकस्थाने दद्यात्क्षीरयवोदकमिति-
ब्रह्मपुराणवचनात् अतश्चक्षीरेणैवेति पुनश्चिंत्यते पिण्डदानमपि
किन्देवतीर्थेनाहोस्वित् प्राजापत्येनेति तत्रैकआहुः दध्यक्षतैः स-
वदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोपिवा देवतीर्थेनवैपिण्डान्दद्यात्कायेनवा-
नृपेत्यनेनोभयतीर्थस्य विहितत्वाद्विकल्पएवेति । अन्येत्त्राहुः ।
कुन्दोगादेवतीर्थेन वाजसनेयिप्रवृत्तयः प्राजापत्येनेति तथाच-
मार्कण्डेयः नान्दीमुखानांकुर्वीत प्राङ्मुखः पिण्डोदकक्रियाः प्रा-
जापत्येन तीर्थेन यच्चक्षिप्विष्यत्प्राजापतेरिति अत्रानूचानाः
प्रमाणं पिण्डोदकयतिरिक्तं देवतीर्थेनपिण्डोदकम् प्राजाप-
त्येनेतिव्यवस्थावा अत्रविशेषमाह स्मृतिः । वज्रमाहकपुरोयः

आर्द्धध्वन्वष्टकादिषु सर्वासां नामसंकौर्त्यं पिण्डभेकं सन्निर्वपेत् ।
 पुराणसमुच्चये एकस्य बहवो भार्या एकपुत्रस्तथा यदि एकेनापि-
 सपुत्राद्याः सर्वासां पिण्डस्तु सः बह्वीनामेकपत्नीना मेकाचेत्यु-
 विणीभवेत् तेन पुत्रेण पुत्रिण्यः सर्वास्तामनुरव्रवीत् इति अत्रैतत्सं-
 दिह्यते किमर्घदाने पिण्डवदेकस्य न सवेनामोददेशः किंवा पृथग-
 र्वा इति तत्रैके आहुः अर्घस्य पिण्डवद्विधानमेवेति तदयुक्तं अर्घ-
 दानपृथक्तेनेपदेशात् तथा च गालवः अनेकमातरो यस्य आर्द्धे चा-
 परपाक्षिके अर्घदानं पृथक्कुर्यात् त्यण्डभेकञ्च निर्वपेदिति अप-
 रपाक्षिक इति आहान्तरोपलक्षणम् अत्रैके दाक्षिणात्याष्टद्विष्टा-
 द्वेषु प्रपितामहमारभ्या र्वाचीनम् पिण्डदानादिप्रयोगमाचरन्ति-
 नान्दौ मुखे विवाहे व प्रपितामहपूर्वकम् वा स्रंसमुच्चरेद्विद्वा नन्य-
 त्वपि पृथक्कर्मितिवचनादिति तदनुचितम् नान्दौ मुखाः पितरः पि-
 तामहाः प्रपितामहाः प्रीयंतामित्यादिप्रयोगस्य कात्यायनेन पित्रप्रभृ-
 त्पुत्रोत्तरक्रमेणाभिहितत्वात् आहवपरिशिष्टे उत्तरोच्चारदानेन
 पिण्डानामुत्तरोत्तरः । भवेदधश्चाधरणा माधारः आहुकर्मणि
 तच्चाच्छादेषु सर्वेषु वृद्धिमतस्वितरेषु च मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्स-
 क्तांश्च निर्वपेदिति उत्तरोत्तरः पुत्रपौत्रादिभिः समृद्धयः अधराणाम-
 ग्रमध्यमूलक्रमेणाधोदानेनाधाराः । पुत्रादिभिर्हीनो भवेदित्यर्थः त-
 स्मादत्र शाखायां तत्रोचितमिति यत्तु नान्दौ मुखे विवाहे चेति व-
 चनन्तदन्यशाखिविषयम् देशकुलधर्मादिविषयवेत्यविरोधः अत्रै-
 तच्चिंचत्यते वेदिकाया लेखावयम् पिण्डदानञ्च किमुदकसंस्थं क-
 र्तव्यमुत दाक्षिणासंस्थमिति तत्रैक आहुः अप्रदाक्षिणत्वेपि अस्य-
 आहुस्य दैविकत्वा दुदकसंस्थमेवेति तदयुक्तम् आभ्युदयिके प्रद-
 क्षिणमुपचार इति विरोधाच्च नचोदकसंस्थतायाम् प्रमाणमुपल-

अन्दक्षिणासंस्थत्वे च प्रदक्षिणंप्रमाणमस्त्विति तस्माद्दक्षिणसं-
स्थमेव रेखायांपिण्डशानादि तथाचकात्यायनएव द्वितीयञ्चतृ-
तीयञ्च मन्वादेशाग्रदेशयोः मातामहादिप्रभृतौन् एतेषामेववाम-
तइति एतेषांपितृादितृयाणाम् वामतइत्यन्वयः तत्प्रपित्रादीनां-
मधेय यत्वेनसम्बोधयत्वेनच स्वसंमुखत्राहक्षिणोसंस्थत्वेनतेषांवा-
मता यत्वाशादित्येन पिण्डानामवयवाभावाद्दामतायां कर्तृगतो-
वयवइष्यतइत्युक्तम् तदसङ्गतं एतेषामेववामत इत्येतच्छब्देन पि-
त्रादीनांपरामृष्टत्वात् कर्तृरवयवत्वेतु एषामितिचबहुत्वविरोधा-
च्च तस्माद्दक्षिणासंस्थत्वेनैतद्वामतासम्भवः अत्रार्थेष्टइत्याहव-
त्कथः जीवज्जर्त्तरिवामांगे मृतेभर्त्तरिदक्षिणइति अपिचस्मृत्यंतरं
श्राद्धेसदैववामाङ्गे पत्नीनामुदकंहरेत् वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षि-
णांगेसदाभवेदिति श्राद्धेसदैववामांग इत्येतदापस्तंबादिविषयं
तेषाम्पित्रादिपिण्डपश्चिमतश्चपत्नी पिण्डविधानात् तथाचापस्तंब-
गृह्यं ॥ विधाभूतं यथाभवति तथासहक्षिणाग्रान् दर्भानुल्लिखित
देशेसंस्तीर्य तत्रपूर्वभागेपित्रादि वर्गार्थस्तरणं पश्चाद्भागेतु मावा-
दिवर्गार्थमिति स्त्रीभ्यश्चपिण्डाद्वहपश्चिमाःस्युः इतितद्गृह्यभाष्या-
र्यसंग्रहकारः वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षिणांगंसदाभवेत् इतितुसर्व-
विषयं तस्माद्देखापिण्डदानादिकम् प्राङ्मुखकर्तृदक्षिणासंस्थ-
मेववृद्धिश्राद्धेषु सर्वत्रकर्त्तव्यमितिसर्वमनवद्यम् ब्राह्मणनिवेशाग्येवं
प्रागारभ्य पश्चात्संस्थमेवेति ॥

मू० नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्यऽइति
पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो ॥ ८ ॥

लिङ्गधैलट् अत्रैतद्वक्तव्यं किम्पित्रादित्रिकस्य नांदीमुखत्वं
आहोस्वित् वृद्धप्रपितामहादित्रिकस्येति स्मृतिषूभयथादर्शनात् ।

तथाचब्रह्मपुराणम् पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः तयोश्चशु-
मुखाएते पितरःपरिकीर्तिताः तेभ्यःपूर्वतरायेच प्रजावन्तः सुखे-
षिणः नेतुनान्दीमुखानान्दी सृष्टद्विरितिकथ्यते प्रसन्नमुखसंसर्गा-
न्मङ्गलीयांस्ततस्तुतइति । तत्तश्चवृद्धप्रपितामहादिमुखत्वेना-
भुग्दयिकत्वंप्राप्नोति अथवा पितापितामहश्चैव तथैवप्रपिताम-
हः ॥ पिण्डसंबन्धिनोहेयते पितरः परिकीर्तिता इत्यादिवचनैर-
शुमुखानामेव पिण्डसम्बन्धित्वा त्पिचादिविकस्यापि नांदीमुख-
त्वमिति तथाचसूत्रम् ॥ नांदीमुखाः पितरःपितामहाःप्रपि-
तामहाइति मार्कण्डेयोपि येस्युःपितामहादूर्ध्वं तेस्युर्नांदीमु-
खाअपीति प्रपितामहस्यापि नांदीमुखत्वं नवद्वादिविकस्यैवेति
एवंचसतुर्भयेषामपि नांदीमुखत्वमविरुद्धम् यच्चाशुमुखादिसं-
ज्ञाकीर्त्तमन्तत्कारणपरम् प्रसन्नमुखसंसर्गादित्यादिना नान्दी-
मुखाःवंशवृद्धिमौहन्ते ऽशुमुखास्तुपितृवरणसमर्थाः सन्ततमिति-
ब्राह्मेनिरूपितत्वत् तस्माज्जीवत्पितृमातृमातामहादिकस्य क-
र्त्तुरधिकारार्थं वृद्धप्रपितामहादिकस्य नान्दीमुखत्वकीर्त्तनं सृ-
तपितृमातृमातामहादिकस्य कर्त्तुरधिकारार्थं मशुमुखानानां-
दीमुखत्वमिति व्यवस्थेत्यविरोधः तथाच चतुर्विंशतिमतम् नांदी-
मुखेविवाहादौ प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यंसमुच्चरेद्विद्वानन्यत्रपि-
तृपूर्वकं जीवत्पितृःप्रपितामहपूर्वकं मन्दत्वमृतपितृकः पितृपूर्-
कमित्यर्थः दाक्षिणात्यास्तुप्रपितामह पितामहपितरितिक्रमवृ-
ध्यर्थमेतदित्याहुः कात्यायनोपि जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नो-
दकेद्विजः पितुःपितृभ्योवा दद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिः ब्राह्मेपि उक्त-
मादायपिण्डंतु कृत्वावित्प्रमाणकं दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमू-
लेयथाक्रममिति पठन्तिच जनन्यांविद्यमानायाम् यजेदास्तुपि-
तामही मातृपुत्रःसचविज्ञेयो वृद्धिश्चाद्यादतेकचिदिति अतश्चजीव-

वत्पितृणादिपंक्तित्विकस्यापि वृद्धिश्राद्धेधिकारइतिसिद्धम् अत्रैक-
 आहुः पितृमातृमातामहानांमध्ये योजीवतितद्वर्गपरित्यज्य पा-
 र्वाणद्वयमेकांवा यथासम्भवङ्कर्त्तव्यं त्रिषुजीवत्सु मातृपूजनमेव-
 नश्राद्धमिति तथाच पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्य-
 यद्विर्गादौ तद्वर्गस्तुपरित्यजेत् इति तथाच सपितृःपितृकृत्येतु
 अधिकारो न विद्यते न जीवन्तमिति ब्रह्म किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः
 तथा पित्र्यज्जीवत्पितुर्नोक्त मग्नौहोमोपि पात्रिकः न जीवन्तम-
 तिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिरिति जीवत्यितृकस्य होमान्तम-
 नारम्भो वेत्यादिवचनेभ्य इति ॥ यत्तु उद्वाहेषु त्रयजने पित्येष्टांसौ
 मिकेमखे तीर्थे ब्राह्मणमायाते षडेते जीवतः पितुरिति मैत्रायणी
 यप रिशिष्टं तन्मैत्रायणीयशाखिनां साग्नीनामेव न जीवत्यितृकः
 कुर्याच्छ्राद्ध मग्निरुतेदिजः येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीतसा-
 ग्निकइति सुमन्तुवचनेन निरग्नेर्जीवत्यितृकस्य श्राद्धानधिकारा-
 दिति अब्रवीचते यदुक्तम् पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यचे-
 त्यादि तन्मन्त्रजीववर्गपरित्यागस्य तीर्थब्रह्मणसम्पत्त्यादौ निरग्निजी-
 वत्यितृकविषयत्वेन चरितार्थत्वात् तथाचाधिकारमाह महानदी-
 षु सर्वासु तीर्थेषु च गयां विना जीवत्यितापि कुर्वीत श्राद्धस्यार्वाणधर्मव-
 दिति यच्चेत्तं त्रिषु जीवत्सु मातृपूजनेनैव श्राद्धसिद्धिरिति तदप्यसं-
 गतम् अङ्गिनः श्राद्धस्य लोपेङ्गस्य मातृपूजनस्य प्रवृत्तावाश्चर्योपपत्तेः
 न च श्राद्धमन्तरेण मातृपूजायाः कर्मणोऽङ्गत्वम् यच्चाभाधायिसपितुःपि-
 तृकृत्येष्वित्यादि निषेधस्तस्य वृद्धिश्राद्धादन्यश्राद्धविषयत्वात् तथाच-
 क्रतुः अष्टकासु च संक्रांतौ मग्नादिषु युगादिषु चन्द्रसूर्यग्रहेपाते स्वेच्छ-
 यापूज्ययोगतः जीवत्यितानैव कुर्याच्छ्राद्धकाम्यन्तथाखिलं अखिल-
 मिति । व्यतीपातो जन्मकृच्छ्रं चन्द्रसूर्यग्रहौ तथा तिथि नक्षत्रवारांश्च

उद्दिष्टाभ्युदयन्तथा एतांसुश्राद्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरित्या-
दिकं आभ्युदयश्राराममहादानाद्युत्सवः यत्वाङ्मातं नजीवत्यितृकः
कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विज इत्यनेननिरग्नि जीवत्यितृकस्य श्राद्ध-
निषेधइति तदपिन उवाहेपुत्रजननइत्यत्र साग्निशब्दाभावान्नि-
रग्नविषयत्वोपपत्तेः उक्तञ्चअनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्विक-
र्मणीति यच्च नजीवत्यितृकइत्यनेन साग्निजीवत्यितृकस्य श्राद्धवि-
धानं तस्याष्टकादिनियत श्राद्धविषयं नसामान्येनसर्वश्राद्धविधायकं
गयापरपक्षादिश्राद्धनिषेधानुपपत्तेः यदप्युक्तं जीवत्यितृकस्यहोमांत
मनारम्भोवेति तत्साग्नेःपिण्डपितृयज्ञादि निषेधविषयंनाभ्युद-
यिकमेवेति । तेभ्यःपूर्वतरायेवैद्वत्यादिना भ्युदयिकस्य प्रतिप्रस-
वोपपत्तेः तस्माज्जीवत्यिवादि त्रिकस्याभ्युदयिकं श्राद्धंकर्तुमुचि-
तमिति सिद्धम् ॥

मू० नान्दीमुखाःपितरः प्रीयन्तामित्य

क्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

अवनांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इत्यनेनैवनांदीमुखत्वात्प्राप्तौ
पुनस्तद्गृहणंसर्वत्रप्रयोगार्थं तदुक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषःस-
मुदाहृतइति प्रकृतिश्राद्धेष्वक्षय्योदकदानन्तु अर्घदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैवनित्यन्तत्कुर्यान्नचतुर्थ्याकदाचनेति काश्यायबैनषष्ठ्यन्तत-
न्वयोर्विहितत्वादतन्निषेधोवाचनिकः । तेनप्रथमाविभक्त्यातन्नेण
चाक्षय्योदकदान मत्रक्षीरयवोदकैर्भवतीत्यर्थः । तथाच तथाक्ष-
य्योदकस्थानेदद्यात्क्षीरयवोदकमिति पितृगृहणंस्वपितृप्राप्त्यर्थं
तेनजीवत्यिवादि कोपि स्वमातृमातामहादिभ्यएव दद्यान्नपितृ
संबन्धिभ्यइत्यर्थः अत्रैकआहुः अनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्वि

कर्मणि येभ्यएवपिता दद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वं णमित्यादिवचनेषु
यत्तच्छब्दनिर्देशा त्पितृभ्यएवदद्यान्स्वपितृभ्य इतितदयुक्तं स्व-
पितृभ्यःपितादद्यात्सुत संस्कारकर्मस्त्विति कात्यायनेन प्रादुर्भावे
पुत्रगृह्यो गृह्ये चन्द्रसूर्ययोः स्नात्वा नन्तरमात्मीया न्पितृन्श्राद्धेन
तर्पयेदिति कार्ष्णाजिमिनाच स्वपितृभ्यएवश्राद्धविधानात् नच-
मातृमातामहादिकं परित्यज्य पितृसंबन्धिभ्योदातुमुचितं अतश्च-
स्वपितृभ्यएवेतिसूक्तम् ॥

मू० नान्दीमुखान्पितृन्वाचयिष्यऽइति
पृच्छतिवाचयतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः
पितरःपितामहाः प्रपितामहाः नान्दीमु-
खा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमाताम-
हाश्च प्रीयन्तामिति ॥ ६ ॥

अत्रप्रथमोद्दिष्ट नान्दीमुखशब्देन वृद्धप्रपितामहादिविक-
स्यैव नान्दीमुखत्वंमाभूदित्य श्रुमुखानामपि तत्प्राप्त्यर्थं पुनर्ना-
न्दीमुखग्रहणं एवंमाताहेष्वपि अतएवमन्ते पितरःपितामहाइति
बहुत्वमुक्तं चकारोमातृवर्गं प्राप्त्यर्थं तथाचब्रह्मपुराणं मातामहे-
भ्यश्चतथानांदीवक्त्रेभ्यएवच अथनांदीमुखीभ्यश्च मातृभ्यःश्राद्धमुत्त-
ममिति । ननुचाभ्युदयिके मातृश्राद्धस्यपूर्वभाविता त्पितृग्रहणं-
किमर्थं उच्यते अग्निहोत्रंजुहोति यवागूंषचत्ती तिवत्पाठोर्थेनवा-
ध्यतइत्यदोषः तथाचशाठ्यायनः नांदीमुखीभ्यश्चत्वादि मातृश्राद्धन्तु
पूर्वस्या त्पितृणान्तदमन्तरम् ततोमातामहानाश्च वृद्धौश्राद्धवयंस्मृत
मित्यादिच अतश्चनांदीमुख्योमातरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेणयथा-

लिङ्गस्ययोगः यदेतत्संदिह्यते किमन्ननवदैवत्यं श्राद्धमुतद्वादशदैवत्य-
मिति । उभयथावचनदर्शनात्तथाहि मातृभ्यः प्रथमन्दद्यात्पितृभ्य-
स्तदनन्तरंततोमातामहानाञ्च वृद्धौश्राद्धवयं स्मृतमित्यादि चतुर्भिः
तिमतेतुमातृपूर्वाणिपितृपूज्य ततोमातामहीसुया मातामहन्ततः
कीचिदेवंयुग्मांस्तुभोजयेत् पुराणसमुच्चयेपि शस्त्रांदादीमुखंश्राद्धम्पि-
ण्डैर्द्वादशभिः सदातथापि दधिदूर्वाक्षतयवैर्वदरेणविमिश्रितैः पिण्डा-
नांदीमुखे देयामातृपूर्वांश्चद्वादशेति एवंविप्रतिपत्तौ यथाशाखं-
यथाकुलन्देशंवाव्यवस्येत्यविरोधः तुल्यविकल्पोवा अथवाधनधान्य
पुत्रपत्न्यादि दृढ्यर्थेक्षियमाणस्तृष्टिश्चाङ्गं अग्न्याधानाद्यभ्युदयनिमि-
त्तसाभ्युदयिकमितिभेदः । तत्र वृद्धिश्राद्धन्द्वादशदैवत्यं आभ्युदयिकं
नवदैवत्यं मितिव्यवस्थेति अन्वष्टकायांयच्छाङ्गं यच्छाङ्गस्तृष्टिहेतुकं
पित्वादीनांपृथग्दानं स्त्रीणांपिण्डः पृथक्पृथगिति अत्रवृद्धिहेतुक-
मित्यभिधानात् तथा शरीरोपचयेश्चाङ्गं मर्यादपचयएवच पुष्ट्यर्थमि-
तिविज्ञेय मौपचारिकमुच्यते तथा नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नाव-
लोकने इच्छाश्राद्धानिकुर्वीत नवसस्यागमेतथेतिवचनादिति ॥

मू० नस्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

निषेधांतरोपलक्षणञ्चैतत् तेनशर्मादिकमप्यत्र नप्रयुंजीते-
त्यर्थः तथाचपुराणसमुच्चये नस्वधाशर्मवर्मेति पितृनामनचोच्चरेत्
नकर्मपितृतीर्थेन नकुशाद्विगुणीकृताः नतिलैर्नापसव्येन पितृम-
न्वविकर्जितं अस्मच्छब्दंनकुर्वीत श्राद्धेनान्दीमुखेक्वचिदिति अतश्च
नांदीमुखपितरमुकगोचेत्यादिप्रयोगः । अन्येतुपार्वणवन्नामश-
र्मादिकं मपिप्रयुंजते तन्निषेधदर्शनात्कथमितिचिंत्यं पार्वणव-
दित्यतिदे श्राद्धातद्विधिः अत्रकश्चिदाह प्रकृतेस्वधावाचनेस्वधान-

कर्ममुपिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्या भावेतुतत्क्रमादिति अस्यार्थः
 पिण्डशब्दः श्राद्धं लक्षयति आउद्वाहनादित्याह भिविधौ तत्तत्तत्-
 पुत्रस्य निषेकादिप्रथमविवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्ममुपिता स्वमातृ-
 स्वपितृस्वमातामहेभ्यः श्राद्धं दद्यात् न पुत्रमातृमतामहादिभ्यः
 तस्य पितुरभावे तेषामपि तुर्मात्वादीनामेव नवानां तत्क्रमादेन क्र-
 मेण पित्रादीनान्तेनैव क्रमेणाधिकारौ ज्येष्ठभावादिरेपि दद्यादिति
 नन्वेवं सति संस्कार्यस्य पुत्रादेर्न तपितोः श्राद्धादौ मुख्यधिकारित्वा
 त्तदतिक्रमो नायुक्त इति न च जीवत्पितृबोर्ह्यनुष्ठानक्रमः समृतपितृ-
 रप्युचितत्वादिति वाच्यं प्रेत्येभ्यो दद्यादित्यादिवचनैः प्रत्तानामवश्य-
 देयत्वात् तस्मात्तेषां तस्या भावेतुतत्क्रमादित्यस्य तत्क्रमात्तदुपक्रमा-
 न्मृतपितृादिमारभ्य श्राद्धम् मातादिरप्यधिकारौ कुर्यादित्येवार्थः
 तस्याभावे मुतः क्रमादिति पाठे पितृदर्थस्य प्रतीयमानत्वाच्चेति ।
 अबोच्यते असंस्कृता तु संस्कार्यान्मातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यादिना भा-
 वादयः पितृभावे प्रतिनिधित्वेना विधीयन्ते प्रतिनिधेश्च सतद्वर्मा-
 कर्मयोगादितिकात्यायनपरिभाषायां पितृधर्मे प्राप्ते भावादिः पितृ-
 समानधर्मेति किञ्चित्तस्याभाव इति अभावः पञ्चविधः प्रागभावः
 प्रध्वंसाभावः सन्निध्यभावः अधिकाराभावः अत्यन्ताभावश्चेति
 तत्र मंस्कार्ये सति प्रागभावः अत्यन्ताभावयोरसम्भव एव प्रध्वंसाभावसं-
 न्निध्यभावाधिकाराभावानां सम्भवोस्तीति तत्र सर्वत्रापि वचनवलात्
 पितुः पितृभ्यः प्रदानं विधीयते न संस्कार्यपितृभ्यः तथा च स्मृतिः ।
 पितरो जनकस्येव यावद्गतमनाहितम् समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजे-
 तपितामहान् इति पितामहानिति पित्रादुपलक्षणम् तथा ब्राह्म-
 ण्यविहिते ताते पतिते सङ्गवर्जिते व्युत्क्रमाच्च मृते देयं ये भावददा-
 त्यसावित्यादि यत्तु प्रेत्येभ्यो दद्यादिति वचनन्तर्दधिकारसम्भवावश्यकं

अधिकारश्च सहायत्वेन विवाहानन्तरम् स्वपितृभ्यो दातुं श्रवतीति
तथा च कृष्यशृङ्गः नास्मात्तयो द्विजो मांसं यस्य मोदारसंग्रहः तावेतौ
मुनिभिः प्रोक्तौ अनर्हौ मखदूषकाविति नास्मात्तमांसं संग्रहे । इति-
शेषः ननु च समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहानित्यनेकोप-
नयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुमधिकारस्तत्कथं विवाहानन्तरमिति उ-
च्यते उपनयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुं कर्त्तव्यं नन्वाभाव एकपुत्रविषयः
कर्त्तव्यतरसङ्गावेतु प्रतिनिधिभूतः स एव तदाद्यविवाहपर्यंतं संस्कार्यस्य
पितृभ्य एव दद्यादिति तथा च शुभन्तुः श्राद्धं कुर्यादवश्यं प्रेम्ना तपि-
तृको द्विजः व्रतस्थो वा व्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदौति तस्मात्पुत्रमुक्त-
मित्यभावे प्रतिनिधेः प्रतिधर्मं प्राप्या संस्कार्यस्य पितृमातृपि तामहेभ्यः
श्राद्धं दद्यादिति तथा च स्मृतिः नान्दीश्राद्धं पितादद्यादादेरपाणि-
ग्रहे बुधः अत ऊर्ध्वं प्रकर्त्तव्यम् स्वयमेव तु नादिकमिति । अपरमपि
पितृस्तु जीवतोः पुत्रः कुरुते दारसंग्रहम् पितुर्नादीमुखं प्रोक्तम् न पु-
त्रस्य कथञ्चनेति ननु पित्वोर्जीवतोरेव तत्पितृभ्यो नादीमुखं प्रोक्तं
मृतयोस्तवन्यः करोतीति तत्कथं संस्कार्यस्य पितृणामतिक्रमो युक्तः
स तत्र उद्गाहनादित्यवधिना पितृपितृभ्य एव वि श्रामा त्सतर्द्धमतिप-
रिभाषया प्रतिनिधेस्तद्वक्रमस्य वाचनिकत्वात् अपि च वच-
नान्तरं कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेन ववेश्मनः नाम कर्मेणिवालानां
चूडाकर्मादिकेतया सीमन्तोन्मथने चैव पुत्रादि सुखदर्शने नान्दीमु-
खं स्मिहगणम् पूजयेत्प्रयतो गृहो तिगृह एवोपदेशात् चूडाकर्मादि-
क इत्याद्यविवाहपर्यंतं वेदितव्यं तदूर्ध्वं तु द्वितीयविवाहादावपि
सर्वत्र जीवत्पितृकः पितृपितृभ्यो मृतक स्वपितृभ्य इति विवेकः तत-
श्चायमर्थः पिता स्वपुत्रस्य निषेकादि विवाहपर्यंतं संस्कारकर्मसु
स्वमातृपितृमातामहेभ्यः श्राद्धं कुर्यात् पितुरभावे संनिहिते वाधि-

काराभावेवा तत्पूतिनिधिज्येष्ठभ्रातादिर्विवाहपर्यंतम् कर्मसुसं-
स्कार्यस्यपितृभ्राएवकुर्यात् कर्त्तन्तराभावे उपनीतएकपुत्रःस्वदमेव
स्वविवाहे स्वमातृस्वपितृस्वमातामहेभ्योदद्यात् विवाहानन्तरं
जीवत्पितृकः पितृपितृभ्रादद्या मृतपितृकः स्वपितृभ्राएवतिस-
र्वमनवद्रम् ।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां षडीकण्डिका समाप्ता ।

इत्यावसथिक श्रीमदतिमुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजम्

कृष्णमिश्रकृतौश्राद्धकाशिकायामूल वृत्तौ ।

आभुदयिकंश्राद्धं समाप्तम् ॥

इत्यभ्यावर्णादिसर्वश्राद्धमभिधाया धुनातृप्तास्येत्यादिना तप्ते-
रवृष्ट्यर्थत्वात्तामन्तरेणासंतृप्ताःपितरोयांती त्यादिदोषदर्शना-
दनेकविधद्रव्यैसां प्रतिपिपादयिषुःसूत्रमारभते ॥

मू० अथतृप्तिः । १ ॥

वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः अथशब्दोऽधिकारार्थःअनंतयौर्धस्यसूत्रादेवल-
ब्धेः तेषग्राम्यारण्यौषधिनूलफलमृगपक्षिमौनादिनानाविधद्रव्यै-
स्तृप्तिरभिवृद्धियतेवक्तुमित्यर्थःतथाचादित्यपुराणं विविधानानिमां-
सानि पितृणान्तृप्तिकारणात् । दातव्यान्यनिषिद्धानि श्राद्धंचैवा-
क्षम्भेत्इति ॥

मू० ग्राम्याभिरोषधीभिर्मांसन्तृप्तिः ॥ २ ॥

पितृणांभितिशेषः कालाध्वनोरितिद्वितीया अतस्तृप्तिरित्य-
नुवृत्तौ पुनस्तद्गृहणमपांप्रःत्वर्थं तेनौषधिजलाभ्यामेवतृप्तिर्नको
वलौषधीभिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः आपोहवाचौषधीनां षट् रस-
स्तस्मादोषधयः केवल्यः खादितानधिग्वन्त्योषधय उपहायाऽरस-

स्तस्मादापःपीताः केवल्योनपिवन्ति यदैवोभय्यः संप्रष्टोभवन्त्य-
 धैवविचिन्वन्तीत्यन्वयव्यतिरेकेणार्थवादइति ओषध्योधान्यानि ।
 तथाचश्रुतिः दशग्रास्याणिधान्यानिभवन्ति ब्रीहियवास्तिलमाषा
 अणुप्रियंगुगोधूमाश्चमसूराश्च खत्वाश्चलुकुलाश्चेति अयमर्थः
 ब्रीहयस्तण्डुलधान्यानि तानिचक्षेतरक्तवर्णानि आइदेयानि
 कृष्णान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छादकर्मणीतिनिषेधात् प्रचेतास्त्वाह
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठासुर्यवशालयः महायवाब्रीहियवा स्तवै-
 वचमधूलिकाः कृष्णाश्वेताश्चलोहाश्च ग्राह्यासुः आइकर्मणि ।
 एतद्व्याख्यातंमाधवीये यवाःसितदीर्घशूकाः महायवाब्रीहियवा
 श्चयवविशेषाः मधूलिकाधान्यभेदः कृष्णाश्चलजाः कृष्णब्रीहयः
 रोहाःरक्तशालयः अन्यस्त्वाह मधूलिकायावनालाजातिविशेषाः
 तद्विशेषांकृष्णाः श्वेतलोहिताः महायवावेणुयवाइति अचकृष्ण-
 धान्यानि सर्वाण्येत्यनेन विरोधान्माधवीयव्याख्यानमनुचितम् य-
 वाद्विविधा महायवाब्रीहियवाश्च तिलाःकृष्णाःकृष्णानिस्तुषामा-
 षाः तथाचकृष्णामाषास्तिलाश्चेति अमेध्याःसतुषामाषानिस्तु-
 षापिमसूरिकेतिच अणुःक्षुद्रसस्यं प्रियंगुःकांगु स्तद्वज्रवचनं पृथग्ग्रह-
 णं चभेदापेक्षं तथाचनिबंटुः पौततण्डुलिकाकांगुः प्रियंगुःकुक्कुरी-
 मता सितकांगुस्तुमसटौ रक्तकङ्कुस्तुसाधिकः चनकः काककांगुःस्या
 च्छामाकस्तुण्वीजकइति मसूराःसतुषानिस्तुषाश्च नशाइ देयाः
 निस्तुषापिमसूरिकेतुप्रक्षेः खत्वाःखलुकुलाश्चाप्रसिद्धाः कोद्रश्च-
 णकौवाच्यौवागाभ्यत्वात् दशेतिग्रामसंख्यानं किन्तुहविष्यसंख्या
 तथाचविष्णुतिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरद्विर्मूलफलैश्चाकैः श्यामाकैः प्रि-
 यंगुनीवारैर्गोधूमैर्मासम्यौयन्तइति मसूरादिग्रहणाच्च तथा मा-
 संतृप्तिःपितृणास्तु हविष्यान्तेनजायतइति क्षुद्रधान्यानिश्यामाक

प्रियंगुतिलगौररक्तसर्पवर्जसर्वाण्यश्राद्धार्हाणि निरस्तत्वात् तथा-
च वर्ज्योमङ्गलकःश्राद्धे राजमाषास्तथोक्तवः प्रियूयिकामसूराश्च
श्राद्धकर्मणिगर्हिताः भारद्वाजोपि निरसान्यप्रिसर्वाणि भक्षभो-
ज्यानियानिच तानिस्वर्गैर्देयानि सर्वलश्रद्धकर्मणीति अणवःकुट्टा-
नानिऋष्णानि हृदयाक्षवत्क्योपि मकुटोराजमाषाश्च असूराश्च-
णकास्तथा कोट्टवामूलकाराजसर्पपाः श्राद्धवातका इति राजसर्पपो-
मोह्रिः तथाचनिषण्टुः आसुरीराजिकाराजौघाणि काराजसर्पपाः
राजिकाभयइत्यन्याराजिकाऋष्णसर्पपा इति चतुर्विंशतिमतेपि को-
ट्टवाराजमाषाश्च कुलुत्याश्चणकास्तथा निष्प वांस्तुविशेषेणपञ्चै-
तान्वर्जयेत्सदा यावनालानपितथा वर्जयन्तिविप्रश्चित इति राज-
माषाःपीतगौरवर्णमाषाः लोदिआ गोरवांसइतिमध्यदेशप्रसिद्धाः ।
निष्पावावेल्हाः शिंबिसदृशादक्षिणापथप्रसिद्धः इतिकश्चित् चर-
कावनसुहृगाः यावनालाजोधलीतिप्रसिद्धाः । तथाचनिघंटुःया-
वनालोदेवधान्यंजुंदलिंजुन्मलीनल इति अतनिष्पावनिषेधःकृष्ण-
विप्रयः कृष्णधान्यानि सर्वाणीतिनिषेधात् यवव्रीहिसगोधूमौति-
लामुद्गाःससर्पपाः प्रियङ्गवःकोविदारा निष्पावाश्चात्रशोभनाइति
माकेण्डेयेन कृष्णेतरस्यविहितत्वात् शोभनःकृष्णेतरः स्मृत्यन्तर-
मुक्ताढकीमाषवर्जद्विदलानिदद्यादिति द्विदलानिदलितुंयोग्या-
निमुद्गाःकृष्णः हरितमुद्गकृष्णमाषश्यामाकेति ब्रह्मपुराणेपि हरि-
तस्यविहितत्वात् माषोराजमाषः तद्ग्रहणं कुलुत्याद्युपलक्षणम् ।
तथाचमरीचिः कुलुत्याश्चणकाः श्राद्धे नदेयाश्चैवकोट्टवाः कटुका-
निचसर्वाणि निरस्तानितथैवचेति । आढकीतुवरी अरहरीतिप्र-
सिद्धाः एतान्वर्जयित्वाद्विदलानिदद्यादित्यर्थः । नित्यनुवृत्तौ विष्णु-
पुराणे मसूरक्षारवास्तीक कुलुत्यश्चणशिग्रव इति शणशिग्रवादि

शाकानि शाकप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यन्ते क्षारोयवक्षारादि शेषं स्मृति-
भ्यो विज्ञेयं एतानि धान्यानि निस्तुषानि गन्धदुग्धादिसहितानि च
मासं तृप्तिकराणि तथा च दृढयाज्ञवल्क्यमन्त्रपुराणयोः तुषहीनानि
धान्यानि यान्ति सर्वाणि मेध्यताम् वर्जयित्वा मसूरान्न मकुष्ठान् रा-
जमाषकान् ममूरादिधान्यत्रयं निस्तुषमपि अमेध्यमित्यर्थः । तथा
अन्नन्तुसदधिक्षीरगोघृतं शर्करान्विलं मासं प्रीणाति वै सर्वाणि पतुनि-
त्याह केशवः कलायाः सर्वेऽपि अश्राद्धे याः कलायाः सर्वे एव वेति ब-
ध्यमाणत्वात् ॥

मू० तदभावआरण्याभिः ॥ ३ ॥

ग्राह्याभावआरण्याभिरोषधीभि र्मासन्तृप्तिः पितृणामित्यर्थः ।
आरण्या अरण्ये भवाः श्यामा कप्रभृतयः आरण्या ख्यौ वक्तव्या इति
श्रुत्ययः तथा च मार्कण्डेयः राजश्यामकस्यामाकौ तद्वच्चैव प्रसा-
तिज्ञा नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानि पितृभृतय इति पुष्कलानी-
वारविशेषाः विष्णुपुराणे ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कडुसर्षपाः
माषाम्हासप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः श्यामाकाश्चैव नीवा-
रा जर्तिताः सगवेयुकाः कोविदारसमायुक्ता स्तथावेणुयवाश्च ये आ-
रण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्ह्येति आद्याः सप्तग्राह्याः ।
अष्टमाद्या आरण्याः ॥

मू० शाकमूलफलैरौषधीभिर्व्या ॥ ४ ॥

अन्नानुपूर्व्या ओषधिशब्दः प्रथमं व्याख्येयः । तथा चेत्तम् अति
रिक्तम्यदन्त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् विप्रकृष्टन्तुसंदध्या दानुपू-
र्व्याश्च कल्पयेदिति वाशब्दोऽभावे ओषध्यभावे मूलफलादिनामासं
तृप्तिरित्यर्थः । तथा च दृढयाज्ञवल्क्यः अन्नाभावे तु कर्तव्यं शाकमूल-

फलादिनेति अत्र पुनरौषधिग्रहणं आरण्याौषधिभावे विहितप्र-
तिषिद्धौषधिप्राप्त्यर्थः । तथाच मार्कण्डेयः गोधूमैरिचुभिर्मुद्गैश्ची-
नकैश्चणकैरपि श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकस्मितामहा इति ।
मुद्गावन्याः चीणकस्तृणधान्येषुकंगुभेदः उशनापि नोवारमाषमुद्गा
प्रवगोधूमाः शालयस्तथा यवाश्च चणकाश्चैव कंगुभेदः प्रशस्यत इति ।
ततश्च ग्राम्या आरण्या विहितप्रतिषिद्धाः फलानि मूलानि पूर्वपूर्वा-
भावे उत्तरोत्तराणि क्रमेण ग्राह्याणीत्यर्थः अथवासमुच्चयार्थमौषधीगृ-
हणं तेनौषधिसहितान्येव फलादीनि तृप्तिकराणि इत्यर्थः तथाहि उ-
त्तरसूत्रं सहान्नेनेति मनु रपि भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फला-
नि च हृद्यानि चैव मांसानि सर्वं दद्यादमत्सरौति मूलफलैरङ्गिर्वेति
पाठः तथाच सूत्रान्तरम् मूलफलैरङ्गिर्वेति सर्वाभावेऽङ्गिस्तृप्तिरित्य-
र्थः तथाच पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः मनसा भावशुद्धे
न श्राद्धे दद्यात् तिलोदकम् अनुकल्पोपलक्षणञ्चैतत् तेनोपवासा-
दिकमपि क्षेयम् आपो निषिद्धातिरिक्ताः । तथाच भरद्वाजः नक्तोष्ठ-
इत्यन्तु यत्तोयमप्यल्वलाम्बुतथैव च वर्जयेदिति शेषः मार्कण्डेयोपि
दुर्गन्धिफेनिलञ्चाम्बु तथा लपप्रदरोदकं यन्नसर्वार्थमुत्सृष्टम् यच्चा-
भोज्यन्ति पानजम् तद्वर्जं सलिलन्तातसदैव श्राद्धकर्मणीति मूलग्र-
हणान्दशविधशाकोपलक्षणम् तथाच मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डा
धिरूढकम् त्वक्पुष्पङ्गवचञ्चेति शाकान्दशविधं स्मृतमिति ।
मूलं मूलकादि पत्रं पालक्यताण्डीवादि करीरम्बुशंकुरादि अग्रं
आम्रपुल्लवैशादीनां फलङ्गुष्माण्डादि काण्डं सार्धं प्रवास्तुकादि अ-
धिरूढकन्तालास्थिमज्जादि त्वङ्मातुलिङ्गादि पुष्पान्तिन्तिडीक-
काञ्चनादि कवचं शिलीघ्रादि ॥ मार्कण्डेयः विदार्यैश्च भुङ्क्ते श्व-
विमैः शृङ्गाटकैस्तथा केन्दुकैश्च तथा कन्दैः कर्कधुवदरैरपि पालिव-

तैरानुकौशचायक्षौटैः पनसैस्तथा काकोलैः क्षीरकाकोलैस्तथापि-
 ण्डालुकैः शुभैः लाजाभिश्चशिलाभिश्च तपुसोर्वारुचिर्भटैः ।
 सर्षपैराजशाकाभ्यां इंगुदैराजतन्तुभिः प्रियालामलकैर्मुख्यैः ।
 फलभिश्चातिलम्बकैः वेदाङ्कुरैस्तालकंदैश्चुक्रिकाक्षीरकावचैः
 मोचैः समोचैर्लङ्कुचैस्तथावैबीजपुत्रकैः मुंजातकैः पद्मफलैः भक्ष्य-
 भोज्यैः सुसंस्कृतैः रागखाण्डवैश्चैश्च विजातकसमन्वितैः दत्तै-
 स्तुमासम्प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणामिति अस्यार्थः विदारीतस्याः
 कन्दमिति शेष इत्यन्वयः भुरुण्डोजलप्रभवः कन्दविशेष इति मञ्जु-
 रीकारः केन्दुकः कचूराख्यशाकः जलप्रभवः कन्दविशेष इत्यन्वयः ।
 विसंभृणालम् शृङ्गाटकम् जलजं विकण्टकफलं सिंघार इति प्र-
 सिद्धः कन्दः सूरणकन्दः कर्कभुस्वादुवदरीफलम्बदरमन्यवदरफलं
 पालिवतञ्जस्वीराकारं फलङ्काक्षीरप्रसिद्धं आरुकं आरुककन्दः । अक्षौ-
 टः पार्वतेयपीलुफलम् पनसैः कण्टकिफलैः कटहर इति प्रसिद्धैः
 काकोलैर्मधुराफलैः क्षीरकाकोलैस्तद्भेदैः पिण्डालुकैश्चतुर्भेदैः ।
 तथाचमनुः पिण्डालुकमक्षगन्धं मध्वालुस्यात्तुरोमशं शङ्खालुशङ्ख-
 सङ्काशं काष्ठालुस्वल्पकाष्ठकमितिलजाभिर्भृष्टधान्यैः तथाचशंखः
 लाजन्नमधुयुतान्दद्यात्सक्तून् शर्करया सह इति शिलाशैलेयं तपुसं तपु-
 सीफलम् उर्वारुस्वादुकर्कटी चिर्भिटः कटुककर्कटी सर्षपोगौरस
 र्षपशाकः राजशाकः शाकविशेषः कृष्णसर्षपशाकमिति माधवीये
 तन्न तस्य प्रतिषेधात् इंगुदस्तापसतरुः राजतन्तुः प्रियालोराजोद-
 नम् । निघण्टोक्तेः प्रियालाद्राच्यावा फलुका कोटुस्वरिकाफलम्
 अतिलम्बकैस्तालकदैस्तालमूलैः कन्दैः चुक्रिकाचिलिकाफलम् ।
 तिन्तिडीफलमित्यर्थः । नागरण्डातिन्तिडीति स्मृत्यन्तरवचनात् ।
 तिन्तिरीकाफलाध्यक्षं मोचाकदलीफलम् लङ्कुचैर्लङ्कुचफलैः बी

जपुवकैः मुञ्जातकैः पद्मफलैर्वदरद्विप्रसिद्धैः भक्ष्यलङ्घुकमो-
दकादि भोज्यव्यञ्जनमोदकादिसूपयुक्तम् रागखाण्डवा; रसालादि-
पानविशेषाः तथाचनिवण्टः मार्जताशिखरिन्युक्ता रसालारभित
स्तथा औषधिषाण्डवाख्याचचतुर्जातकसंयुतेति चतुर्जातकं वक्ष्य-
माणम् सुसंस्कृतेरिति मेलकविशेषैः तथाचसूपकारशास्त्रं अर्द्धा-
टकं सुचिरपर्युषितं स्यदध्नः खण्डस्य प्रोडशपलानि शशिप्रभस्य सर्पिः
पलम् मधुपलम्परि त्रिकषं शुद्ध्यापलाद्वं मथवा द्वं पलञ्चतुर्णां श्लक्ष्णे-
पटेललनयामदुपाणिष्ठकाक्प्रेधूलिधुरभिकृतभाण्डसंस्था एषा-
वृकोदरकृता सरसारसालायास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ।
चोथैराम्नादिकैः फलैर्विजातकं लवंग एलागन्धपत्रमेलनं । तथाच
निवण्टः त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैश्चिगुगन्धिर्विजातकम् नागकेसरसंयुक्तं
चतुर्जातमुच्यत इत्यादि वायुपुराणे विल्वामलकमन्दी कापनसाम्ना
तदाडिमञ्चव्यगालेवताक्षोट खर्जूराम्फलानि च कसेरुः कोवि-
दारश्च तालकन्द तथा विसं तमालं शतकन्दञ्च गन्धालू शीतक-
न्दकम् कालेयं कालशाकञ्च सुनिषण्डं सुवर्चला मांसशाकन्दधि-
क्षीरं वेचुवेवाङ्कुरस्तथा वधूलः किङ्किणीद्राक्षा लकुचमोचमेव च
कर्कन्धुग्रीवकम्भारान्तिन्दुकम् मधुसाह्वयं नैकङ्कतनालकीरं शृगाटक
परुषमम् पिप्पलीमरिचञ्चैव पटोलं बृहतीफलं सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च
कलायाः सर्व एव ह्येवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
नागरञ्चात्र वैदेयं दीर्घमूलकमेव चेति । अस्यार्थः मन्दीकागोस्तनीद्रा-
क्षा पनसो व्याख्यातः । आम्रातकः कपीतनः । चव्यञ्चविका । पा-
लेवतमुक्तं । आक्षोटो ह्युक्तः कसेरुर्भद्रमुक्ता । तालकन्तालमूलौति
प्रसिद्धा । शतकन्दं शतावरी । गन्धालूः कर्चुरशाकम् । शीतकन्दं
शालूकम् । कालेयकन्दारुहरिद्रा । करालाश्च शुक्राणि गोवि-

न्दराजः । सुनिषण्णवितुव्रशाकं । सुरनुमीति ख्यातञ्जलभवं-
 शाकमितिकश्चित् । सुनिषण्णं वांगीरीसदृशशाकम् । वांगीरीस-
 दृशैः पत्रैः सुनिषण्णकमुच्यते । शाकञ्जलाशयेदेशेचतुः पत्नीतिगच्छ-
 न्तइति सुश्रुतोक्तेः । सुवर्चला ब्रह्मसुवर्चला । सूर्यावर्तइति गोवि-
 न्दराजः । वधुलः श्रीकर्णिका । किङ्किणीद्राक्षाक्षुद्रद्राक्षा । लकु-
 चोलिकुचः मोक्षाकदलीफलं कर्कशमुक्तः ग्रीवकञ्चकपुष्पंयार-
 म्पियालु विशेषः तन्दुकोसितसारः शृंगाटकमुक्तम् पुरुषकम्पे-
 लरुसइतिप्रसिद्धफलम् वृहतीविदिग्धिकालं वरेहटाइतिप्रसिद्धम्
 दीर्घमूलं तिग्दिक्केरीफलम् मूलकमित्यन्यः पटोलोदीर्घपटोलोरा-
 जीफलमित्यर्थः चिचेण्डाइतिलोके यत्तु गन्धारिकापटोलाभिश्चा-
 द्धकर्मणिवर्जयेदितिपटोलनिषेधः सक्षुद्रपटोलविषयः तथाचनिष-
 गटः पटोलीयाद्वितीयाद्याश्चादुपवफल्वावसेदिति श्रेत्रम्प्रसिद्धं कु-
 मारेश्वरसंवादेपि । पालेवतप्रसृद्धीकाखजूरास्रकसेरुका बिलवा-
 मलकमाक्षोत्पन्नसंभ्रातकाजिच । वेचुर्वेवांकुराः शाकंलकुचम्भो-
 चमेवच शीतकन्दंयिसन्नालिङ्गरकमूलकतथा । इत्यादिमेवम-
 न्यत्रप्रदेयं ब्राह्मकर्मणि । वेचुःशणभेदः इतरस्यनिषेधात् । वेचुर्म-
 टाकंशाकमित्यन्यः वर्ज्यशाकान्याहविष्णुः भृक्षुणाशिग्रुसर्षपसुर-
 सार्कजकूष्माण्डालांब्रवाक्षी कपालक्यतन्दुलीयककुसुमः दिवर्ज-
 येदिति भृक्षुणाराहिसः गन्धवणाख्यं शाकमित्यन्यः शिग्रुमहिज-
 नाइतिप्रसिद्धं सर्षपोराजसर्षपः इतरस्यविहितत्वात् सुरसाखे-
 तनिर्गुण्टी अर्कजः श्वेतार्कजः कुहेरइतिप्रसिद्धः । पालक्यः पल-
 कीतिप्रसिद्धः तंदुलीयकञ्चोराइतिप्रसिद्धं वार्तकंश्वेतवृन्ताकं ।
 उशना । नाशिकाशण्डकाकुसुंभानांबुविड्वाष् । कुम्भोकम्बुक-
 वृन्ताकञ्जोविदारांश्चवर्जयेत् । वर्जयेद्दृगञ्जनंयादे काङ्गिकम्पिण्ड-

मूलकं करंजं येपि चान्ये वैरसगन्धोत्कृष्टास्तथा । नालिकाप्रसिद्धा ।
 दीर्घनालाग्रैलापल्लवेति माधवीये कृत्वा कंशिलिन्ध्रः कुक्षीश्रीपर्णिका
 कम्बुकंठालावुष्टन्ताकं श्वेतं कीविदारश्च मकरकम् गृह्णुनो हरि-
 द्रवर्णः पलांडुविशेषः कांजिकश्च सिद्धम् करंजं चिरिवित्तफलम् पुरा
 येपि वंशङ्करीरं पुरसं सर्जकम् सृणानि च अवेदोक्ताश्च निर्यासालवणा
 न्यौखराणि बाभरद्वाजोपि स्वल्पांशुकुम्भांडफलश्च कन्दञ्च पिप्पली
 त्रिविकानिकरीराणि कीविदारगवेधुकाः । कुलन्धश्च शण्डश्च रक-
 रम्भाणितथैव च । अजाद्रन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुचारन्तथैव च । एतानि
 नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति । पैठीनसिः वृन्ताकं नालिका
 पोतकुसुंभाश्रमंतकाश्चेति शाकेनामभक्ष्या इति । रसवत्यन्तरं पिण्डा
 लुकञ्च शृण्डीरङ्कुरम् ईश्वरनालिकम् । कूष्माण्डं वहुवीजानि श्राद्धे
 दत्त्वा व्रजत्थः । भविष्येपि लशुनं गृह्णन्तथैव पलाण्डुञ्च कानि च
 वृन्ताकनालिकालावुजानीया ज्ञातिदूषिता इति । एषामर्थः । वंश
 ङ्करीरवंशङ्कुरः सरसं पर्णास इत्यन्यः सर्जकं शालफलम् । पीतमा-
 रक इत्यन्यः अवेदोक्ताः निषिद्धनिर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः । तथा-
 च मनुः लोहिताह्वानिर्यासा व्रश्चन प्रभवांस्तथेति । लोहिताह्वानि
 निर्यासालाद्यादयः तेन पाठलश्चेतवर्णानां हिङ्गुकर्पूरादीनामनि-
 षेधः । हिङ्वादीनां विषयमग्रे वक्ष्यामः औखराणि कृतलवणानि
 वर्जास्तवमसूराश्च कोद्रवा लप्रणङ्कृतमिति वचनात् । सैन्धवसामु-
 द्रादीनां विहितत्वात् । तथाच लवणैस्सैन्धवसामुद्रे इति अपि च
 सैन्धवलवणं यच्च यच्च मानससम्भवं । पवित्रे परमेष्ठेते प्रत्यक्षे अपि
 नित्यशः मानससम्भवं सांभरीति प्रसिद्धमिति । हलायुधः करीरं
 गूढपत्रङ्करील इति प्रसिद्धम् कीविदार उक्तः वञ्चकदम्बोद्भवः । सूर-
 णगवेधुका शृणंश्च पलाणि । जंवीरोदन्तशठफलम् करम्भाणि

चारयवचारसौवर्चल सौवर्चकादिलवणानि । पोतम्पौतिका-
 णकम् अश्मन्तकोमहोलीवृक्षइति प्रसिद्धस्तच्छाकम् । वृन्ताकंश्वेतं
 तथाचदेवलः कण्डूरंश्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डश्चविवर्जयेत् । उपमन्यु-
 रपि नाशनीयाच्छ्वेतवृन्ताकं मातुलानींतथाण्डकं अण्डकच्छवाकं
 मातुलानिभङ्गेति कण्डूरंकपिकच्छूः । तत्फलङ्गजूरफलमित्यर्थः ।
 कुम्भाण्डं वृन्तालाबुसदृशफलम् पिण्डालुपेडरुद्रतिप्रसिद्धं शुण्डीरं
 करसईः करवन्दफलानि । बहुवीजानिबहुवीजपूरकादीनि
 पलाण्डुःश्वेतकन्दः पलाण्डु विशेषः लशुनन्दीर्घपत्रचपिच्छाग
 न्योमहौषधम् । करण्यश्चपलाण्डुश्च लताकाश्चपरातिका ।
 गृञ्जनम् पतनेष्टश्च पलाण्डोदशजातय इति सुश्रुतोक्तेः । कवलं
 शिलीभृः कुमारसंवादेपि वर्ज्यास्तत्रमसूरास्तुकोद्रवालवणङ्गतं ।
 भूस्तणं सरसं शिशुम्पालश्चासुमकं तथा । पिण्डंमूलञ्च वंशाग्रं
 लोहितं ब्रश्चनानिच । पलाण्डुं विड्वराहच कृत्वा कंग्रामककुटं
 लशुनं गृञ्जनं जंबूफलानिकवकानिच तण्डूलीयक मुद्गालराज-
 माषासु, रीरपि । कृष्णाजात्यतसीतैलम्यश्च जाविका दिकमिति
 सुमकह्लादिरीसं ज्ञकञ्जलभवंशाकं कुद्दालः कोविदारः आसु, रीरा-
 जिका । कृष्णाजातीकृष्णजीरकः करोञ्जीतिप्रसिद्धश्च अतसी-
 क्षुमा शेषप्रसिद्धं हारीतः नवटं प्लक्षौन्दुं वरदधित्यनोल मातुलिङ्ग-
 फलानिभक्षयेदिति । स्रक्षः पर्कटीः दधित्यः कपित्थः मातुलिङ्गी-
 वीजपूरकः अत्रैतच्चिन्त्यते । किम्पिप्पलीमरीचहिङ्गूनां निषेधः
 उत्तविधिः उक्तयथावचनदर्शनात् । तथाचविष्णुः पिप्पलीसुमक-
 भूस्तणेत्यादि शंखोपि पिप्पलीमरीचश्चैव तथावैपिण्डमूलकम् ।
 कृतन्तुल्यं सर्वसाग्रं शिशुञ्चवर्जयेत् व्यासः अश्रावेयानिधान्या-
 निको द्रवापुलकास्तथा हिङ्गुन्द्र्येषु शाकेषुकालानाश्चशुभास्तथा

द्वयेषु हिंशुशकेषु कालानश्चशुभानिच निषिद्धेत्यर्थः पुलकाद्-
 स्वच्छान्दसः। कालानलः कृष्णार्जकः कुहेरइतिप्रसिद्धः शुभाशुभा-
 स्थः शाकविशेषः इत्यादिनिषेधः विधिस्तुपिप्पलीमरिचञ्चैवपटोलं
 बृहतीफलमितिबायुपुराणे कुमारेश्वरसम्वादे पिप्पलीमरिचंहींगुप
 टोलंबृहतीफलमित्यादि आदित्यपुराणै पि मधूकंरामठञ्चैवकर्पू-
 रंमरिचङ्कुडमित्यादि रामठंहिङ्गुः एवंबचनविप्रतिप्रतीकेचिदाहुः पि
 प्पलीमरिचं हिंगूनांसंस्कारकत्वेनविधिर्युक्तःप्रतिभाति केवलाना-
 म्प्रतिनिषेधः अपरेतु संस्कारान्तराभावेविधिरन्यथानेत्याहुः। षोड-
 शीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पद्वयेके एवञ्चसतिसंस्कारकत्वेन विधिर्युक्तः
 प्रतिभाति । संस्कारत्वेनस्वादूनिमधुराणिचेतिस्वादुत्वविधित्वो
 पपत्तेः तथाच शुंठीमरीचमिप्यल्योधान्यकाजजिह्विकृकम् पिप्प-
 लीमूलसंयुक्तसंस्कारइतिस्मृतमिति शङ्कः कृष्णाजाजीविडञ्चैव-
 सीतपाक्रीतयैवच वर्जयेल्लवणं सर्वतथाजस्वफलानिच । कृष्णाजा
 जीकृष्णजीरकः विडंविदास्थम् । लवणं सर्वसैन्धवसामुद्रसाम्भरि-
 व्यतिरिक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे आसनारूढमन्नादाम्पादोषहतमेव
 चअमेध्यादागतै । स्पृष्टम्भुक्तम्पर्युषितञ्चयत् द्विःस्विन्नम्परिदग्ध-
 च्चतयैवाग्रावलेहितम् शर्कराकीटपात्राणैः केशैर्यच्चाप्युपदुतम्
 पिण्याकम्मथितञ्चैवतश्चातिलवणञ्चयत् सिद्धाः कृताश्चयेभचयाः-
 प्रत्यक्षलवणाकृताः वाग्भावदुष्टांश्चातयादुष्टैश्चोपहृतांस्तथा वास-
 साचावधुतानिवर्ज्यानिश्चाकर्मणीति आसनारूढमासनोपरिकृतं
 पादोषहतंपदास्पृष्टम् अमेध्यादागतैः चर्मकारादिअपवित्रस्थाना-
 दागतैरशुद्धैःस्पृष्टम् द्विःस्विन्नद्विः पक्वम् परिदग्धमतिदग्धम् अ-
 ग्रावलेहितंश्चाद्वात्पूर्वमास्वादितम् पिण्याकन्तिलकत्कःमथितङ्करे-
 णविलोलितन्निर्जलन्दधि करेणमथितन्दधीतिनिषेधात् मथि-

तन्तुमिदमिति । सिद्धाभयः आमलकादयः प्रत्यक्षलवणे नमि-
 श्रिताः तथा दधिशकन्तथाभक्ष्यं शुक्रञ्चौषधिवर्जितम् वर्जयेच्च-
 तथान्यत्तुसर्वानभिषवानपि अभक्ष्यन्दधिशकञ्चवर्जयेदित्यन्व-
 यः । अन्यन्निषिद्धमित्यर्थः अभिषवाः सन्धानानि शुक्रमनस्तं वस्तु
 कालान्तरेण द्रव्यान्तरेवात्यस्तन्तुस्वभावतोत्यस्तम् तथा च ब्रह्मस्पतिः
 अत्यस्तं शुक्लमास्यातन्निन्दितं ब्रह्मवादिभिरिति अत्रापवादः श-
 ङ्गेनोक्तः दधिभक्ष्यञ्च शुक्लेषु सर्वंच दधिसम्भवम् ऋचीसपक्वम्-
 चास्यात्सर्पियुक्तमिति स्थितिः अनश्निकमुष्माञ्च चीसन्तेन पक्व-
 माद्यादिषु तद्युक्तम्भक्ष्यमित्यर्थः । वायुपुराणे पिभक्ष्याप्येव करम्भा-
 शच द्रष्टकाष्टतपूरिका कृशरोमधुसर्पिश्च प्रयः पायसमेव च दधिग-
 व्यामसंसृष्टभक्ष्यान्नाविधानपि । शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुकानि-
 त्यमक्षयाः । सक्तूँल्लाजांस्तथापृषाङ्कुलमाषाव्यञ्जनैः सह । सर्पिः स्नि-
 ग्धानिसर्वाणि दधनासंस्कृत्य भोजयेत् आङ्गेष्वातानियोदद्यात्पितर-
 रः प्रीणयन्ति तमिति कर्त्तव्यं भादव्यक्ताः सक्तवः द्रष्टकाः कासारखंडा-
 नि पृथुकाश्चिपिटाः असंसृष्टभक्ष्याः स्वकीयमक्ष्या लाजाभ्रष्टवी-
 हितगण्डुलाः अपृषाः मण्डकाः कुलमाषावकाः एतानि पर्युषिता-
 न्यपिष्टतस्निग्धानि दध्नामधुना च संस्कृतानि भक्षयेदिति पर्युषिता
 पवादइत्यर्थः यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः दत्तमक्ष्य-
 मित्याहुः पितरः पूर्वदेवता इति मत्स्यपुराणवचनादित्यलम्बहुना शेषं
 स्मृतिभ्यो नुसन्धेयम् अन्नाभावे कलमूलैस्तृप्तिरित्युक्तं तत्रोपाय-
 विधिमाह ॥

मू० सहान्नं न नरास्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

फलमूलैरन्ने न सह नराः पितृस्तर्पयेयुर्न केवलैरित्यर्थः लटोलि-
 ङ्गत्वात् अन्नान्नेनेति तृतीययैव सहायेन सहेति ग्रहणं विस्प-

मू० छागोस्रमेषानालभ्य ॥ ६ ॥

छागोर्वर्करः उस्तूपरः सचशृंगहीनछागादि तथाचश्रुतिः
स्तूपरोवाअविषाणइति मेघोमेदः एतान्पितृद्देशेनहत्वापचेदित्य-
र्थः तथाचात्रिः मधुपर्कचसोमेचदैवेपिअचकर्मणि अत्रैवपशवोहिं-
स्यान्नान्यत्रेति कथञ्चन स्कन्दसंवादेपि अर्थदैवपितृणांहियोहिन्-
स्तिपशून्निजः सयज्ञफलमाप्नोति तेचयात्तिपराङ्गतिम् । जावालो-
पि हिनस्ति यः पशून्स्वार्थमुद्दिश्यैव स पापभाक् । आद्यापदेशतोहिं-
सन्नपि स्वार्थेन ह्युच्यतीति अत्रैकआहुः । उल्लोवलीवर्दः तथाच म-
होक्ष्वामहाजंवाश्रोवियायोपकल्पयेदिति तदयुक्तम् महोक्षत्व-
शब्देनतूपरस्थोक्तत्वात् तथाचजावालः विषाणोद्भवकालेतुयोवि-
षाणविवर्जितः तंमहोक्षंवदन्त्याद्यास्तूपरञ्चापि पावनमिति महो-
क्षः पक्षीवामहोक्षइति प्रसिद्धः तथाचजातूकशयः किञ्चिल्लोहित-
वर्णोहिदीर्घपुच्छो गुरुस्वरः ह्रस्वचोऽटित्वयः पक्षीसमहाक्षेति पाठन-
इति किञ्च वृषस्याभक्षत्वमुक्तम् तथाचेश्वरः साक्षाद्दर्शितः-
प्रोक्तो मन्मूर्त्तिर्मम बाह्वनः तं यदापि हियोहन्ति तेनाहं स्कन्दताडितः

बुद्धदेवलोपि वेमरांश्च गजश्वांश्च वृषभाग् करिमाचलं रासभम्प्राश्रय-
 भवेद्विद्वृमिर्वाभवेभवद्वृति करिमाचलः शृगालः । उच्चः शतवक्त्रि-
 न्नामद्वत्यनेन उक्तः शतवल्गादुत्तरस्तूपरोक्षगभस्तिष्वित्यभिधानात् ।
 तदपि न पश्वालम्भप्रकरणात् न हन्यान्मत्स्यसूकराविति निषेधात्
 अतश्चोत्तरशब्देन कलौष्ठागमेषावेव पशुपञ्चकमध्येतयोरिव भक्ष्य-
 त्वाद्वाचनोक्तत्वाच्च तथाच श्रुतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ते ताव-
 न्तो वैश्वेर्वपशव इति गोभिलसूत्रेण छागोऽसुमेष्वाद्यालभ्या इति ।
 ननु च छागमेषग्रहणेनैव तल्लब्धेः किमर्थमुत्सृज्यहणं उच्यते विशेष-
 विध्यर्थत्वादित्यदोषः । तथाच स्कन्दसम्वादे बार्ध्वाग्निसम्प्राप्त्या
 लकोलाहाजस्तुपरं धृतमिति । दद्यादेतद्भवेदत्तं मानन्त्यायतिला-
 मधु अन्यच्च अनन्ताखड्गमांसिनलो हृच्छागाच्च नूपरादिति । अत्र-
 कश्चिद्वाप्युक्तदाह । छागोऽसुमेष्वादिनां पुंस्त्वमविवक्षितं उपादीय-
 मानत्वा त्पशुनायजेतेति वत् सर्वासां पशुजातीनां मारणं भक्षण-
 न्तथा । विधानेतु न दोषस्यादन्यथानरकं व्रजेदिति । अन्येत्वाहुः
 पशुनायजेतेत्यत्रापि पुंस्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् पुंस्त्वव्यक्तिरेव ध्यानस्वी-
 व्यक्तिरिति । अत्रानुचानाः प्रमाणम् ॥

मू० क्रीतालब्ध्वावाऽस्वयम्भृतानां हृत्यपचेत् ७

वाशब्दः पशुवन्त्वाभावे अस्वयं मृतग्रहणम् । निषिद्धे वर्जं नोप-
 लक्षणं तेन पशुभावे विहितं ऋगपक्षादिमांसानि क्रय लाभाभ्या-
 माहृत्यपचेन्न निषिद्धमित्यर्थः । विनामांसिनयच्छादं कृतमप्यकृतं भ-
 वेदिति । श्राद्धवैकल्यापत्तेः प्रश्नपुराणे विनामांसिनयच्छादन्तं
 तृप्तिकरं भवेत् । क्रव्यादाः पितरो यस्मात्तस्मातेनैव तान्यजिदिति
 अत्रैकत्रकारविश्लेषम बुद्ध्यास्वयं मृतानपि पचेदित्याहुः । तदयुक्तं

तेषां निषिद्धत्वात् तथा स्मृतिः उच्छिद्यस्मृत्यादानं स्मृतमांसस्य भक्षण-
म् अगुल्यादंतकाष्ठञ्चतुल्यंगोमांसभक्षणैः तथा शणशाकस्मृत-
मांसङ्करेण मथितं दधिअगुल्यादन्तघर्षंचतुल्यङ्गोमांसभक्षणैरिति
महाभारतेऽपि विषकृद्ग्रहतच्चैव व्याधितिर्यग्घतन्तथा न प्रशंसन्ति
वैशाङ्गे यच्च शस्त्रविर्जितम् विषकृद्धारण्येपतितपलादौ विषप्रक्षेप-
स्तेन हतं तिर्यग्घतं संहति रित्तवृकादिहतं तयोरभ्यनुज्ञानात् ।
तथा च सिंहव्याघ्रहतंचयत् इति प्रशस्तमिति शेषः अथवा शङ्खे त-
स्यापि निषेधो विधिर्नित्यभोजनविषयः एकमूलकत्वात् शस्त्रविव-
र्जितं स्वयं मृतं अनुपाकृतमांसानि सौनंवल्लूरमेव च स्मृतिलोकनि-
षिद्धांश्च मृगमीनाण्डजानपि सौनं हिंसास्थानभवम् । अनुपाकृतं सं-
स्कारह्येनम् वल्लूरं शुष्कं वर्जयेदिति । पृष्ठमांसं वृथामांसं वर्ज्यमांसं
सञ्चपुत्रक । न भक्षयन्ति सततम् प्रत्यक्षलक्षणानि चेति । मार्कण्डेयः ।
पृष्ठमांसं स्मरैरुदतिप्रसिद्धं तथा च वामनपुराणे पृष्ठमांसं शिनोमूढा
स्तथैव क्रौञ्चजीवनः क्षिप्यन्ते वृषभक्ष्ये ते नरके रजनीचरोत्त शेषम-
न्यतोक्ष्येयम् ननु बाफलमूलैरौषधीभिर्वैद्यहिंसाधर्मेण तस्मिन्नुक्ता-
नन्तरं क्वागोस्त्वमेषानालभ्येति हिंसाविधायेदानीं क्रयलाभौ सूत्र-
यतावाशब्देन हिंसानिषिद्धेति । तथा च कन्दमूलफलाभावे मांसा-
न्याहुर्मनीषिणः पुण्यानि मुनिगीतानि लब्धानि च बध्मिनेति । च-
तुर्विंशतिमते महाभारतेऽपि क्रीत्वा स्वयं स्वाध्यायपाद्यपरोपहतमेव वा ।
देवान् पितॄन् चर्चयित्वा खादन्मांसं नन्दुष्यति एष उक्तो विधिर्ब्राह्मणः ।
सर्वकामफलप्रद इति तस्माद्वाशब्देन हिंसानिषिध्य क्रयलाभावेव
सूत्रकाराभिमतमिति । अत्रोच्यते यदुक्तं । हिंसानन्तरं क्रयला-
भौ सूत्रयता हिंसानिषिद्धेति । तन्न पशुबन्धासम्भवे क्रयलाभयोरनु-
क्तत्वात् तथा च स्कन्दसम्वादे । मांसाभावे कृते शङ्खे ध्यायन्तेऽपि त-

देवताः करिष्यतिसुतो लब्ध्वाश्च पश्चात्तमाभिषं । ददातिल-
ब्ध्वा मांसं तं शपन्ति रुषामुहुरिति मांसाभावे पशवसंभवे । यत्त्वभि-
हितं कन्दमूलफलाभाव इत्यनेन हिंसा निषिद्धेति तदप्ययुक्तं ।
कन्दमूलफलाद्याभावे बन्धविनेत्यहिंसा धर्मेण प्रतिपादकत्वाद्बहिंसा-
निषिद्धेति । यच्चाभ्यधायिक्रीत्वा स्वयं बाप्युष्माद्येत्यादिना ब्राह्म-
विधिरिति तदपि मन्दमिति तस्याप्यमांसमुद्गाक्षिणात्यपरत्वेन-
तद्देशविषयत्वात् दृश्यते च देशविषयात्याचारः तथाच दृहस्पतिः ।
उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्यमुताद्विजैः । मध्यदेशे चर्मकाराः शि-
ल्पिनः खगवासिनः मत्स्यादाश्च नराः सर्वगम्यान्टणारजस्वलाः ।
पर्वते मद्यपानार्थे नैते दण्डस्य चार्हका इत्यादि पठन्ति च पृथिव्या-
स्त्रिषु भागेषु मांसमन्नं माचरेत् यत्तु दृहत्रचेतो बचनम् । न दे-
शानां विप्राणां न युगानां द्विजोत्तमाः । धर्मं शास्त्रेषु वैर्मदो दृश्य-
मांसमन्नं इति । तद्दक्षिणव्यतिरिक्तदेशविषमित्यविरोधः किञ्च-
यद्येवन्नामभविष्यत्तद्द्विजनीयो मीयम्पशुमांसमन्ते कागोस्त्रमेधानाल-
स्येत्यादिविहितहिंसा प्रतिपादकानि वाक्यान्वयनार्थं कान्यभविष्यन्ति
तस्मात्पशुवधासंभवे क्रीत्वा लब्ध्वा वेति सूक्तमिति सिद्धं । इदानीं
वृगोरभक्तिरिच्छागर्षतेरुपतद्विणाम् । मांसं विशाणशशयो रूरो-
श्चक्रमतः सुरान् धिनोति च पितृन् चैव मांसान्पायसमेव चेत्यादिव-
चनविहितां तस्मिन्पक्रमते ॥

मू० मासद्वयन्तु मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्याः पाठीनादयो विहिता न निषिद्धाः तैर्हि मांसं हस्तिरित्यर्थः । त-
था च मनुः । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति तु शब्दो विशेषणार्थः तेन मत्स्य-
विशेषकालविशेष इत्यर्थः तथाचापस्त्रं शतवले मत्स्यस्य मांसिना-

अथातृप्तिरिति यत्तु मत्स्यैश्चतुरो मासानिति पैठीनसि वचनं च-
 शब्दविषयम् । तथाच यमः । शशल्काश्चतुरो मासानिति । प्रीणा-
 यन्तीति शेषः । ननु वसन्त्यांश्च कामतो जग्ध्वासोपवासश्च ह्यंशे
 दिति प्रायश्चित्तस्वोक्तत्वात् कथमेवमिति उच्यते तस्य नित्यभोज-
 नविषयत्वाद्देवपितृनिवेदनविषयत्वाच्च तथाचागस्त्यः । ऋतेयो-
 हव्यकव्याभ्यां मत्स्यमांसं ससृते लभते पातकस्यैव सर्वमांसाशना-
 नृणाम् । काशोपि । कालशाकञ्च मत्स्यांश्च परमान्ति लोदनं ।
 अनिवेदसमुज्जीतपितृणां देवतैः सहेति एवमर्ह्येकतः सर्वमांसा-
 नि मत्स्यमांसानि वैकतः एकतः सर्वपापानि ब्रह्महत्यातथैकतः ।
 तथा मत्स्यादः सर्वमांसादः इत्यादिवचनद्वन्द्वनिरर्थकमिति मैव-
 वोचः कार्तिकादिकालविशेषविषयत्वेन सामर्थ्यकत्वाद्दक्षिणादि-
 देशे निषेधकत्वाच्च । तथाच नारदीये नमात्स्यं च येन मांसं न कौर्म-
 न्नान्यदेव हीति कार्तिकादिवैष्टावकाल इति शेषः । मत्स्यादाश्च नराः
 सर्वद्विति मध्यदेशे दृष्टव्यमिति नोक्तं । किञ्च एकत इत्यर्थान्तरम् । स-
 र्वमांसानि भक्ष्यामांसाः येकत्वेन तथा भक्ष्यमत्स्यमांसानि चैकत्वे तथा
 पापानि सर्वे ब्रह्माः एकत्वेन ब्रह्मज्ञानं चैकत्वेति पापावज्ञादिक-
 कर्मेति शब्दत्वात्सौ हत्वास्याद्भ्रमने ज्ञान इति चन्द्रगोमी एकवच-
 शादिसर्वमांसान्येकत्वं मत्स्या एकत्वं सर्वे ब्रह्मा एकत्वं ब्रह्मज्ञानमेकतस्तु-
 लायां समानमित्यर्थः । तथाच प्रचेताः याजुर्वेदः पितृणां स्वादजवा-
 र्धनसादिभिः साभवेऽमत्स्यं तांसेन दत्तं न श्राद्धकर्मण्येति तस्याच्छ-
 वे मत्स्यैः पितृन्सन्तर्प्य स्वयमपि भुञ्जीतेति निरवदाम् । तथाच ब्रह्म-
 पुराणम् हव्यकव्यार्थतो विप्रान्भोजयित्वा विधानतः वैसारिणां-
 स्तुभुञ्जानो न ब्रियेते न साद्विज इति । मत्स्यानाहयाद्भवत्क्यः राजी-
 वान् राजतुण्डांश्च सशल्कांश्च सर्वशः शङ्खोपि राजीवान् सिंहतु

गडांश्च सशल्कांश्चविशेषतः । पाठीनरोहितौ भक्ष्यातेमत्स्येष्वतिपा-
वनादिति । राजीवाःपद्मवर्णाः सिंहतुण्डासिंहमुखाः सशल्काःश-
क्त्याकारावयवयुक्ताः जातृकर्ण्योपि शशश्चमत्स्येष्वपिहि सिंहतुण्ड-
क रोहिताः । क्षुद्रम स्त्रेषुकुङ्क्षीतिमेध्यो रोहितवन्मतइति निषि-
द्धमत्स्यानाहसएव । गोमत्स्योगुच्छमत्स्यश्च चर्मकाराह्वयस्तथा
नेत्रेद्विजातिभिर्भक्ष्यास्तथा चिलिचिमाभिधः । शृङ्गीन्कर्णचिदि-
च्छन्तिप्रशस्तोन्हव्यकव्ययोः अयंविक्लपोनित्यभोजने व्यवस्थितः ।
प्राप्नुणकादौ तथा मत्स्याश्चिलिचिमो नाम नभक्ष्योहिद्विजन्मनां
श्चिलिचिमः भित्तगौरोनरवाङ्मसदृशः समुद्रजइत्यायुर्वेदः । ना-
न्द्यावर्तलिमत्स्यइल्लिसइवांग विक्लण्डकग्राहिप्रभृतयः क्षुद्रमत्स्य-
श्चस्मृत्यन्तरेतावदेवावगन्तव्याः ॥

मू० मासत्तुयन्तुहारिणेन ॥ ६ ॥

हरिणस्ताम्रमृगस्तन्मांसेन विमासन्तृप्तिरित्यर्थः । एणः कृ-
ष्णामृगः प्रोक्तस्ताम्नोहरिणउच्यतेइति सुश्रुतत्वात् । कृष्णसारे-
णाधिकतप्तेः तथोचोशनाः चतुरोमासान्कृष्णसारेशेति । यत्त्वष्टा-
वैण्येयेतिपैठीनसिनोक्तम् अष्टावैण्येयमांसेनेतिच मनुनातत्तूपर
कृष्णसारविषयेभवतुमर्हति । तूपरस्यविशिष्टोक्तेः अन्यष्टोशनसा-
विरोधात् । तथाचोक्तम् स्मृतिद्वैधेतुविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथ-
गिति । तुशब्दोविशेषार्थः तेनमृगविशेषेकालविशेषइत्यर्थः । तथा-
चमार्कण्डेयः करोतितृप्तिन्नववैरुरो मांसंनसंशयः । रुरुःशम्बरः
शरदिगलितशृङ्गइत्यायुर्वेदः । मन्तुरपि रौरवेणनवैवतु यत्तु रुरुः
प्रीणातिपञ्चवैइति यमोक्तंयच्चपञ्चरौरवेणेति । गोभिलसूत्रम्
तद्वज्रशाखंशृङ्गरुसविषयं यत्पुनर्देवलेनोक्तम् । वीन्मासान्रुरुभि

मृगैरितितवरिणसदृशसुविषयम् । नचयथागृह्यविषयोविकल्पः
शक्यतेवक्तुं गृह्याणामनेकत्वात्तद्विषयानुपलब्धेः । तस्माज्जोवि-
षयोविकल्पोभवतुमर्हति । मार्कण्डेयः पुष्पातिचतुरोमासाञ्छश-
स्य पिशितंपितृविति यत्तुदेवलेनेक्तन् शशैःप्रणमासिकौतृप्तिरिति
शशःप्रीणातिप्रणमासानितिचयमेनतद्वृहच्छशविषयमिति अवि-
रोधः अन्यथाविरोधाद्धर्मवाधापत्तेः । तथाचव्यासः धर्मयोवाधतेध-
र्मोनसधर्मः कदाचन । अविरोधात्तुयोधर्मः सधर्मः सङ्गिरच्यते ।
तस्माद्विरोधे धर्मस्यनिश्चित्यगुरुत्वावयं । तयोर्भूयंस्तरं विद्वाः कुर्या
द्धर्मविनिर्णयं तत्वेविप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरं । विरोधप-
रिहारोत्तनिर्णयस्तत्त्वदर्शिनइति । नचश्वापदजातेरनेकत्वादेवं
नघटतइतिवाच्यम् । तथावामनः कदलीकन्दलीक्षीनश्चमूर्खप्र-
यकावपि समुत्सृजेतिहरिणाअभौ अजातयोनयः । कृष्णसारससु-
न्यंकुरं कुशम्बररोहिणाः गोकर्णपृषतैणस्य रोहिताश्वमरोमृगाः
गन्धर्वःशरतोगामशृंगयोगवयः शशाद्वत्यादयो मृगेन्द्रादयाइति ।
एवमन्यत्रापि ॥

मू० चतुरऽश्रौरभ्रेण ॥ १० ॥

पितृणान्तृप्तिरित्यर्थः । तथाचमनुः अरसणोश्चतुरइति
उरभ्रआरण्येभेषः नवसेपसांसेनेति ग्राम्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् ।
अग्वेत्वाज्जमेपएवेति । तदयुक्तम् श्रुतिविहितत्वात्पौनरुक्त्यदोषाच्च
तथाचश्रुतिः । वरुणावारण्येभेषइति यत्तु सेपेणपञ्चमासानिति
पैठीनसिनोक्तम् । तदारण्यरूपविषयं अत्रैतत्सन्दिह्यते किंगवद-
मांसंभक्ष्यमभक्ष्यञ्चेति तत्रैकआहुः विहितत्वाद्ब्रक्ष्यमिति तथा-
यमः । गावयंसुद्रसस्मितात् एकादशमासांस्तृप्तौतिशेषः मार्क-

गडेयोपि गवयस्यनुमांसेनतृप्तिः स्याददश मांसिकीति तदयुक्तम्
 श्रुतिविरुद्धत्वात् तथाचश्रुतिः । सयंपुरुषमालभन्तस किंपुरुषोभव
 द्यावश्वंगाञ्चतौगौरश्वा गवयश्वाभवतांयम विमालभन्तसउष्ट्रो-
 भवद्यमजमालभन्त सशरभो भवत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यम-
 पक्रान्तमेधाहैतेपशवइति । श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेववल्मीयसी-
 ति श्रुतेर्वैलवत्वाच्च । नचश्रुतिविरुद्धस्मृतिरादरणीया तथाचचतु-
 विंशतिमतं स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्यायद्याभवेत् । तथैवलो-
 किकंवाक्यं स्मृतिवाधापरित्यजेदिति आह्नविषयत्वेन गवयस्यवि-
 धिरित्यन्ये । अत्रानूचानाः प्रमाणम् ॥

मू० पञ्चशाकुनेन ॥ ११ ॥

शाकुनिर्भक्ष्यपक्षीतन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचमन्त्रः शकुनेनाथप-
 क्षैवइति । यत्तु शाकुनैश्चतुरोमासानिति देवलेनोक्तम् यच्चचतुरः
 शाकुनेनेतिचगोभिलेन तद्विहितप्रतिषिद्धहारीतादि पक्षिविषयं
 यच्चशकुनेनसप्तेति पैठौनसिनोक्तम् तदतिपवित्रकपिञ्जलादि
 पक्षिविषयं सोमपानोद्भवंत्वेन पावित्र्यात् । तथाचश्रुतिः सयत्सो-
 मपानमासततः कपिंजलःममभवदिति । जरत्कारुरपि गौरःक-
 पिंजलोमेध्यः कृकषालाचवर्हिणइति । वर्हिनीलकण्ठः सुमेधाः
 किञ्चिद्भोहितवर्णोति दीर्घपुच्छोगुरुतरः । ऋक्षत्रोटिस्तुयःपक्षीस-
 महोक्षेतिपावनइति त्रोटिश्चंचुः भक्ष्यानाह शङ्खः तित्तिरञ्च-
 मयूरञ्चलावकञ्चकपिंजलम् वार्ध्नीसंवत्तंकांचभक्ष्यानाहयमः
 सदा सदेतिआह्नादेरन्यत्रापि जावालः भक्ष्यःकपिंजलोनीलत्वा-
 टीवन्यपदाकुधाः भक्ष्याविति नीलःकृष्णतित्तिरिः कपिंजलगौ-
 रः वन्यपदाकुधोवन्यकुर्कुटः वनेजलेभवो जलकुर्कुटइत्यन्ये तन्म

कलविङ्कं प्लवंहंसमिति मनुना प्लवशब्देन तस्य निषिद्धत्वात् च-
क्रयाकं प्लवङ्गो कमिति शङ्कुनिषेधाच्च भारद्वाज्यामांसेनेति कात्या-
यनोक्तेर्भरद्वाजो भक्ष्यः यत्तु नखादेत्तु भरद्वाजमिति सुमन्तुनेक्तम् त-
त्र भरद्वाजो न्यहङ्कुविषयः कौजिडिथा इति प्रसिद्धः तथोच निघण्टुः
वटो वटक इत्युक्तो भरद्वाजो न्यहङ्कुटः वटङ्गो ग्यो द्वितीयस्तु खंजरी-
चित्रपुच्छकः इति सुमन्तुः भक्ष्यस्तु नौकण्डः स्याद्वरीतो लावति-
त्तिरी हारीतो विहितप्रतिषिद्धः । कुकुटहारीतमक्षणे द्वादश-
रात्रमनाहार इति शङ्कुनिषेधात् अन्यत्स्मृतिस्थो ज्ञेयम् वर्ज्याना-
हमनुः क्रव्यादः शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः अनिर्दृष्टांश्चै-
कशफां टिड्भिश्च विवर्जयेत् । कलविङ्कं प्लवंहंसं चक्राङ्गं ग्राम-
कुकुटम् सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुक्रसारिका । प्रतुदाञ्ज-
लपादांश्च कोयटिनखविष्करान् निमज्जतश्च मत्स्यादां सौलं व-
ल्लूरमेव च । वज्रं चैव वलाकांश्च काकोलङ्गञ्जरीटकम् । मत्स्या-
दान्विड्वराहांश्च मत्स्यानैव च सर्वश इति । क्रव्यादोगृध्रादयः ग्रामवा-
सिनः पारावतादयः अनिर्दृष्टमध्यत्वेनाज्ञातः एकशफाश्च-
श्वादयः टिड्भिर्निष्ठुरशब्दभाषी टिड्भिरीति प्रसिद्धः कलविङ्क-
गृहवचकः प्लवोजलकुकुटः चक्राङ्गः चक्रवाकः रज्जुदालो वचकु-
कुटः दात्यूहः कालकण्डः प्रतुदः श्येनः जालपादा जालाकारवादाः
कोयटिः शिखरी नखविष्किराश्च कोरादयः निमज्जन्तो मत्स्यादान्नि-
मज्ज्य मत्स्यदा काकोलोगिरिकारः मत्स्यादाश्च निमज्जन्तोऽपि अ-
न्ये प्रसिद्धः देवलः उल्लूककुररश्च्येन गृध्रकुकुटवायसाः चकोरः को-
किलोरज्जुदालकश्च कमज्जकौ पारावतकपोतौ च नभस्याः पक्षिणे
स्मृताः । जरत्कारुः कारापिकान्कपोतञ्च स्तोतकं रक्ततुण्डकम् स-
कृत् प्रजं सारिकाञ्च कलविङ्कञ्च विवर्जयेत् कारापिकाश्च कुनशास्त्रो-

क्ताः स्तोतकश्चातकः रक्ततुण्डःशुकः सकृत्प्रजःकाकः लोमशःगा
मकुकुटः । आतापीमांसानपिवर्जयेत् आतापीचिह्नःवेदनिधिः
काकारिपिङ्गलाक्रौञ्चः वकोटोटेह्वसारसौ कपभासौ भृङ्गराजश्चा
न्द्रज्जग्ध्वाव्रतश्चरेत् काकारित्वलूकः पिङ्गलामुखमरद्वतिप्रसिद्धः
वकोटोवकः चाषोनीलपक्षी स्वर्णपक्षीतिप्रसिद्धः जग्ध्वाप्राश्य-
चान्द्रञ्चान्द्रायणमित्यर्थः । शङ्खःहंसश्चक्रकङ्काकङ्गाकोलङ्क-
ञ्जरीटकम् मत्स्यादाश्चतथामत्स्यान्बलाकांशुकसारिके । चक्रवा-
कश्चक्रकङ्काकङ्गाकङ्गाजगङ्गपिम् मासमेकंव्रतङ्कुर्यादेतांश्चैव नभो-
जयेत् मद्गुर्जलवायसः व्रतञ्चान्द्रायणम् मत्स्यव्यवस्थाप्रागुक्ता
निषिद्धमत्स्यावाञ्चयेत्यर्थः । धौम्यः पारावतरथांगञ्चमरालञ्चकु-
लिङ्गकम् जग्ध्वाहिकुङ्कुरंग्राम्यंव्रतेनापिनशुध्यति रथांगञ्चक्र-
वाकः मरालोहंसः कुलिङ्गकोव्रतेनचान्द्रायणेनेत्यर्थः अन्यत्स्मृति-
भ्याञ्चैयम् ।

मू० षट्छागेन ॥ ११ ॥

पितृणां तृप्तिरित्यर्थः तथाचमनुः । षण्मासञ्छागमांसेनेतिष्ठा-
गोमहोक्षः वार्ध्नीनसादन्यः तद्विधेर्विशिष्टत्वात् । यत्तु । छागलं-
सप्तवैमासानिति मार्कण्डेये नोक्तम् तदारण्याजविषयम् तथा-
चश्रुतिः । सोमायकुलुङ्गआरण्योजइति । यच्चनचट्यायंत्यजेनत्वि-
तिदेवलेनोक्तम् तद्वार्ध्नीनसव्यतिरिक्तपक्षिविषयं यत्पुनर्द्वादशमा-
सांछागेनेति पैठोनिनोक्तम् तत्तूपराजविषयम् तस्यप्रातिपावन-
त्वात् तथाचसमहोक्षेतिपावनइतिप्रागुक्तमित्यविरोधः ।

मू० सप्तकौर्मण ॥ १२ ॥

कूर्मःकच्छपःस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः कूर्मैःस्यात्सप्तमासिकी

ति यमोपि कूर्मः प्रीणातिसप्ततिविति यत्तु शशकूर्मयोभासेनमासैरे-
कादशभिस्त्विति मनुनोक्तम् तद्वृहत्कूर्मविषयमारण्यविषयमेवेत्य-
विरोधः यत्तु नखादेत्कूर्मसूकराविति निषेधस्तद्विषयमग्रेवक्ष्यामः ।

मू० अष्टौवराहेण ॥ १३ ॥

वाराहआरण्यसूकरस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः अष्टौमा-
सान्वराहेणेति यत्तु दशमासास्तु तद्व्यन्तिवाराहमहिषामिषैरि-
ति मनुनोक्तम् । तन्मांसलवराहविषयं तमाघृतसम्भूतत्वेनौचि-
त्वात् । तथाचश्रुतिः अग्नौ हवदेवाघृतं कुभम्प्रवेशयांचक्रुस्ततोवरा-
हाः सम्बभूवुस्तस्माद्वाराहं मेदुरोष्ठताद्विसम्भूतइति यत्तु अणमासा-
च्छूकराभिषमिस्त्रिमासं गृह्येनोक्तम् तदमांसलविषयम्वितुमर्ह-
ति अथवाविरोधात् अत्रैकआहुः । नखादेत्कूर्मसूकराविति नि-
षेधाद्वाराहकूर्ममांसन्नमर्ह्यमिति । तन्न । तस्य कार्त्तिकदिवैष्ण-
वकालविषयत्वाच्छूतवराहविषयत्वाद्वा तथाचनारदीये । का-
र्त्तिकेसूकरमासं यस्तु भुंक्तेति दुर्मतिः तद्भुक्तेर्जायते पापो विष्टा-
शीप्रामसूकरः नमात्स्यं भक्षयेन्मांसन्नकौर्मनान्यदेव हि इति तद्भु-
क्तौ रौरवान्भुक्ता नेत्यनुवृत्तौ हारीतः पारावतपाण्डुसूकरसारि-
केति उपमन्युरपि ग्राम्यश्वेतवराहौ तु न भक्षौ द्विजपुङ्गवै रिति ।

मू० नवमेषमांसेन ॥ १४ ॥

मेषोग्राम्यभेदः तन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचयमः मेषैः प्रीणातिवैन-
वेति यत्तु तद्व्यत्येकादशाविकैरिति देवलेनोक्तम् । यच्च तथैकादश-
मासं वा अरभ्य तद्वत्प्रमितिच मार्कण्डेयेन तत् परविषयम् अच-
विकारप्रत्यये प्रकृते तत्परिहारेण पुनर्मांसग्रहणम् मासविकारप्रा-
प्त्यर्थं तेन तद्विकारादधिकालान्तरसाधितादेशादित्यर्थः । तथा-

चस्कन्दसम्बादे अस्त्रेहात्रपि गोधूमयवगोरसविक्रिबाः तथात्रांस-
विकाराश्चदधिक्षीरगुडस्यचेति । भक्षयेदितिशेषः ।

मू० दशमाहिषेण ॥ १५ ॥

तप्तिरित्यर्थः तथाचदेवलः । दशमाहिषमांसिनेति । यत्वे-
कादशमासान्महिषेणेतिपैठीनसिनोक्तान्तदारण्यविषयंतूपरविष-
यंश्रामहिषभक्षणञ्चटेशविशेषव्यवस्थितम् तथाचयमः । कासरो-
हिगिरौमेध्याइति आहप्रजापतिरिति कासरोमहिषः । ननुचञ्च-
भक्ष्याः पशुजातीनाङ्गोखरोद्याः सकुञ्जराः सिंहव्याघ्राक्षरभाः ।
सर्पाजगरकास्तथा शशम्प्रकमाजोरनकुलगायसूकराः सुगा-
लवृषभद्वीपिगोलांगूलमर्कटाइति । तथा वार्दमौर्दञ्चनारसुहृद्ग-
रं चरासभ । कौगंलौमशिकान्मांसं भुङ्क्वाभवतिविट्कृमिः । वेशरो-
ध्रगजखाश्ववृषभान्करिमाचले रासभम्प्राश्यचभवेद्विट्कृमिर्वाभवे
भवद्वतिदेवलव्याघ्रपादवृद्धदेवलादिवचनैरभक्ष्यमध्येमहिषानुक्तेः
सार्वत्रिकमहिषभक्षणं हि ब्रह्मस्यादितिचेत् मैवंभाषीः गिरिमन्तरे-
णतद्भक्षणमहादोषापत्तेः । तथाचभारद्वाजः । शङ्खमुप्रकसर्पास्तै-
रभंचगिरिंविना । जग्ध्वाद्विजानशुध्यन्तिप्रायश्चित्तशतैरिति ।
तस्माद्देशविशेषएवतद्भक्षणं व्यवस्थितमितिसूक्तम् वार्दवार्धभंड-
र्दीजलपशुस्तस्य । जलमानुषद्वत्येके । नरभ्यामुषम् हारंहरिण-
व्वाच्यानांसिंहाखकयहिभेकादीनां कारङ्कारिणां कौगोबग्न्यः
श्वालस्य लोमशिकालोखरीतिप्रसिद्धा । तस्य लोमकम् विट्कृमि-
विहाक्रिमिः । द्वीपीव्याघ्रविशेषः गोलांगुलोवानरविशेषः मर्क-
टहृगणशवादिपञ्चनखोपलक्षणम् ।

मू० एकादशपार्षतेन ॥ १६ ॥

पृषतश्चिवमृगस्तन्मांसिनेत्यर्थः । तथाचगोभिलः एकादशपार्ष-

तेनैति । तत्रैतद्वक्तव्यम् पृषतशब्देन किञ्चित्त्वगुणोवाच्यः किंवाचित्त्व
मृगजातिरिति तत्र यदि चित्त्वगुणोवाच्यः स्यात्तर्हि कदागादीनामपि
पृषतः गुणे एकादशमासतृप्तिहेतुः स्यात् । ततश्च विहिताः सर्वेऽपि
पृषताः सन्ताः एकादशमास तृप्तिहेतव इत्यर्थः स्यात् । अथ पृषत-
शब्देन चित्त्वमृगजातिर्वाच्यः स्यात्तर्हि तज्जातेर्देववशात् कथञ्चिदष्ट-
षतत्वे एकादशमासतृप्तिहेतुत्वं न स्यात् प्रत्युत विहितजातेः परि-
त्यागरश्चेत्यर्थः स्यात् । तस्मात्पृषतशब्दस्य कथञ्चित्तिरित्याक्षेपः इत्युच्यते
ते व्याख्यानतो विशेषः प्रतिपत्तिरिति न्यायेन व्याख्यातचित्त्वमृगसंज्ञै-
वैतरस्यावर्त्तकत्वाच्चित्त्वमृगस्यैव तावन्मासतृप्तिहेतुनान्यसेरिति
एवं सति मृगशब्दस्यान्वेषणाच्छागादिवाचकत्वाभावात्पृषतत्वे
सत्यपि न तस्यान्वययुक्तः तस्माच्चित्त्वमृगैव तावन्मासतृप्तिरिति
सिद्धम् । ततश्च पञ्चतृप्यन्तिपार्षतेः पार्षतेष्वेह सप्तवै नवमासान्पार्ष-
तेन एकादशपार्षतेनेति देवलमनुपैठीनसि कात्यायनवचनानां
विषयानुपलब्धे विकल्पा एव शक्यन्ते वक्तुं न विषयाः । अथ वा सर्वमृ-
गजातिषु पृषतत्वं विशेषस्तेनैकादशेति सर्वेभ्यस्तृप्तिराधिक्यमित्यर्थः
ततश्चैवं विषयः । पञ्चतृप्यन्तिपार्षतैरिति देवलवचनं हरिणसादृश्य-
चित्त्वमृगविषयं पार्षतेनेह सप्तवा इति मनुनोक्तं वज्रशास्त्रं शृङ्गचित्त्व-
मृगविषयं । नवमासान्पार्षतेनेति पैठीनसिनोक्तं वरचित्त्वमृगविषयं
एकादशपार्षतेनेति चित्त्वतूपरविषयमित्यविरोधः अयमाशयः । या-
न्मासान्मृगमृगैरिति त्रिमासतृप्तिविषयस्य रुरोः पृषतत्वेन पञ्च-
तृप्यन्तिपार्षतैरिति तृप्तिविशेषः रुरः प्रीत्यातिपञ्चकैरिति पञ्च-
मासतृप्तिविषयस्य तु रुरोः पृषतत्वेन एकादशपार्षतेनेह सप्तवै इति
तृप्तिविशेषः । रुरवेणानवैवाति नवमासतृप्तिविषयत्वेन एका-
दशपार्षतेनेति तृप्तिविशेषः । सर्वपृषतानां तूपरत्वे सति अनन्ता-

तृप्तिरिति । अनन्ताखड्गमांसेन लोहकागान्धतूपरादिति वच-
चनादेवंविषयविभागा हरिणमेप्रवाराहमहिषशशानाम् एषतत्वा-
संभवात् एवङ्कल्पनागौरवमप्यविरुद्धं । प्रमाणकल्पनेदोषाभावात्
तथाचाङ्गिराः । प्रमाणानिप्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानियततः सौद-
न्तिहिप्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः भद्रोपि । प्रमाणवन्तिक-
ल्पानि सामान्यानिब्रह्मभ्यपि अदृष्टशतभागोपि नकल्प्योनिः-
प्रमाणकद्वति ॥

मू० समत्सरन्तुगव्येनपयसा ॥ १७ ॥

गव्यग्रहणमितरव्युदासार्थं । तुशब्दोविशेषः इतरपयोनिषेधे
प्यारण्यमहिषीक्षीरं प्रशस्तमिति विशेषित्यर्थः । तथाचब्रह्मपुराणम्
आरण्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुंठिसंयुतं । मधुयुक्तन्तुहितं दद्या-
दमृतमेवच तदिति निषिद्धमाहयान्नवत्कथः । सन्धिन्यनिर्द्देशाव-
त्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यक मयाविकं
सन्धिनीवृषाक्रान्ताक्रामुक्ती अनिर्द्देशाऽचनतिक्रान्तदशाहा अव-
त्सावत्सरहितान्यवत्साच । खैणंस्त्रीभवं द्विस्तन्युपलक्षणमेतत् यच्च
सर्वासांस्तिनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जमिति शंखिनाजाक्षीरस्य
भक्ष्यत्वमुक्तम् तच्छास्त्रेतरविषयं । कृष्णाजाऽज्यतसीतैलं पयश्चा-
जाविकादिकम् । महिषज्जामरक्षीरं जलमल्पजलाशयादिति ।
स्कन्दसंवादोक्तत्वात् वर्ज्यमितिशेषः । महिषं ग्राम्यं आरण्या-
नाञ्चसर्वेषां मृगाणांमहिषींविनेतिमनूक्तेः । गौतमोपि यमसूःस्य-
न्दिनीनाञ्चेति पयोवर्जमितिशेषः । यमसूर्युग्मप्रसूः स्यन्दिनीस-
वत्य यस्तक्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्चेति वौधायनः ॥

मू० पायसेनवा ॥ १८ ॥

पयसाशृतं पायसं पयोविकारश्च तेनवासंवत्सरन्तृप्तिरित्यर्थः ।

तथाचविष्णुः संवत्सरन्तुपयसा तद्विकारेणवेति । अपिचमार्कण्डेयः
संवत्सरन्तथागव्यम् पयःपायसमेववेति । आदित्यपुराणे विविध-
पायसन्दद्यादिति तथा मांसविकाराश्च दधिक्षीरगुडस्येतिवचनात्
पयोविकाराः कूर्चिकाक्षीरवटकादयः ॥

मू० वार्ध्नीनसमा० सैनद्वादशवर्षाणि ॥ १६ ॥

हृत्पितरितिशेषः वार्ध्नीनसस्त्रिविधः तथाचविष्णुधर्मोत्तरे ।
त्रिपिवन्त्रिविध्यक्षीणम् यूथस्याग्रहणन्तथा । रक्तवर्णान्तराजेन्द्र
कागम्बाद्बार्ध्नीनसंविदुरिति मुखकण्ठीजलपानेपतन्तौ जलन्त्रिपिव-
द्वत्यर्थः । त्रिपिवन्त्रिविध्यक्षीणम् श्वेतं हृदमजापतिम् । वार्ध्नीन
सन्तुतंप्राहु र्याज्ञिकाः पितृकर्मणीत्यन्यत्र निगमोपि । कृष्णमीवो
रक्तशिराः श्वेतपक्षोविहंगमः सर्वेवार्ध्नीनसः प्रोक्त इत्येषानैगमीशु-
तिरिति । अत्रानूचानाः प्रमाणं रक्तवर्णोवार्ध्नीनसो ऽक्षयतृप्ति
विषयोवेत्यविरोधः वार्ध्नीनसंमहाशल्को लोहाजस्तूपरोद्धतं आ-
नन्त्यायभवेद्वदिति वचनात् । लोहानिप्रङ्कालशार्कं मांसंवार्ध्नी-
नसस्यवेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । वार्ध्नीनसशब्देणत्वोच्चारणमना
लोचितं । उष्ट्रोष्ट्रणीवान्बार्ध्नीनसस्तेमत्या अरण्यायस्मरोरुहुरौद्रः
इतिश्रुतेस्तवर्गीयपाठात् । आद्विशिष्टस्यामांसस्यावश्य भक्षणत्वम-
वगन्तव्यम् । तथाचविष्णुमित्रः धर्मशास्त्रात्तुविज्ञाय भक्ष्यञ्चाभक्ष्य-
मेववा प्रदायपितृदेवेभ्यो भुञ्जीतातिथिपूर्वकमिति । अत्ररागप्राप्ते
भोजनेभुञ्जीतेतिनियमार्थं । तथाचोपमन्युः ऋगजाविचभक्ष्याणां
मांसंशाकादिमेध्यवदिति । पवित्रताभिधानादिति ॥

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ हस्तिकरणसामान्यं समाप्तमिति ॥

सप्तमीकण्डिकाचसमाप्ता ॥

इत्थं ग्राम्यारण्यौषधिमूलफलै रनेकमत्स्यमांसैश्च तृप्तिमभिधाया-
ऽधुनाक्षय्यतृप्तिं विवक्षुः सूत्रमारभते ।

मू० अथाक्षय्यतृप्तिः ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रश्ने कात्स्न्ये वा अक्षय्यातृप्तिः कथञ्चिन्वाक्षय्यतृप्ति-
करन्द्रव्यमिति प्रश्नमित्यर्थः कात्स्न्येनाक्षय्यतृप्तिरुच्यत इतिवार्थः ।
अक्षय्योनन्तता तथाचमनुः कालशाकम्महाशल्कः खड्गोलोहा-
मिश्रमधु । अनन्त्यायैवकल्प्यन्ते मुन्यन्तानि च सर्वशहति । प्रथोत्त-
रमाह ।

**मू० खड्गमांसं कालशाकं लोहच्छाग-
ज्वमांशं ॥ २ ॥**

खड्गस्तूपरः खड्गमृगस्तृणमांसं निषिद्धं एष्यादिव्यतिरिक्तम् ।
तथाचविष्णुः कालशाकं महाशल्कोमांसं वार्ध्नीनसस्य च विषाण-
वर्जाये खड्गानां सूयतांस्तु भक्ष्याह इति यत्तु खड्गमांसं न त्रयोदशमा-
सानिति पैठीनसिनोक्तं तत्क्षृंगविषयम् लोहः सर्वलोहितच्छागः
तथाच पैठीनसिः सर्वलोहच्छागेनानन्त्यमिति लोहितशब्देनैवावयव-
वृत्तिः एवमादिद्रव्यमक्षय्यतृप्तिकरमिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमित्यर्थः ।
खड्गलोहितयोर्मध्ये कालशाकोक्तिस्तत्तुल्यफलार्थः ।

मू० मधुमहाशल्कः ॥ ३ ॥

मधुमाक्षिकः महाशल्कोमत्स्यभेदः महसेन इति मध्यदेशे प्रसिद्धः
महाशल्कामहाकालिनो मत्स्या इति यमस्मृतिः बृहन्निबल इति य-
स्यरूढिरिति हलायुधः टेकार्यादौ प्रसिद्ध इति श्रुतपतरुः कंबलाश्च-
तिकश्चित् शल्लकोवेत्यन्ये एवमनेकविप्रतिपत्तौ पुलस्त्योक्ते एवाद्-

कर्त्तव्यः एकशतकोर्ध्वचन्द्रश्चललाटेखड्गसंयुतः शुक्लवर्णस्तुमत्स्थो-
हिमहाशक्तः स उच्यते इति अत्रैकआहुः । कलौश्राद्धमधुनिषि-
द्धमिति । तथाचश्राद्धे मांसं न तथा मध्वितिलिखितस्याक् । तन्नवि-
चारसहम् निवध्यक्तुर्निर्मूलप्रतिपादनादित्युक्तम् । कलौविधाय-
कवचनोपलब्धे च तथाचपैठीनसिः परमान्नं कालशाकमधुमांसं-
घृतम्भयः मुन्यन्नानितिलाविषाः प्रकृत्याहविरष्टधा । शस्ताम्यष्टौ-
तुसर्वेषुयुगेषु मुनिसत्तमाः पितॄणां देवतानाञ्च दुर्लभानि कलौ युग-
इति । परमान्नस्यायसम् । देवलोपि दर्भास्तिलागजछायादौ हि चं-
मधुसर्पिषी कुतपोनीलकण्ठश्च पवित्राणीहपैतृके इह कलौ तथा
तुलसीमधुदर्भाश्च तिलाः सर्पिर्मृगामिषं एतन्मेध्यतमन्निर्त्यसदा-
चाराश्च ये द्विजा इति सुमेधा अपि विमांसं विमधुश्राद्धं विदुः तस्मीति
भोजनम् विना समतरङ्गामो व्योमालिङ्गनवच्चयमिति ॥

मू० वर्षासुमघाश्राद्धम् ॥ ४ ॥

वर्षातोमघानक्षत्रे श्राद्धमक्षय्यतृप्तिर्कृदित्यर्थः एतच्चापिण्ड-
कं ज्येष्ठपुत्रिणा कर्त्तव्यं तथाच देवीपुराणम् तत्रापि महतीपुजा क-
र्त्तव्या पितृदेवते ऋक्षे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रीविबर्जयेदिति तथाम-
घायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति अत्रैकआहुः ज्येष्ठः आ-
द्यगर्भोद्भव इति । तदयुक्तम् । तद्वतिरिक्तसर्गापि ज्येष्ठत्वात् तथा-
च शातातपः अनाद्यपुत्रोज्येष्ठोपि भ्रातापुत्रो निगद्यत इति अत-
श्च ज्येष्ठपुत्ररहितेन मघायां सपिण्डमेव कर्त्तव्यमिति गम्यते महा-
कलत्वात् एतच्च मघान्वितदिनान्तरेन त्रयोदश्यां मघायां पिण्ड-
दानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु त्रयोदश्यां च याहाभ्युदयादते
व्रतुभययोगोपुत्रिमावस्य पिण्डनिषेधात् अत्रवा विभक्तभ्रातृणां पौत्र

स्यचपुत्राभावे महाफलत्वात्पृथग्पृथग्गधिकारः । तथाचपैठीनसिः
 अत्रापिपितृगीतागाथा क्रागेनसर्वलोहेनवर्षासुच मघासुच पुत्रो-
 वायदिवापौत्रोयोनोदद्या त्रयोदशीमिति तथात्रिभक्तावात्रिभक्ता-
 वाकुर्युःश्राद्धमदैवतम् । मघासुचततोन्त्यत्रनाधिकारः पृथग्विना
 अदैवतक्षयाहैकोद्दिष्टं पृथपदमुभयत्रान्वैविभक्ताअविभक्तावाद्वैवम-
 घासुचश्राद्धं पृथक्कुर्युः ततोन्त्यत्पृथग्विन्नानधिकारइत्यन्वयः अथ-
 वाततइतिसार्वविभक्तिस्तसिः । ततोविनादैवतंमघाश्राद्धञ्चविना-
 न्यत्रपृथङ्नाधिकारइत्यन्वयः उभयान्वयेपिक्षयाहमघाश्राद्धयोरे-
 वविभक्ताविभक्तयोः पृथक्पृथग्गधिकारोन्यत्रनकिंत्वविभक्तौनैवैकश्रा-
 द्धं कर्त्तव्यन्नपृथगित्यर्थः । तथाचप्रचेताः अर्वाक्संवत्सरात्सर्वैकुर्युः
 श्राद्धं समेत्यवै । संवत्सरेव्यतीतेतुक्कुर्युःश्राद्धं पृथक्पृथक् । पठन्ति-
 च । एकादश्यामघामशोजेष्टस्य विधिवत्क्रियां । कुर्युर्नैकैकशः
 श्राद्धमाब्धिकतुपृथक्पृथगिति किञ्च नवश्राद्धंसपिण्डत्वंश्राद्धा-
 न्यपिब्रूषोडश । एकेनैवतुकार्याणिसविभक्तधनेष्वपि । अपिश-
 द्वादविभक्तेष्वितिपरिगणनात् यत्तुविभक्तास्तुपृथक्कुर्युःप्रतिसंव-
 त्सरादिकम् एकेनैवाविभक्तेषु कृतेसर्वेषुतत्कृतम् यद्विभ्रातृणाम-
 विभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्त्तते विभागेसतिधर्मापिभवेत्तेषांपृथक्पृ-
 थगिति वचनादविभक्तामध्यदेशादावेकमेव कुर्वन्तितदशक्तविषय-
 मित्यविरोधः । वर्षास्त्रितिचन्द्रमासाभिप्रायं ननुवर्षास्त्रित्यभिधा-
 नान्मासइयात्मकस्यत्वेकमासेमघाश्राद्धमिति सन्देहः । मैवं ।
 अपरपक्षेश्राद्धमितुपक्रममादित्यदोषः अतश्चापरपक्षमवायामिति
 तथाचष्टद्वयाच्चवल्ग्वः । यावत्त्रापैतृर्वापिपितृपक्षेविशेषतः तत्र
 सङ्कल्पनंकुर्यात्पितृणांपुष्टिदःसदेति ।

मू० हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ५ ॥

श्राद्धमन्त्रयुक्तदितिशेषः । साचावगजस्यैव छायापूर्वदिशिव-
र्त्तते सामुख्या । तथाच विश्वामित्रः परमान्नन्तुयोदद्यात्पितृणां-
मधुना सह छायायान्तुगजेन्द्रस्य पूर्वस्यान्दक्षिणामुखद्विति परि-
भाषिक्रीतुसागजस्य छायेव छायायस्याः सागजछायाव्युत्पत्त्या गौ-
णी । तथाच । नानावचनानि ब्राह्मणादिषु सैहिके यो यदा सूर्य-
ङ्गसते पर्वसन्धिषु हस्तिछाया तु सा प्रोक्ता तव श्राद्धं प्रकल्पयेत् । प्र-
चेताः हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशीति तिथिर्वैश्रावणीया-
तु सा छाया कुञ्जरस्य तु तथा हंसे हस्तस्थिते या सा दमावास्याकरा-
न्विता सा ज्ञेया कुञ्जरछाया इति बौधायनी स्मृतिः वायवीये वन-
स्पतिगते सोमे छायाया प्राङ्मुखी भवेत् गजछाया तु सा प्रोक्तेति च का-
रोरक्तवार्ध्नीनसादिद्रव्यसमुच्चयार्थः । तथाचापस्तम्बः खड्गोपस्तर-
णेन खड्गमांसेनेवा ऽनन्तकालांशतवलेर्मत्स्यस्य मांसिनवार्ध्नीनस-
स्य चेति खड्गोपस्तरणं खड्गासनं वार्ध्नीनसश्चारक्तः । तथाच-
मार्कण्डेयः । वार्ध्नीनसामिषं लोहं कालशकन्तथामधु । अनन्ता-
ञ्च प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरसु तस्तथा । अष्टवर्षा विवाहिता गौरो तत्सुतो
गौरः । महाभारते । वर्धमानतिलं श्राद्धमन्त्रयं मन्त्रुरब्रवीत् सर्व-
कामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् नवाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं ।
कथञ्चनेति वर्धमानतिलान्तिलबहुलम् स्कन्दसम्वादेऽपि काल-
शाकं महाशल्को लोहाजस्तूपरोद्भूतं आनृत्यायैव भवति तथापैठीन-
रोहिताविति घृतं वृतबहुलं घृतेन भोजयेद्विप्रांश्च तन्मृशुमौसमुत्सृ-
जेदिति वायवीयवचनात् । भूमौ समुत्सृजेदिति । तथा पात्रम्पूरणी
यं यथा घृतम्पु विपततीति घृतवहुलमित्यर्थः एवमन्त्रयत्पुनरुत्-
द्रव्यमुक्त्वा तत्पुनरुत्पत्तिं शिवनाह ॥

मू० मन्त्राध्यायिनःपूताः ॥ ६ ॥

पङ्क्तिपावना इति शेषः । मन्त्रशब्दः संहितावचन बहुवच-
नमेकवितियथापेक्षं ऋग्वेदाद्यनेकसंहितापेक्षंवा मन्त्राध्यायि-
त्वमात्रं शैवकेवलमपङ्क्तिपावनाएतेपूताइतिविशेषणं । तच्चौचित्या-
दुत्तरत्रापिसार्वत्रिकम् मनोवाक्यायकर्मभिः । शास्त्रोक्तवृत्तातिश-
येननिषिद्धवर्जनेनचवाह्याभ्यन्तः शुद्धियुक्ताः पूताः इत्युच्यन्ते ।
अथवापूताः पञ्चविधाः । तथाचविष्णुः । तीर्थपूतोयज्ञपूतःपयः
पूतः सप्तपूतोमन्त्रपूतइति उच्यते ॥

मू० शाखाध्यायी ॥ ७ ॥

पूतः पङ्क्तिपावनइतिशेषः शाखाशब्देऽमन्त्रब्राह्मणात्मकवे-
दापेक्षः । अंगानां वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच शङ्खः यजुषांपारगो-
यश्चक्रचांसाम्नाञ्चपारगः अथर्वशिरसोध्येताब्राह्मणाः पङ्क्तिपाव-
ना इति ।

मू० षडङ्गवित् ॥ ८ ॥

षडङ्गोवेदस्मर्थतः पाठतश्चयोवेत्तिसंपूतस्तादृशइतिशेषः अ-
नूचानइत्यर्थः तथाचस्कन्दसंवादे अनूचानाः श्रीविद्याश्चब्राह्म-
णाः पङ्क्तिपावनाइति शिखाकल्पोव्याकरणनिरुक्तज्योतिषांगतिः
कुन्दोविवितिरित्येतैः षडङ्गोवेदउच्यते । अत्रमन्त्राध्यायिनःप्रभृ-
त्येतावत्पर्यंतगुणाधिक्योपक्रमादुत्तरोत्तरंप्राशस्त्यंसूचितम् । अत्र-
कश्चिदाह षडङ्गानितेषामेकंवापियोवेत्तिसएवेति । तन्नोचितं ।
बहुव्रीह्युपलब्धेः । अनूचानोक्तिपरित्यागप्रसक्तेश्च । एवंवेदाध्यय-
नेन पङ्क्तिपावनत्वमुक्त्वातदपंभवेत्याह ॥

मू० ज्येष्ठसामगः ॥ ९ ॥

ज्येष्ठसामगशब्दोद्घाविर्वाहितः तथाहि ज्येष्ठसामसंज्ञकंसाम-
वयंयोगायतिसतथा अथवाज्येष्ठसामसंज्ञकंवृतं तद्योगच्छत्याचरि-
तुञ्जानाति सज्येष्ठसामगः ज्ञानार्थस्यगमेर्द्धप्रत्ययः । ततश्चज्येष्ठसा-
मवयंगायतायेनतद्वृतंवीर्यं सज्येष्ठसामगस्तावन्मात्रेणैवपावनद्वत्यर्थः

मू० गायत्रीसारमात्रोपि ॥ १० ॥

गायन्तन्नायतइति गायत्री ॥ सैवगायत्रीतांवेदसारत्वेनो-
पादायतज्जपादिमात्रपरोगायत्रीसारमात्रः । तथाचविष्णुः । गा-
यत्रीजपनिरतइतिअथवागायाः प्राणास्तांस्त्रायतेगायत्रासैवगाय-
त्रीसारमात्रं सर्वमन्त्रभूतं यस्यनमन्त्रान्तरं सगायत्रीसारमात्रः ।
तथाचश्रुतिः । माहैषागया ५ स्तत्रप्राणो वैत्रयां स्तत्रप्राणां स्तत्रत-
दग्नयां स्तत्रै तस्माद्गायत्रीनामेति । मन्त्रुरपि । गायत्रीसारमात्रोपि-
वरंविप्रः सुयंत्वितः नोयंत्वितस्त्रिवेदोपिसर्वाणीः सर्वविक्रयीति ।
गायत्रीव्रतचारीति कश्चित् अपिशब्दादन्योपिशास्त्रोक्ताः तथाच-
यमः येसोमपाविरजसोधर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः व्रतिनोनियमस्याश्च
तुक्कालाभिगामिनः अथर्वशिरसोध्येतासर्वेते पंक्तिपावनाइति ॥

मू० पञ्चाग्निः ॥ ११ ॥

पूतस्तादृशइतिशेषः सभ्यावसथ्यौवे ताचयस्यस्युःसपंचाग्नि-
होत्री अथवा पञ्चाग्नयोमनुष्येणपरिचर्यःप्रयत्नतः । मातापिता-
चाग्निरात्मागुरुं श्वभरतर्षभेतिमहाभारतोक्तः पञ्चाग्निः पञ्चा-
ग्निर्वृत्तचारीतिकश्चित् । उपनिषत् पठ्यमानपञ्चाग्निविद्याचे-
त्यन्यः पञ्चाग्निरैकान्तरूपलक्षणम् तथाचमनुः त्रिनाचिकेत-
एकाग्निरिति ।

मू० स्नातकः ॥ १२ ॥

व्याख्यातचरः इहपुनस्तद्गृहणञ्चाद्रायणादिव्रतचारिप्राप्त-
र्थम् । तथाचयमः । चांद्रायणादिव्रतचरः सत्यवादिपुराणवित् ।
निष्णातः सर्वविद्याशुशान्तो विगतकल्मषः । गुरुवेदाग्निपूजासुप्र-
सक्तो ज्ञानतत्परः । विमुक्तः सर्वदाधीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः । अन-
मित्रो न चाभित्री मैव आत्मा विदेव च । स्नातकी जपनिरतः सदा पुष्प-
बलिप्रियः ऋजुर्भृदुः क्षमादान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः विद्वान् सर्व-
शोखः उपवासपरायणः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च
वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पंक्तिपावना इति ।

मू० त्रिणाचिकेतः ॥ १३ ॥

पंक्तिपावनइति शेषः अत्राहुः । तउ शब्दवैवाजश्रवसः सर्ववेदस-
न्ददावित्यादावनुवाके च न्युतौ पठ्यमाने त्रिणाचिकेतनाम्नो मुनिपु-
त्रस्य प्रश्नत्रयविषय उच्यते इति व्युत्पत्त्या चिनाचिकेतस्तत्पाठस्य दर्श-
न्यां ब्राह्मणोपनिषद्नाचिकेतइति । त्रिष्टितोनाचिकेतोऽग्निर्धनसदृ-
त्यग्न्यः । तन्मोचितम् । त्रिणाचिकेतशब्दस्य यौगिकस्य परिभाषिक-
स्य वाविवक्षितत्वात् । तथाहि कितञ्ज्ञानेधातुः व्रतातिशयेन तपो-
विशेषेण च तृणवत् सर्वमाचिकेति जानातीति तृणाचिकेतः तथा च
वृक्षपुराणम् । आचिकेतौ त्रयो विश्वं तृणवत् सर्वं निस्पृहः तृणाचि-
केतः स गृहीरागद्वेषविमत्सरइति पठन्ति च फलमूलदधिक्षीरगो-
मयां बुधताशनः त्रिणाचिकेत उक्तो सौ यो न्नृत्यजति नित्यशइति ।
अथवा अध्वर्युर्वेदभागस्तद्वृत्तौ नियतो द्विजः त्रिणाचिकेतः स ज्ञे-
यस्तद्गोमातृपुरुषोऽपि यद्विवृक्षपुराणोक्तो वा ।

(१) त्रिणाचिकेतो यजुर्वेदे कदम्बस्तद्व्रतचरन्स इति कर्कः ।

गदावरस्तु अध्वर्युर्वेदभागस्तद्व्रततदुभययोधोति यश्च करोति सोऽपि तद्योगात् त्रिणाचिकेतः ॥

मू० त्रिमधुः ॥ १४ ॥

तादृशइतिशेषः त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्वृतञ्चतदाचरणेनत-
दध्यायीत्येको त्रिमधुरथर्ववेद्वृतन्तच्चारौत्यन्ये । अपरेन्यथोचुः
वीणित्रीणिविशुद्धानिविद्यायोनिश्चकर्मच ॥ पुरुषत्रयविख्याता-
स्त्रिमधुः परिकीर्तितइति ॥

मू० त्रिसुपर्णी ॥ १५ ॥

पङ्क्तिपावनइतिशेषः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशस्तद्वृतञ्च
तदाचरणेनतद्वृताध्यायीत्रिसुपर्णीत्येको तैत्तिरीयशाखापठितस्य-
ब्रह्ममेनुमात्यादिब्रह्मणास्त्रिसुपर्णः पठन्त्याआसहस्रात्पंक्तिपुन-
तितैः सोमम्प्राप्नुवन्तितस्यानुशाकत्रयस्यार्धतो गृह्यतश्चाध्येतात्रिसु-
पर्णइत्यन्यथोचुः पितरः सप्तपूर्वेचयजमानोभूरिदक्षिणाः । यस्ये-
दृशोमातृवंशस्त्रिसुपर्णीतिसस्मृतइति ॥

मू० द्रोणपाठकः ॥ १६ ॥

पूतस्तादृशइतिशेषः । द्रोणशब्दोऽवयववृत्तिः । धर्मद्रोण-
इत्यर्थः । तथाचगोभिलसूक्तम् धर्मद्रोणपाठकइति धर्मद्रोणोधर्म-
शास्त्रं । तथाचस्कन्दसम्बादे । पुराणस्मृतिवेत्तारः कृतव्याकरण-
श्रमाः अनूचानाः श्रोत्रियाश्चब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः यमोपि
मन्त्रब्राह्मणविच्चैवयश्चस्याद्धर्मपाठकइति ॥

मू० ब्राह्मोटापुत्रश्चेतिपंक्तिपावनाः ॥ १७ ॥

ब्राह्मविवाहेनोटा ब्राह्मोटास्तत्पुत्रः पुनः पंक्तिपावनइत्यर्थः
चकारोब्रह्मोटापत्यादिसमुच्चयार्थः तथाचशङ्खः । ब्रह्मदेयानुसं-
तानोब्रह्मदेयाप्रदायकः । ब्रह्मदेयोपतिश्चैवब्राह्मणाः पंक्तिपाव-
नाइति । ब्रह्मदेया ब्रह्मविवाहेनदत्तातदनुसन्तानस्तत्सन्ततिः ।

वहिभुञ्जानो हव्यकव्येषु मन्त्रवित् आत्मानमन्नदातृंश्च गमयत्यासु
रौङ्गतिमिति । आज्यदोहं विदो हव्याद्या आज्यदोहाः सुरूपवत्तुमु-
तयेपि वासोममिन्द्रमन्दतुत्वा । स्वादोरित्याविविषूवतइति अश्वान्त-
र्गदितासूत्पन्नानि सोमानोत्पन्नानि सामानि ऋषभाः स्त्रियः पु-
राजितो वान्वसइति । असर्जिवक्त्रारथ्येयथाजाविति अमीनवते अन्दु-
हइति अश्वान्तर्गदितासूत्पन्नानि सामानि अनिषङ्गाच्चत्वारः घर्ता
दिवः पचते रथ्योत्तरसइत्यादि ऋगुत्पन्नानि सामानि प्रदस्तोमाः
गोसूक्तानि सर्वसामगप्रसिद्धानि । अश्वसूक्तं प्रसिद्धं यदिन्द्राहं ।
यदारवमस्यांगीति भेदेनेन्द्रशुद्धे सामानी । एतोन्विन्द्रंस्तवामेत्य-
सांसांमद्वयंतररसमन्दीधावतीत्येकम् । कथानश्चिव आशुवेत्यादि
वासदेव्यम् । एवं सामभिराच्छन्नोरक्षितः । आह भोजनदोषैर्न लि-
प्यते मन्त्रविदित्यर्थः ।

मू० नियोज्याभावेऽप्येकं वेदविदमपि ऋक्मू-
र्धनि नियुज्यात् ॥ १६ ॥

नियोज्याः पूर्वोक्ताः स्मृत्युक्ताश्च तेषामभावप्राप्तौ एकस्वेद-
विदविदं वेदार्थज्ञमेव मुख्यपंक्त्यादौ नियुज्यादुपवेशयेत् । तेनैवेतरपं-
क्त्युपविष्टा अमुस्याः पूता भवन्तीत्यर्थः । अथवा वेदविदं वेदपारगम् तल्ल-
क्षणञ्च उत्पत्तिप्रलयौ चैव भूतानामंगतिङ्गतिम् वेत्ति विद्यामविद्या
ञ्च सभवेद् वेदपारगइति अपिशब्दोभावेन कुल्य विशेषसमुच्चयार्थः ।
तथाचाप्रस्तंशः । ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि गोत्रमन्त्रान्ते वा
स्य संवन्धीनिति योनि संवन्धाः मातुलश्वशुरादयः । गोत्र संवन्धाः
सपिण्डसगोचादयः मन्त्र संवन्धावेदमन्त्रादि अनुशिष्टाः । अन्ते वा-
सि संवन्धाः शिष्यानुशिष्टादयः एवंविधसंवन्ध रहितानां भावे भो-

जयेदित्यर्थः । ननुचाभावोपिशिष्यानित्यत्वापि शब्देनानुकल्पसंगृ-
हीतस्तत्कथं पुनरिहापिशब्देनानुकल्पे विशेषाभिधानमिति ।
उच्यते अनुकल्पेपिविशिष्ट विध्यर्थमित्यदोषः । तेनमातामहमातु-
लञ्चस्वस्त्रीयंश्वशुरंगुरुं दौहित्रं विट्पतिंवन्धु मृत्विग्याजौचभोजये
दित्यत्र मन्वादिवचनेद्वितीयां विशेषेणवन्धुमातुलशिष्याणां मनुकल्प
उक्तस्तत्रविशेषविधिः पुनरपिशब्देनगृहीतइत्यर्थः । तथाचंपराशरः
पञ्चभिःपुरुषैर्युक्ता अश्राद्धेयाश्चगोविद्याः । षड्भ्यस्तुपरतः पुंभ्यः
श्रोद्धेभोज्याःस्वगोविद्याः । पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चपुरुषपर्यन्तं अश्राद्धेया
इत्यन्वयः । मातुलेतुस्कन्दसंवादः स्वसांहिमातुलमुतां यस्तामुह-
हतेद्विजः गुरुतल्यगएवासौ सचास्यात्पङ्क्तिदूषकः सचेतिमातुलः
शिष्यस्त्वधनहारीति विशिष्टविधिरिति । श्वसुरस्वस्त्रीयादीनां
गुणत्वविधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबन्धत्वेननिषेधइत्यविरोधः । नियो-
ज्याभावेवेदविदेकेनैव सिद्धिरित्यत्रहेतुमाह ॥

मू० आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनातीतिवचनात् । २० ॥

यतः सहस्रविप्रयुतांपङ्क्तिमेको वेदवित्पुनातीतिवचन न्तस्मा-
देकमपितादृशंपङ्क्ति मूर्धन्युपवेशयेदित्यर्थः वचनञ्चात्रभवति तेषा-
मेकंपङ्क्तिमूर्धनियुक्तो वेदवित्सहस्रैरप्युपकृत्युतां पङ्क्तिं पुनातीति ।
नित्ययोगपरोविद्वान्समलोष्टा ऋकाञ्जनः । ध्यानशीलयतिः
शान्तोब्राह्मणः पङ्क्तिपावनइति । वर्ज्यानाहमनुः यस्तेनाःपतिताः
क्षीवायेचनास्तिकवृत्तयः । तान्द्व्यकव्ययोर्विप्राननर्हामनुरव्रवीत्
जटिलंवानधीयानन्दुर्बालम् कितवन्तथा । याजयन्तिचये पूगां
स्तांश्चश्राद्धेनभोजयेत् । चिकित्सकान्देवलका न्मांसविक्रयिण
स्तथा विपण्णेनचजीवन्तो वर्ज्यास्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्ठोग्रास्यस्यरा-

ज्ञश्च कुनखीश्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धागुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषि
स्तथा यच्मीचपशुपालश्चपरिवेत्तानिराकृतिः ब्रह्मद्विष्टपरिवि-
त्तिश्चगणाभ्यं तरएवच कुशीलवोवकीर्णीच वृषलीपतिरेवचपौ-
नर्भवश्चकाणश्चयस्य चोपपतिर्गृहे भृतकाध्यापकश्चैवभृतका-
ध्यापितस्तथा । ब्राह्मैर्योमैश्चसंबन्धैःसंयोगम्पतितैर्गतः आगार-
दाहीगरदःकुण्डाशीसोमविक्रयी । समुद्रयायीवन्दीचतैलिकःकू-
टकारकः पित्राविवदमानश्च(१) कितवोमद्रूपस्तथा पापरोग्यभि-
शस्तश्चदांभिकोरसविक्रयी धनुःशराणांकर्त्तायचयश्चाग्नेदिधिषूप-
तिः मितधुग्द्रुतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच भ्रामरीगण्डमालीच-
श्विच्यथोपिशुनस्तथा । उन्मत्तांधश्चवर्ज्यास्युःवेदनिन्दकएवच ह-
स्तिगोश्वोष्ट्रदमकीनक्षत्रैर्यश्चजीवति पक्षिणांपिषकोयश्चयुद्धाचा-
र्यस्तथैवच स्त्रोतसांभेदकश्चैवतेषांचावरणैरतः गृहसंवेशकोद्रुतो
वृक्षारोपकएवच । श्वक्रीडीश्येनजीवीचकन्याद्रूषकएवच हिंस्रो-
वृषलवृत्तिश्चगणानांचैवयाजकः आचारहीनःक्लीवश्चनित्ययाच-
नकस्तथा क्लृषीजीवीशिल्पजीविसङ्गिर्निन्दितएवच औरभिकोमा-
हिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैववर्जनीयाःप्रयत्नतः ।
एतान्विगर्हि ताचारानश्चाह याद्वराधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वा-
नुभयत्वविवर्जयेदिति एषामर्याः स्तेबोब्रह्मस्त्रान्यद्रव्यहारी तस्य-
पतितत्वेनोपादानात् नास्तिकानास्तिकधर्मफलमित्यभिमानि-
नस्तेभ्योवृत्तिर्येषांते जटिलोब्रह्मचारीअनधीयानस्तद्विशेषणम्
अधीयानस्यश्चाह यत्वात् दुर्जालःखल्वाटकःकपिलकेशोवा दुश्च-
र्मैतिकश्चत् कितवोद्रुतासक्ताः पूगयाजकागणयाजकाः चिकि-
त्सकाभिषजः देवलकाधनार्थदेवार्चकाः देवार्चनपरोविप्रोबित्ता-
र्योवत्सरवयम् असौदेवलकोनामहव्यक्रव्येषु गर्हितव्रतिवचनात्

मांसविक्रयिणश्चापद्यपि विपश्येन्नचजीवन्तइत्यनेनैवनिषेधसिद्धौ-
 प्रेष्योधनार्थमादेशकारी प्रतिरोद्धाविरोधी त्यक्ताग्निर्विहितत्याग-
 म्बिनैवोभयाग्नित्यागी वार्धुषिःद्रव्यद्वयपज्जीवीयथासमर्ध्वान्य-
 मुद्धृत्यमहर्षयःप्रयच्छति सर्वैवाद्भुषिकोनामेति यच्छीक्षयी पशु-
 पालोनापदिब्रह्मर्थः । परिवेत्ताऽकृतविवाहाधानेजेष्टेभ्वातरि-
 कृतदाराग्निसंग्रहः निराकृतिरधीतनष्टवेदः अधीत्यविस्मृतेवेदे-
 भवेद्विप्रोनिराकृतिरिति देवलोक्तेःयस्याधायाग्निमालस्याद्देवा-
 दीन्नेभिरिष्टवान् निराकर्त्तामरादीनांसविज्ञेयोनिराकृतिरितिवा
 ब्रह्मद्विष्टाह्मणद्वेषी नानाजातीयाअनियमकृतयोगणास्तन्मध्य-
 वर्त्तीगणाभ्यन्तरः ग्रामीणइतिकश्चित् कुशीलवोनटवृत्तिः अव-
 कीर्णोऽस्वलितवृहत्तचर्यः दृषल्यनेकविधाब्रह्मन्तिः । तथाच बंध्यातु-
 दृषलीज्ञेयादृषलीचमृतप्रजा चाण्डालीचरितायाचकुमारीयार-
 जस्रलेति । स्कन्दसंवादोक्तेः रस्यगृहेभार्यायाः उपपतिर्जारः ।
 वाग्दुष्टोनिष्ठुरः । पुनर्भूरनेकविधात्पुत्रःपौनर्भवः भृतकोभृत्या-
 परिक्रीतोध्यापकः तेनैवाध्यापितस्तच्छिष्यःगुरुश्चेतिशूद्रस्येत्यनुष-
 ङ्गः अकारणमपातित्यन्तेनपित्रोर्गुरोश्चत्यागी ब्राह्मणैरध्ययना-
 ध्यापनैर्योनैर्वैवाहिकैःसंवत्सैःपतितैःसाधिवप्रतितैर्वात्यैश्चयःसंयो-
 गंगतःसविवक्षितः गरदोविषदोविप्रादन्येषांतस्यदानेमहापात-
 किञ्चैनसंग्रहात् कुण्डंषष्टिपलानितावत्परिमितान्नभोजी जार-
 जाज्ञभक्षीत्यन्यः । समुद्रयात्रीनौकया वन्दीस्तावमानः । केकरो-
 ध्याह्वं दृष्टिरितियावत् । मद्यपोद्राक्षादिमद्यपः । पापरोगोकुष्टा-
 दिनिन्द्यरोगी । अभिशप्तोवाच्यमुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकुटध-
 र्मधारी रसविक्रयीगुडलवणादिविक्रेता अग्नेदिधिषूपतिर्ज्येष्ठा-
 यामनूठायांकिण्ठोढातत्पतिरिति दूतवृत्तिजीवकः । पुत्राचार्यो-

क्षरपाठकः । पुत्रानुशिष्टइतिकश्चित् । भ्रामरीभ्रमरवदर्थार्जकः ।
 अपञ्जारीतिकश्चित् । गृहसंवेशकोवाङ्मिक्षिधर्मवर्त्तमानः मूलयो-
 गृहकारीत्यन्धः हस्तिगोश्वोद्धदमकोदमनेनजीवनः नक्षत्रैर्ज्योति-
 ष्टव्याजीवकः युद्धाचार्योयुद्धोपदेष्टातदुपायी स्रोतसामेदकःस्रो-
 तोनिरोद्धातेषामाचरणेरतः सेतुकृत् दूतोदूतवृत्तिः वृक्षारोपको-
 वृत्यर्थः श्वःक्रीडीश्वभिः क्रौडावान् कन्यादूषकोमूल्यादिनायोनि-
 विदारकः वृषलपुत्रोवृषलएवपुत्रोस्यनान्यः क्लीबोधर्मोदामशून्यः
 षण्ठस्योक्तत्वात् सङ्घिर्निन्दितोऽकारणेपिअथवाकृषिजीवीविशेषणं
 चीर्णवृतागुणैर्युक्ताभवेयुर्येपिकर्षकाः सावित्रीज्ञाःक्रियावन्तस्ते-
 राजक्तेनराधमाइति धार्मिककर्मकाभ्यनुष्ठानात् औरभि-
 कोमेषपोषकः माहिषिकोमहिषोपालः व्यभिचारिणीपुत्रः महि-
 षीत्युच्यतेभार्यासाचैवव्यभिचारिणी तस्यांयोजायतेगर्भःसुवैमा-
 हिषकःस्मृतइतिवचनात् परपूर्वाप्रागन्यस्मैदत्तातस्याःपतिःपरि-
 णेताद्वितीयविवाहेनसंस्कृत्येत्यपौनरुक्तांपुनर्वा प्रेतनिर्यातकोमू-
 ल्येनप्रेतहारकः अपांक्त्यानित्येषापंक्तावपिनभोक्तव्यमित्यर्थः उभ-
 यत्रेतिदैवेपिअथ यमोपि काणाःकुजाश्चषण्ठाश्चकृतघ्नागुरुतल्य-
 गाः वृक्षत्रासुरापाश्वस्तेनगोघ्नाचिकित्सकाः राष्ट्रकामान्तधोन्मत्ताः
 पशुविक्रयिणश्चये मानकूटास्तुलाकूटाःशिल्पिनोग्रामयाजकाः रा-
 जभृत्यश्ववधिरामूकखल्वाटपुंगवाः वाणिज्योमधुहर्तारोगरदावन-
 दाहकाः समयानांचभेत्तारः प्रदानांयेनिवारकाः प्रवृजोपनिह-
 त्ताश्च वृथाप्रवृजिताश्चये यश्चप्रवृजिताज्जातःप्रवृज्यावांसतश्चयःस-
 मुद्रयायीवांताशीकेशविक्रयिणश्चये अवकीर्णोचवीरव्भोगुरुघ्नःपिष्ट-
 दूषकः अस्यार्थः गुरुतल्पगः गुरुराजसुहृद्वधूत्तमाधमजनस्त्रियःसु-
 तास्वसृसखीर्गच्छन्गुरुतल्पगउच्यते इत्येवंलक्षणः राष्ट्रकामान्प-

धर्माभिलाषकः मानकूटाधान्यादिमानपात्रवञ्चकाः मधुहर्तारो-
 मान्तिकवीराः प्रव्रज्योपनिवृत्ताः संन्यासिनः दृथाप्रव्रजितः पुत्रा-
 ननुत्पादैश्चमन्यासीप्रव्रज्यावसितो नवविधप्रत्यवसितोपलक्षकः वां
 ताशीभुक्तं वमित्त्रालालसयापुनर्भोजी केशविक्रयीचामरादिवि-
 क्रेता वीरघ्नस्त्यक्ताग्निः पुत्रहाताऽपाठयता । शासनाप्रदानान्मृ-
 तपुत्रस्य स्मृतिष्वदोषात् स्कन्दसंवादे । वर्जयेत्कुण्डगोलौतुना
 स्तिकरंगजीवनम् । जपहोमविरक्तञ्चशाकुनंराजसेवकम् चिकि-
 त्सकञ्चगणकङ्कितवंहेतुवादिनम् दृथामिषपरित्यागिदृथापाकभु-
 जौद्विजौ ब्राह्मणायैविकर्मस्थायैडालवृत्तिकाः शठाः रोगहीनाति-
 रक्तांगाः क्रूरोधूर्तपुरोहितौ अनध्यायेष्वधीयानाः सूचकश्चनियाम-
 कः स्त्रीजितश्चकदर्यश्चसुदूष्यश्चाहितुण्डकः ग्रामयाजीशूद्रया-
 जीवेदसोमोपजीवक इत्यादि । अस्यार्थः कुण्डगोलौप्रसिद्धौ रंगजी-
 वीवस्त्रादिरञ्जकः शाकुनः पक्ष्यपजीवी हेतुवादीतर्कवलेन सर्वत्रसं-
 शयकृत् वृथेतिश्चाद्वादीमांसत्यागी एवंपाकरुचिः विकर्मस्थोनि-
 षिद्धकर्मा वैडालव्रतिकः पारिभाषिकः तथाचयस्यधर्मध्वजोनि-
 त्यंसुरध्वजइवोद्भूतः प्रकृन्नानिचपापानिवैडालं नामतद्व्रतं तदस्या-
 स्तीतिवैडालव्रतीकोलोकदम्भकइत्यर्थः । तथार्च । धर्मध्वजीसदा-
 लुब्धः कृद्भिर्कोलोकदंभिकः । वैडालव्रतिको ज्ञेयोहिंस्रः सर्वातिस-
 न्धकइति शठोवञ्चकः । अनध्यायेष्वपूर्वपाठी सूचकोराजकर्णे-
 जपः नियामकोविवादद्रष्टा कदर्यः परिभाषिकः यथा आत्मान-
 न्धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यः पितरोभृत्या न्सकदर्य-
 इतिस्मृतइति । सुदूष्यः कुत्सिताचारः अहितुण्डकः सर्पदन्तोत्पाटी
 दृष्टयाज्ञवल्ह्योपि । सदासेवीचखल्वाटः कुप्रतिग्रहकारकः अज्ञात
 कुलगोत्रोयोद्दिग्गन्धः शिल्पिकर्मकृत् । अव्रतानासुपाध्यायः काण्ड-

पृष्ठाश्वयेद्विजाः । अयतिर्मोक्षवादी च चतुर्थाश्रमवर्जितः कुणपायु-
धजीवी च पुत्रप्रतिनिधिश्चयः । धर्माचारविहीनाय श्राद्धेष्वेतान्वि-
वर्जयेत् । अस्यार्थः अब्रतानामुपाध्याय इत्यक्षरादिशिचकः काण्ड-
पृष्ठा मातुलस्य दुतोद्वाही विप्रोयश्राद्धजीवकः । काण्डपृष्ठस्तु दि-
क्षेयः श्राद्धेयश्रातिनामिषमित्युक्तः । तथा द्विजशाघनिकाये च
पुत्रप्रतिनिधिस्तथा सर्वेते ह्यविणाप्रोक्ताः काण्डपृष्ठानराधमाः ।
हारीतोपि शुद्राः पुत्रश्च दत्तश्चये तथाक्रीतकामुतः । सर्वेते मनुना-
प्रोक्ताः काण्डपृष्ठाद्विजाधमा इति अयतिर्गृहस्थो मोक्षवादी
मुक्तिरादेरतः तथा च ब्रह्माण्डे । श्राद्धार्हगुणयोगेपिनैते जातुकथञ्चन
निमन्विणीयाश्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सतेति । श्राद्धार्हगुणावेदः-
ध्ययनादयः । शेषं स्मृतिभ्यो विज्ञेयमित्यलं प्रपञ्चेन ।

इति श्रोत्रकणमिश्रकृतौ श्राद्धक शिष्यासूत्रवृत्तौ

अक्षयत्सिप्रकरणं समाप्तम् ॥

अष्टमी कण्डिका च समाप्ता ।

इत्थं श्राद्धोपयोगि सर्वमभिधाय द्वादशीं गृहस्थस्य काम्य कर्मो-
चित्याच्छ्राद्धेषु काम्यकालानुपचिक्रंसुः सूत्रमारभते ॥

मू० अथ काम्यानि भवन्ति ॥ १ ॥

श्राद्धानीति शेषः तत्रायं शब्दः कार्त्तिकार्थः । न केवलन्तिथय एव
काम्यकालाः किन्त्वन्येपि स्मृत्युक्ताश्चेयादित्यर्थः । तथा च संक्रान्तिवि-
षुवच्चैव विशेषेणायनद्वयं । व्यतीपातो जन्म ऋक्षं चन्द्र सूर्यग्रहौ तथा
तिथिनक्षत्रवाराश्च उद्दिश्याभ्युदयस्तथा । एतांस्तु श्राद्धकालान्वैका-
व्यानाह प्रजापतिरिति । संक्रान्तिविषुवायनादित्यनयोः पुण्या-
तिशयेन विशेषोपादानात् । व्यतीपातस्त्रिविधः महाल्पनित्यभेदेन

तथाच सिंहस्थौगुरुभौमौच मेषस्थौचरविसितः । द्वादशीहस्तसंयु-
क्ताव्यतीपातो महांस्तुसः अन्यस्तु । श्रवणाश्विधनिष्ठा द्रीनागदैवत
मस्तके यद्यमारविवारैणव्यतीपातः सउच्यते । इत्युक्तेः नित्योनि-
त्यलोगः अभ्युदयःशरीरोपचयादिः । अन्येपि स्मृत्यन्तरोक्तायोगाज्ञा-
तव्याः एतेषुश्राद्धविधानं स्मृत्यन्तरेभ्यउपलब्धव्यम् गृन्थगौरवभया
ब्रेहलिखितम् । ननुचायशब्देनस्मृत्युक्त कालस्यासंगृहीतत्वादत्र
भाद्रपदीमारभ्यकिमिति श्राद्धं सूत्रकृताबुद्धिस्थ एवेत्यविरोधः । त-
स्मात्पौर्णमास्यामेवोपक्रमः श्राद्धषोडशकस्येतिप्रागुक्तम् । तथाच
वायुपुराणं पुष्टिस्मृजांस्मृतिमेधां पुत्वनैश्वर्यमेवच । कुर्वाणःपौ-
र्णमास्यान्तुसम्पूर्णंफलमश्नुते । प्रतिपद्नलाभायेत्युपक्रम्य अमा-
याञ्चप्रयत्नेन श्राद्धङ्कुर्याच्छुचिःसदा । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्ग-
स्थानंसमश्नुतइति श्राद्धषोडशकम्प्रतीतं । प्रपञ्चितञ्चास्माभिरादि
सूत्रइत्यलम्पौनस्त्येनेति । फलानितियिष्याह ॥

मू० स्त्रियोऽप्रतिरूपाःप्रतिपदि ॥ २ ॥

श्राद्धकृद्भूतइतिशेषः । अप्रतिरूपाः अद्वितीयरूपाः स्त्रियो-
भार्याः एतच्चकामनान्तरोपलक्षणम् । तथाचमनुः कुर्वन्प्रतिपदि
श्राद्धं सुरूपांलभतेमुतामिति । वायुपुराणेपि प्रतिपद्न लाभाय-
लब्धञ्चास्यननश्यतीति । कन्यामिति याज्ञवल्क्यइत्यादि अत्रैत-
च्चिन्त्यते । नृतपितृकोजीवन्मातामहः किंषट्पिण्डकंश्राद्धङ्कुर्या
दुतत्रिपिण्डकमिति । अत्रैकेश्राद्धः द्विपार्वणस्यविहितत्वा जीव-
न्मातामहमतिक्रम्यापि कुर्वीतेति । तथाचमनुः स्त्रियमाणे तुपितरि
पूर्वेषामेवनिर्वपेत् । विप्रवद्वापितंश्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् पिता-
यस्यतुष्टःस्यज्जीवेद्वापिपितामहः पितुः सनामसङ्गीत्यर्कीर्तये

त्प्रवितामहं । पितामहोवातच्छादम् भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुरिति
तदविचारितरमणीयं । अस्य नार्द्धलोकद्वयस्य साग्नेरन्वाहार्या-
दिनियतश्राद्धविषयत्वात् । तथाचनिगमः योवाजीवत्यितृणा-
न्तपिण्डस्यानद्वत्येके जीवतांवादेयमिति हिरण्यकेतुः । कस्मा-
दाह्नविधित्वादश्राद्धत्वादिति । नन्वेवञ्जीवत्यितृकस्य होमा-
न्तमनारंभोवेति कात्यायनेनान्वाहार्यादिनिषेधात्कथमेवमिति
सत्त्वम् कात्यायनेनोक्तेर्वाजसनेयि मात्रनिषेधविषयत्वा दित-
रसाम्नीनामनुवचनैर्जीवदतिक्रम्यविहितत्वात् । किञ्चार्थान्त-
रसूत्रस्यवाजसनेयि मात्रस्यपितास्वांश्चैवजीवति तदाहोमान्तमना-
रंभोवाविकल्पितः । यदिचसंन्यासीपतितोवा जीवति तदावाज
सनेयिनोपिजीवदतिक्रमः सूत्रकृतोभिप्रेतइति । तथाचकात्या-
यनः ब्राह्मणादिहतेताते पतितेसङ्गवर्जिते । व्युक्तमाच्चमृतेदेयं
येभ्यएवददात्यसाविति । किञ्च नजीवत्यितृकःकुर्याच्छ्राद्ध मग्नि-
मृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यो दद्याच्चसाग्निकद्वत्येनसाग्नि
जीवत्यितृकस्यैवातिक्रमोविहितो ननिरग्नेरिति । अपिच दर्शश्राद्धं
गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं नजीवत्यितृकःकुर्यात्तिलैः कृष्णैश्चत-
र्पणमित्यादौपितृग्रहणम् जीवन्मातामहादुपलक्षणमतेनापिजीव-
न्मातामहस्यनिषेधः अन्यच्च । उवाहेपुत्रजननेद्वत्यत्वापिण्डग्रहणे-
नापरपक्षिकन्नविहितम् । यत्तु जीवत्यितरिवैपुत्रः श्राद्धकालंवि-
वर्जयेत् तेषांवापिपितादद्यात्तेषामेके प्रचक्षतेइतिहारीतोक्तेः यच्च
पितुः पितृभ्योवाद्दद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिरिति । कात्यायनादिभिरु-
क्तम् तत्सपिण्डीकरणविषयमाभुगदयिकविषयंवा तथाच दृष्टीतीर्थेच
सन्त्यह्येतातेचपतितेसति । एभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसु-
तःयत्पुनः पितरोयत्पूजंतेतत्रमातामहध्रुवम् अविशेषेणकर्तव्यं-

विशेषान्तरकंजित् यच्च पिण्डासुः पण्डितस्थितिरित्यादिवचनम्
 वृद्धमातामहश्चात्रिधायकं तन्मातृवर्गद्वयविषय मित्यविरोधः ।
 तस्माज्जीग्मातामहकृतुः पितृवर्गोद्देशेनैव द्विपिण्डकंश्रावमित्यु-
 दितं तथाचस्मृतिः । पितृवर्गमातृवर्गं तथामातामहस्यच जीवेत्स-
 यद्विर्गादौतवर्गं च परित्यजेत् । चशब्दोमातामहौसंग्रहार्थः प्र-
 जापतिरपि संक्रान्ता बुपरागेचवर्षोत्सवमहालये । निर्वपेदवपि-
 ण्डांस्त्रीनितिप्राह प्रजापतिरिति । अतएवप्राप्तैकवर्गं श्राद्धस्यव-
 योदश्यानिषेधः । श्राद्धत्रैकस्यवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेदिति एव-
 मन्यपंक्तावपि । अत्रचजीवेत्स यदिवर्गादावित्यनेन वर्गादावेवजी-
 वतोनातिक्रमो नजीवत्पितामहा देरपीत्यर्थादुक्तम् । तेनमृतपि-
 तृकोजीवत्पितामहादिकमति क्रम्यापिदद्यादित्यर्थः । तस्मान्निर-
 ग्निजीवत्पितृकस्य सपिण्डनाभ्युदयिक श्राद्धयोरेवसाग्नेस्तु सर्वं
 श्राद्धेषुजीवदतिक्रमेण श्राद्धंनेतरवेतिचतुरस्रम् ॥

मू० द्वितीयायां स्त्रीजन्म ॥ ३ ॥

श्राद्धकर्तुःस्यादितिशेषः स्त्रीजन्मेतिकन्याजन्मेत्यर्थः । तथाच
 मनुः कन्यकातुद्वितीयायामिति उपलक्षणञ्चैवत् । तथाचशायु
 पुराणम् द्वितीयायान्तुयःकुर्या द्विपदाधिपतिर्भवेत् । मार्कण्डेयोपि
 द्वितीयाहिप्रजाप्रदेति । कन्यावेदिनइति याज्ञवल्क्यद्वत्यादि क-
 न्यावेदीजामाता । अद्वैतञ्चिन्यते किमवपितामहादि त्रिथौपौ-
 त्वेण श्राद्धकार्यमुतनेति । तत्रैकेधिकाराभावान्नेत्याहुः तदयुक्तम्
 विहितत्वात् । तथाचस्वल्पमात्रं नान्दीमुखानाम्प्रत्यक्षं कन्यारा-
 शिङ्गतेरवौ पौर्णमास्याञ्चकर्तव्यम् वाराहवचनंयथेति । नान्दीमु-
 खाःपितामहादयः चकारादग्यतिथावपि । तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः

कुसुमपूर्णेन्दुपञ्चम्यांयः श्राद्धकुसुतेनरः । कामिकानुवरं पुत्रं लभते ना-
तसंशयः । तथा च काञ्चनलिपुत्रपौत्रेभ्यः पायसमधुसंयुतम् तस्मा-
च्छीस्तत्रविधिना तर्पयेत्पायसेनत्विति । पूर्णेन्दुप्रौढपदी अयन्तु-
विशेषः पितृपूर्वमिति ॥

मू० अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

श्राद्धकर्तृरितिशेषः । उपलक्षणञ्चैतत् तथा च मनुः । तृतीया-
यांसंवन्धिन इति वायुपुराणे पि नरार्थिनां तृतीया च शत्रुघ्नोपापना-
शिनोति । अत्रैतदुच्यते भरण्यादावत्र किमपि ण्डकस्यादुतनेति ।
तत्र निषेधादपि ण्डकमित्येके तन्न तिथिनिमित्तकत्वात् तथा च
ऋक्षयोगादियुक्ते पितृदिने पिण्डप्रातनम् । तथा तिथिनिमित्तक-
योगेषु प्राधान्यं नुतिथेऽनृतं । तिथिमूलानि सर्वाणि यथा द्रव्ये गुणादि-
कमिति । अस्तु भरण्यादौ तन्निषेधः सनक्षत्रादिनिमित्तकविषयः
प्रपञ्चितस्तदादिसूत्रे ॥

मू० चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः ॥ ५ ॥

कर्तृस्युरितिशेषः । क्षुद्राश्च जादयः । उपलक्षणञ्चैतत् । त-
था च वायुः । श्राद्धचतुर्थ्यां कुर्वाणः शशिशिर्क्षुद्राणि पश्यतीत्यादि अत्रै-
तच्चिन्त्यते किमत्र मातृतिथौ मातृश्राद्धं पृथक् स्यादुतनेति । तत्रै-
के आहुतः । अन्वष्ट कासुष्टद्वौ च गयायाञ्च चये हनि । मातृश्राद्धं
पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति महालययोग्याश्राद्धेष्टत्वावन्वष्टकासुच
नवदैवतमत्र स्याच्छेषं षाड्पौरुषं विदुः चतुर्विंशतिमतेपि । सर्वेभ्य-
श्च पितृभ्रातृपुत्रपौत्राणां भ्रातृपुत्रपौत्राणां भ्रातृपुत्रपौत्राणां भ्रातृपुत्रपौत्राणां
देहिज इति स्मृतिः समुच्चयेपि पृथक् श्राद्धे तु मातृणां प्रकर्त्तव्यं विचक्ष-
णैः । नवम्यां पितृपुत्रपौत्राणां तीर्थं महालये स्मृतार्थसारेपि तत्प्रमा-

तृश्राद्धमृथक्प्रशस्तमिति रेणुरपिमातुर्गयाष्टकाद्वैरमृताहेचम-
हालये अथश्राद्धं मृथग्देयंतन्तं चानुगतापदीति अयंविशेषः मृतेपि-
तरितमूर्ध्वं कजीवतितुमृतवर्गस्यैवेति मृथक्श्राद्धं जीवत्पितृकस्यने
तेऽकेनवर्मविषयमित्यन्ये ।

मू० पुत्राःपञ्चम्याम् ॥ ६ ॥

कर्तुःस्युरितिशेषः पुत्रशब्दःपुन्नामनरकम्रःपुत्रहेतुः पूर्णाति-
थित्वात् । तथाचमनुः । पञ्चम्यांशोभनान्मुतानिति उपलक्षणं चै-
तत् तथाचवायुः पञ्चम्यांचैवकुर्वाणःप्राप्नोतिमहतींश्रियं मार्कण्डे-
योपि श्रियमप्राप्नोतिपञ्चम्यामिति अत्रैके मातुःक्षयाहेपार्वणंस्या-
दित्याहुः तथाचदृष्ट्याज्ञवल्क्यःपितृपक्षेत्वमायांवापितृमातृक्षये-
यदि पितुस्तुपार्वणंकुर्यादेकोद्दिष्टं तुमातृकं तथापितुस्तुपार्वणंकु-
र्यादेकोद्दिष्टं तुमातृकम् तथापितुस्तुपार्वणंकुर्यात्प्रेत पक्षेऽतस्तस्य
पितृभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टंसदैवहिं प्रेतपक्षेतिथिर्यस्यपितुरेक-
स्यपार्वणम् मातृभ्रातृपितृव्याणामेकोद्दिष्टंसदैवहीत्यादिवचनेभाः
तदयुक्तम् एकोद्दिष्टस्यसापत्नविषयत्वेनाविरोधात् तथाचपुराण-
समुच्चये अमायाञ्चक्षयोयस्यप्रेतपक्षेतथाभवेत् निरग्निरपि कु-
र्वीतमातापित्रोस्तुपार्वणम् अनग्निःपार्वणंयोनमातापित्रोःक्षयेह-
नि करोतिबुद्धिमोहेनसभवेत्पितृघातकः जमदग्निरपि आपा-
द्यसहपिण्डत्वमौरसौविधिवत्सुतः कुर्वीतदर्शवच्छ्राद्धं मातोपित्रो-
क्षयेहनि गौतमोपि आपाद्याःपंचमेपक्षेप्रेतास्थे तुक्षयोयदि पा-
र्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचण्डैर्दशौम् हेमाद्रावपि सपिण्डीकरणादू-
र्ध्वपित्रोरेवहिपार्वणम् पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टंसदैवहीत्य-
लंङ्गना ॥

मू० षष्ठ्यांदातर्द्धिः ॥ ७ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः ऋद्धिर्द्युतत्रिजयः उपलक्षणञ्चैतत् ।
तथाचवायुः षष्ठ्यांश्चादन्तुकुर्याणोद्विजास्तं पूजयन्ति हि मार्कण्डे-
योपि षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नर इति अत्र विशेषः पुराणसमुच्चयेपि एक-
माह द्विपिटकौ भ्रातरावन्यगौ तजौ मातुःश्चादन्तुकुर्यातां षष्ठ्यां पुत्रा-
वुभावपि स्मृतिसमुच्चयेपि देयंश्चादन्तु षष्ठ्यां तैर्यौ द्विरंशयनाः सुताः
क्षेत्रिणश्च पितुश्चादौ ददुः पश्चात्तु वीजिनः अनेकमाह कस्य विशेषो-
गालवेनोक्तः अनेकामातरो यस्यश्चादौ चापरपक्षिके । अर्घदानं पृथ-
क् कुर्यात्पिण्डमेकं सनिर्वपेदिति ।

मू० कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः उपलक्षणञ्चैतत् तथाचवायुः कुरुते य-
स्तु सप्तम्यांश्चादानि सततन्तरः महामन्त्रमवाप्नोति गणानां चाधिको-
भवेत् मार्कण्डेयोपि गणाधिपत्यसप्तम्यामिति अत्रैतन्निबन्धते
रजस्वलाः यां पत्न्यामत्रश्चादौ कार्यं न वा । तत्रैकश्चाहुः नेति तथाच ।
श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धन्तचनकर्त्तव्यं क-
र्त्तव्यम्यञ्च मेहनीति तन्न मृताह्यपुत्रपत्न्याः स्वयङ्कर्त्तव्यं कनिषे-
धतश्चात् तथाच गौतमः न पुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुरादिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेहनीति ।

मू० वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ९ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः वाणिज्यशब्देन यथावणिजोऽनेकलाभः
स्तथाष्टमीश्चादौ नानेकफलमित्यर्थः तथाचवायुः संपूर्णं ऋद्धिमाप्नो-
तियोष्ठम्यां कुरुते नरः मार्कण्डेयोपि अष्टम्यां ऋद्धिमुत्तमामिति
उपलक्षणञ्चैत् ते गणाफलमपीत्यर्थः । तथाच ब्रह्माण्डे आषाढ्याः

पञ्चमेपक्षे गयामध्याष्टमीस्मृता चयोदशीगजछायागयातुल्यन्तुपै-
 तृकमिति अवैतदुच्यते किमपरपक्षिकंश्राद्धं सूतकान्तेऽदादुतनेति
 तत्रैकश्राद्धः सासिकेऽर्चे तु सस्त्राप्ते अन्तगामृतसूतके वदन्ति शुद्धौ-
 तत्कार्यं दर्शयामि विचक्षण इत्यादि वचनान्मासिकाब्धिकयोरिवाशी-
 चान्ते विहितत्वादपरपक्षिकान्तेन तदशुक्तम् अस्यापि विहित-
 त्वात् तथाचपुराणसमुच्चये पक्षश्राद्धे समारब्धे सूतकग्निपतेद्यदि
 समाहृता हि पितरः सूतकांते विसर्जयेत् यदि नैवं नरः कुर्यात् सूतकां-
 तेक्षमापनम् प्राग्दत्तानि मदुष्येण श्राद्धान्यसुरतृप्तये इति पक्ष-
 श्राद्धं इत्यापरपक्षकोपलक्षणम् ऋष्यशृङ्गोऽपि शुचीभूतेन दातव्यं-
 यातिथिः प्रतिपद्यते सातिथिस्तस्य कर्त्तव्यानन्वयावैकदाचनेति ।

मू० एकशफन्नवम्याम् ॥ १० ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः एकशफा अश्ववेसरादयस्तेषां वृन्दमेकश-
 फम् समृद्धेलुपलक्षणं चैतत् तथाचवायुः श्राद्धं नवम्याङ्गं तस्यैश्वर्य-
 र्यस्त्रीषुकांक्षतेति स्त्रियो नवम्याम्प्राप्नोतीति मोर्कण्डेयः अवैत-
 त्संदिह्यते जीवत्पितृकः किञ्चातुः श्राद्धन्नवम्याङ्कुर्यादुतनेति तत्रै-
 के श्राद्धः अमाश्राद्धङ्गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् न जीवत्पितृकः
 कुर्यात्पितृहादुपजायत इत्यादिवचनाग्निरग्निर्नेति अन्ये त्वाहुः ।
 अश्वष्टक्यस्य विहितत्वात् कुर्वीतिति तदेतद्विचारणीयम् न जीवत्पि-
 तृकशब्देन किम्मुख्यजीवत्पितृकमातृविव क्षयापरपक्षिकश्राद्धस्यैव-
 निषेधः आहोस्विज्जीवत्पितृकशब्देन जीवन्मातामहादुपलक्षकेन
 जीववर्गश्राद्धनिषेधः तत्र यदि जीवत्पितरि मुख्याधिकारिणो दाना-
 भावाच्छ्राद्धमावस्यैव निषेध इत्युच्यते तदा जीवत्सयदिवर्गादौ तद्व-
 र्गंतुपरित्यजेदित्यस्य मृतवर्गश्राद्धविधायकस्यैवैव्यर्थस्यादन्यत्र क्षया-

हेपिमाहृश्रादस्याकरणाप्रसङ्गश्चसत् अथक्षयाहत्वेनतत्कर्त्तव्य-
 न्तर्हिमृतवर्गविधायकवचनस्यवैयर्थ्यतदवस्थमेव यदिजीवत्पितृक-
 शब्देनजीववर्गश्रादनिषेधः इत्युच्यते तर्हिमृतमातृकेसदाचारप्रा-
 प्ताकरणस्यपरित्यागस्यादितितस्मात्कथमत्रसमाधिः उच्यते य-
 द्यपि धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणम्परमंश्रुतिः द्वितीयधर्मशास्त्र-
 तुतृतीयलोकसंग्रहइतिपराशरेणलोकसंग्रहस्यप्रमाणमुक्तम् तथा-
 पिस्मृतिसदाचारयोर्वाधेश्रुतिविरोधं विनास्मृतिवाधस्यान्याय्यत्व-
 स्मृतिविरुद्धाचारस्यवाधोन्याय्यइत्युक्तम् । तथाचचतुर्विंशतिसतम्
 स्मृतिर्वेदविरोधेनपरित्याज्यायथाभवेत् तथैवलौकिकंवाक्यंस्मृति-
 वाधात्परित्यजेत् । वसिष्ठोपि श्रुतिस्मृतिविहितोधर्मस्तदविरोधि-
 शिष्टाचारःप्रमाणमिति तस्मात्सर्वोपिजीवत्पितृकोमृतमातृवर्ग-
 न-
 वमौश्राद्वैस्वीकुर्यादित्यर्थः तथावचनमपि अन्वष्टकांगयाप्राप्तौ-
 सत्यायच्चमृतेहनि मातुःश्रादंसुतः कुर्यात्पितर्यपिचजीवति गया-
 प्राप्तःप्रासङ्गिकोऽनृददेशतः । ननुचैवस्मान्वादग्रादौसर्वत्रजीवत्पि-
 तृकःकुर्यादिति नचवाच्यम् अन्वष्टकादिकालत्रयस्यैवविशेषविधे-
 रितरत्रनिषेधसिद्धेः यत्तन्वष्टकासुनवभिःपिण्डैःश्रादमुदाहृतमि-
 तिनवदैवतमुक्तम् तत्साम्नेरन्वष्टकात्रयविषयम् जीवन्मातामही-
 विषयंवा नवभ्यांविपिण्डकादिनिबोरकंवा अतश्चात्रविदेवत्यादि
 कथंवाधिकारङ्कर्त्तव्यमिति सिद्धं । अन्यथाजीवत्पितृकोऽत्रक्षया-
 हादिकं कुर्यान्मृतमातृकोनवभ्यामित्यनुचितापत्तेः एवमेकादशा-
 हादावपि नित्यतश्चाद्वेषेवगन्तव्यमिति सर्वसमञ्जसं द्वादशदैवत्य-
 वात्रप्रपञ्चितमस्माभिरादिसूत्रइतिनात्रपुनरुक्तम् । निमित्तवज्जले-
 त्ववप्रतिनिमित्तंश्रादानिकुर्यात् । तथाचकात्यायनः । देवहूनि-
 निमित्तानिजायेरन्नेकवासरे । नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तो-

तपत्यनुक्रमात् । यत्तु नैकः श्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेह निकुलचिदिति प्र-
चेतसोक्तो निषेधः स एकनिमित्ते नैव पुनः करणविषयः । तथा च जा-
वालः । श्राद्धकृत्योत्तमत्रैव पुनः श्राद्धन्नतद्दिने नैमित्तिकन्तुकर्त्त-
व्यन्निमित्तानिक्रमेणत्विति ।

मू० दशम्यांगावः ॥ ११ ॥

गावद्वतिद्विषादुपलक्षणम् । तथा च मनुः दशम्यां द्विखुरं व-
हः । वायुरपि । कुर्वन् दशम्यां तु नरो ब्राह्मि श्रियमवाप्नुयादिति अत्र-
गवांसर्वसम्पत्तिमूलत्वात्तदभिधानेन दशम्यां प्राशस्त्यं सूचितम् ।
तथा च पुराणसमुच्चये प्रशस्ताः पूर्णिमासु स्थास्तिथयः षोडशैवताः ।
तासां श्रेष्ठतमा प्रोक्ता दशमी श्राद्धदायिनामिति दशम्यां पूर्णकाम-
तामिति मार्कण्डेयः गवांसम्पत्तिमूलत्वाच्छ्रुतिराह । गौर्वाद्दृष्टं
सर्वविभर्त्तुति दुग्धाज्यादिना देवादिदृष्टे रित्यर्थः तदुक्तं ह्यग्नौ-
प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न-
न्ततः प्रजाइति । अत्रैतदुच्यते पार्वण्यैकोद्दिष्ट्योरैकदिनसम्भवे कि-
म्पार्वण्यं पूर्वकर्त्तव्यमुतैकोद्दिष्टमिति तत्रैकश्राद्धः । यद्येकन्नभवेत्ता-
वदेकोद्दिष्टन्तु पार्वणम् । पार्वण्यं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरे-
दिति जावालोक्तत्वात् पूर्वपार्वण्यमिति । तन्न । पाठादर्थस्य बलव-
त्वात् अतश्चैकोद्दिष्टं निर्वर्त्य पार्वण्यं समाचरेदिति तत्राग्वयः ।
तथा च दृष्ट्या ज्ञवल्क्यः एकाहिके समुत्पन्ने पार्वणे च क्षयाह्निके प्राक्-
क्षयाह्नं प्रकुर्वीत पश्चात्पाकेन पार्वणम् । अन्यच्च दर्शक्षयाह्न्यास-
ग्ने कथं कुर्वीत याज्ञिकाः । पूर्वक्षयाह्नं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शनं समाचरे-
त् । अथवा पार्वणस्य पूर्वमुक्तिः पित्रोः पार्वणविषयः एकोद्दिष्टस्य-
पश्चादुक्तिः सपिण्डैकोद्दिष्टविषयेयुक्तमेव न चैकपाकेन श्राद्धद्वय-

माशङ्कनीयम् । एकपाकेनयः कुर्यादेकोद्दिष्टञ्चपार्वणम् सभ-
वेद्गाम्यवाराहोविष्टाशीसप्तजन्मखितितेनैवोक्तत्वात् ।

मू० परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

भवन्तीतिशेषः परिचारकादास्यादुपजीविनः । उपलक्षणञ्चै-
तत् तथाचमनुः । एकादश्यान्तथारूपं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति
वायुरपि वेदाश्चैवाप्नुयात्सर्वान्विप्राणांसंपदन्तथा । एकाश्यां परं
स्नानमैश्वर्यसन्ततिनयेति । अब्रैतच्चिन्त्यते अपुत्रादीनामेकोद्दि-
ष्टेवकिन्तिथिनियमोस्ति वानवेति तत्रैकआहुः संबन्धिवान्भवा-
दीनामेकोद्दिष्टमदैवहि । अपुत्रायेमृताकेचित्पुरुषावा स्त्रियोपिवा
तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टंनपार्वणम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वयत्न
यत्नप्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यैपुत्रायस्वामिने मातुलायच मित्राय-
गुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टं महालयइति कात्यायनापस्तंवादि वचना
न्महालयेयत्नतत्वापीति । तदयुक्तं तिथिनियमस्योक्तत्वात् तथाचपु-
राणसमुच्चये अपुत्राणाञ्च वन्धूनामृत्विगाचार्ययोगुरोः । एकोद्-
दिष्टंसदाकार्यं पितृपक्षे विशेषतः । नपार्वणेऽधिकारोस्तियेषा
ङ्गन्यागतेरवौ । एकादश्यांतुक्लृणायां तेषांश्चाद्धं समाचरेत् अन्यच्च
एकादश्यांनकुर्वीत एकोद्दिष्टानिक्लृप्त्तशः । यस्माद्धिदैवतौविष्णुः
पितृवर्गस्थित्यशः । वृद्धशतातपोपि पितृस्वसृमातृस्व स्रगादिपितृ
व्यभ्रातृमातुलैः अनपत्यासुभार्यासु एकोद्दिष्टं समाचरेत् । मातु-
लोभागिनेयाश्चस्वस्त्रीयोभ्रातृजस्तथा । श्वशुरश्चगुरुश्चैव सखामा-
तामहस्तथा एतेषाञ्चैवभार्याणांस्वसृमातुः पितुस्तथा । श्राद्धमात्र-
नुकर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिरिति । भागिनेयः पितृव्यपुत्रीपुत्र-
इत्यपौनरुक्त्यं मातामहः सपत्नमातृ पितासाग्नेरप्यत्रैकोद्दिष्टमेव ।

तथाचपुराणसमुच्चये अग्निमन्तोद्विजायोतु तेषांकन्यागतेरवौ ।
पितृव्यभातृ वन्धूनामेकीदृदिष्टमशस्यतइति ॥

**मू० धनन्धान्यमुत्तपशून्रौष्यं हिरण्य
द्वादश्याम् ॥ १३ ॥**

कर्तुः स्यादिति शेषः धनं रजतादि । तथाचमनुः द्वादश्यां जात
रूपन्तुरजतं ह्यमेव चेति । उपलक्षणञ्चेतत् तथाचवायुः द्वादश्यां
जनलाभञ्च राज्यमाहुर्वसूनि चेति । अत्रैतदुच्यते दैववशात्पित्रोः
क्षयाहेत्येकथंक्रमइति । तत्रकाष्णीजिनिः पित्रोः श्राद्धे चसंम्राप्तेनवे
पर्युषितेपिवा पितृपूर्वसुतः कुर्यादन्यत्रासन्नियोगतः । अन्यत्रसपि-
ण्डश्राद्धेषु आसत्तिः संवन्धासत्तिः संवन्धनैकटङ्कक्रमेणेत्यर्थः । तथाचऋ-
ष्यशृङ्गभवेदादिसपिण्डानान्तन्त्रेण श्रपणन्तथा । संवन्धासत्तिमालो-
च्यतत्क्रमाच्छादमाचरेदिति । ननुचापितोः क्षयाहेकिनेकपाकेनोत-
पृथक्पाकेनश्राद्धद्वयमिति । तत्रैके एककाले गतासूनां बहुनामथवा
द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः । तदयुक्तम् तस्य एककालविष-
यत्वात् अन्यदैकदिनेतुपृथग्विधिः । तथाचपठन्ति मातापितृमृता
हैक्यंकालेनापिभवेदादि । पृथक्पाकंपितृश्राद्धं मातुश्चतदनन्तर-
मिति सपिण्डान्तुष्टसिंहपुराणे । एकेनैवतुपाकेन सपिण्डानांम-
हालये तन्त्रेणश्रपणञ्कुर्याच्छाद्वं दद्यात्पृथक्पृथगिति । विष्णुध-
र्मोत्तरेच प्रेतपक्षे गयायाञ्च गतासूनांसमेहनि । तन्त्रेणश्रपणञ्कुर्या-
च्छाद्वन्दद्यात्पृथक्पृथगिति ॥

मू० कुप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्चयोदश्याम् ॥ १४ ॥

कर्तुः स्यादिति कुप्यं हेमरजतेभ्योन्यधातुजम् । उपलक्षणञ्चेतत्

तथाचमार्कण्डेयः । प्रजामेधाम्पशुनुष्टिम् स्वातन्त्र्यंष्टिमुत्तमाम्
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्वयोदशीमिति । ननु च त्वयोदश्यां कृष्णा
पक्षे यः श्राद्धं कृते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्जेषु त्वस्य निश्चित-
मिति अङ्गिरसाश्राद्धस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्कथं फलश्रुतिरिति उच्यते
तस्यैकवर्गश्राद्ध विषयत्वादित्यदोषः । तथाच कार्णाजिनिः श्राद्धं-
नैकस्य वर्गस्य त्वयोदश्यामुपक्रमेत् । अतृप्ता अस्य येऽवस्युः प्रजाहिंसन्ति
तत्र तद्वति अत्रैतच्चिन्त्यते । किमनुगमनमृतानां स्वमृताहेश्राद्धं
स्यादुत भर्तृमृताहइति । तत्रैके आहुः मासपक्षतिथिस्मृष्टे यस्मि-
न्यामियते हनि । प्रत्यङ्मन्तत्तथाभूतं क्षयाहं तस्य तद्विदुरित्यादि
वचनात्स्वमृताह एवेति । तदयुक्तम् भर्तृक्षयाहे विहितत्वात् तथाच
पुराणसमुच्चये अग्रतः पृष्ठतो वापित इत्युक्त्या मियते तु यः । तस्याः
श्राद्धमप्रदातव्यमभर्तु रेव क्षये हनि । रेणुरपि एकचित्यां समारूढा द्वि-
तीयेऽङ्गिपतिव्रता । तस्याः पिण्डोदकम्पुत्रः प्रकुर्यात्पितृवासरे ।
पठन्ति च प्रत्यक्षे वापरोक्षे वा तद्वक्त्यामियते तु यः । तस्याः श्राद्धमकु-
र्वीत भर्तु रेव क्षये हनि । अत्रैतत्सन्दिह्यते भर्तृक्षयाहे किन्तस्यापृथ-
क्पिण्डतैक पिण्डे द्वयोरुद्देशः । तत्र लौगाक्षिः मृते हनि समासेन
पिण्डनिर्वपणम्पृथक् । नवश्राद्धन्तु दम्पत्योरन्वारो हण एव तु अस्यार्थः ।
दम्पत्योरन्वारो हणे मृता हे समासेन पिण्डनिर्वपणं नवश्राद्धम्पृथगित्य-
न्वयः नवश्राद्धं षोडशोपलक्षणम् । समासः पाकाद्यैक्यन्तु शब्दो विशेषः
ततश्च दम्पत्योरेकचि तान्वारो हणे षोडशश्राद्धेष्वेव पृथक्पाकैः
पिण्डौ अन्यत्र पाकैक्येनैकपिण्डे द्वयोरुद्देशः मृततिथौ भिन्नेत्वादिक-
प्रेतश्राद्धयोः पृथक्पिण्ड एवेति । निश्चितप्रेतदिनेत्येव शब्दार्थः । त-
थाच एकचित्यां समारूढौ दम्पतीनिधनंगतौ । पृथक्श्राद्धन्तयोः ।
कुर्यादोदनञ्च पृथक्पृथगिति तथा । एकचित्यधिरोह च तिथिरेकौ

वजांयते एकपाकेनैकपिण्डेद्वयो गृहीतनामनीइति देशकालद्रव्य-
 देवकत्रै कोतान्त्रिकोविधिरिति च । अत्रैके भर्तुः क्षयाहेसर्वासामेव
 पृथक्पिण्डइत्याहुः । तन्न तस्यपतिव्रताविषयत्वात् तथाचभृगुः
 यासमारोहणङ्कुर्याद्भर्तुः श्रित्यांपतिव्रता । तांमृताह्निसंप्राप्ते पृथक्
 पिण्डेनियोजयेत् । प्रत्यब्ज्जनवश्राद्धं युगपत्समापयेत् । अपिच
 पुराणसमुच्चये । याकाचिन्म्रयतेनारी पत्यासहपतिव्रता तस्याः
 श्राद्धंपृथक् कुर्यादेकोद्दिष्टविधानतः । विधानतइति युगपत्समा-
 पयेदिति च । भर्तुः क्षयाहेपूर्वं भर्तुर्द्विजोपवेशनंपश्चात्स्त्रिया इत्ये-
 वंक्रमेणैकदैवतसर्वश्राद्धमित्यर्थः । पतिव्रतत्वात् तथा अथकीचि-
 न्नचेच्छंतिपृथक् श्राद्धन्तुयोषितां । वदन्तिपतिनासाद्धंमूढास्तेमेम-
 तेनतु संपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्त्वमविधीयते । नवांलिशानांतेषां
 वैग्राह्यांवाक्यमजानतां पृथक्श्राद्धञ्चमातृणां कर्तव्यंवाप्रदक्षिण-
 मिति । पठन्ति परदेशेऽन्तोभर्ताश्रुत्वानारीपतिव्रता तिथिरेकावि-
 शुद्धौस्यात्पिण्डन्दद्यात्पृथक्पृथगिति । अत्रविशेषः अनेकस्त्रीभिर-
 नेकभृत्यैर्वास्वामिना सहस्नेहान्मरणे पाकैक्येनैव स्वामिगोत्रेणैव
 पृथक्पिण्डदानं कर्तव्यम् । तथाचपुराणसमुच्चये मृतानामथभृत्या-
 नांभार्याणांपतिनासह । तन्नेणश्रपणंकृत्वा श्राद्धंस्वामिजयेहनि
 श्राद्धम्पृथक्पृथक्कुर्यात्स्वामिगोत्रेणकृतस्नशः । स्वामिचित्यधिरोहे
 णभृत्याः तस्यस्वगोत्रतइति । भृगुरपि एककालेगतासूनां वहूना-
 मथवाहयोः तन्नेणश्रपणंकृत्वा श्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् । पूर्वकस्य
 मृतस्यदौर्द्वितीयस्यततः पुनः । तृतीयस्यततः कुर्यात्स्मृतिपातेष्व-
 यंक्रमः पूर्वकस्यमृतस्येति उयेष्टानुक्रमेणलघूना मुत्तमाधमक्रमेणे-
 त्यर्थः । यत्वेकचित्यांसमाकृष्टाविति वचनेपृथक्पिण्डदानमुक्तम्
 तदेकपतिव्रतस्त्रीविषयमित्यविरोधः । स्मृत्यर्थसारे सहदहनेतुपि-
 ण्डश्राद्धादौ पाकैक्यङ्गालैक्यङ्कर्तव्यमिति ।

मू० युवानस्तत्रस्मियन्ते शस्त्रहता- श्चतुर्दश्याम् ॥ १५ ॥

युवानोऽस्मियन्ते तेष्वस्त्रहताश्च तत्रापरपक्षे चतुर्दश्यामेको-
द्दिष्टमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तथाचस्मृतिचन्द्रिकायां । चतुर्दश्यां-
तुयच्छात्रं सपिण्डीकरणे कृतं । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ-
स्त्रेणघातिन इत्यादि । मार्कण्डेयोपि युवानः पितरो यस्य सृताः श-
स्त्रेण वाहताः तेन कार्यं चतुर्दश्यान्ते प्रामृद्धिमभीप्सतेति । ननु-
चात्रशस्त्रहतस्यैवान्यस्येति मितान्नरादिनिवन्धकृद्भिर्नियमित-
त्वात्कथं युवान इत्युक्तम् । तत्र चतुर्दश्यान्तवत्त्वः । श्राद्धदाने चतु-
र्दश्यां विनाशश्च हतं मृतम् । ज्येष्ठपुत्रो विनश्येत्तपितृणाञ्चाप्यधो-
गतिरिति अतो युवान इति त्रयोदश्यां योजनीयमिति चेन्नैवम् युव-
शब्दस्य विशेषादिना दंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात् । तथाच चतुर्दश्या-
न्तवत्त्वः । मृतकाष्ठोपललोहेषु विदुर्द्व्यालविषादिभिः न खिदंष्ट्रि-
पन्नायेतेषां शस्त्राचतुर्दशी जलादिषु विपन्नायेव न्हीवाकरकान्ति-
ताः पक्षिसर्पविपन्नायेतेषां शस्त्राचतुर्दशी कण्ठपाशविपन्नायेयोमि-
नोचापमृत्युना लूतावृष्टिविपन्नाये विप्रशापहताश्च ये शीतवातवि-
पन्नाये शस्त्रघातहतास्तथा पापमृत्युहता ये च तेषां शस्त्राचतुर्दशी ।
अथवा युवानस्तत्र स्मियन्ते इति पाठस्तत्र त्रयोदश्यां श्राद्धं प्रशस्तम्
तस्मात्तद्गृहे युवानो न स्मियन्त इत्यर्थस्त्रयोदश्यामेव । तथाच महा-
भारते जीतानां तूत्तरे श्रेष्ठः कुर्याच्छात्रं त्रयोदशीम् नावश्यन्तु युवानो-
स्य प्रमादाय तनिग्रह इति शस्त्रहत इत्येकत्वेनैकपार्वणं सूचय-
ति तेन पित्रादिचये शस्त्रहते पार्वणमित्यर्थः अत्रैकश्राद्धः । त्रया-
णामपि शस्त्रहतत्वे पृथक्पृथगेकोद्दिष्टमेवेति तदयुक्तम् । पार्वण-

स्यैवातिदेशात् तथाच स्मृतिदर्पणे एकस्मिन्वाङ्मयोर्वापि विदुश्छ-
 स्त्रेण वामृतौ एकोद्दिष्टं सुतः कुर्याच्चयाणां दर्शवद्भवेत् तथापि वा-
 दयस्त्वयोयस्य शस्त्रघाताद्यनुक्रमात् समुतः पार्वणं कुर्यात्पित्रादेर्न-
 पृथक्पृथगिति एकोद्दिष्टमिति शेषः स्मृतिचन्द्रिकायामपि ।
 एकस्मिन्वाङ्मयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति त्रयाणां पार्वणमित्यर्थः अत्रै-
 कश्चाहुः । रणे संमुखप्रहारैर्हतशूराणामपिशस्त्रहतत्वाच्चतुर्दश्या-
 मेवेति । तदयुक्तम् । तेषां परमगतित्वात् तथाच पुराणसमुच्च-
 ये वितत्यरण्यज्जयेगोब्राह्मणहितैषिणः स्वामिपादाग्रसंलग्नायां-
 ति शस्त्रैश्च खण्डशः नतेशस्त्रहतैस्तुल्या पुराणज्ञैरुदाहृताः । न च-
 तिर्यक्त्वायांति प्रयांति सुरमन्दिरम् । श्रूयते चाब्रगाधेयं भार्गवांगि-
 रसोर्मते द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्त-
 श्ररणे चाभिमुखो हत इति । यत्तु स्त्रियन्ते पितरश्चास्य येश्चै-
 श्चरणे हता इति मनुना चतुर्दश्यामुक्तम् । तत्पराङ्मुखहतादिवि-
 प्रथमित्यविरोधः । न च संमुखपराङ्मुखादिशस्त्रहतयोः साम्यसूचि-
 तम् तस्मात्संमुखरणहतानां चतुर्दश्यांश्चाहुर्नेति । अत्रात्राप्यपवा-
 दापुराणसमुच्चये मृताश्चान्याश्च वज्रशोत्रहस्तत्रिविशांस्त्रियः मृता-
 श्चपतिभिः सार्द्धं प्राप्ता लोकां सनातनम् । नैतांश्च हतैस्तुल्याः प-
 श्यात्याः पतिना सह स्त्रियन्ते पतिभक्त्या तु दुर्लोकं प्राप्नुवन्ति ता न च-
 सन्यासिनांश्चाहं कर्त्तव्यञ्च चतुर्दर्शी तपःसन्यासयोगेन न तेयां-
 ति परांगतिं येमियं त्यातुरत्वेन भृग्वग्न्यनशनावुभिः नैव शस्त्रहता-
 स्तेऽपि अवस्थांतरगर्हिताः न शस्त्रहतिभिस्तुल्या आतुरत्वान्मृता-
 यतः एतेषां नापमृत्युतं पुराणज्ञावदन्ति हि अत्यातुरत्वात्स न्यासे-
 नात्र श्रुतिविरोधनम् । यथावश्रूयते गीतपुराणज्ञैः पुरातनैः न वेदव-
 चनात्तातनलोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणी जाते प्रयागे मरणं प्रति

एतद्व्यतिरिक्तेऽन्यश्चतुर्दश्यां श्राद्धकरणेतन्नैवोक्तः जन्मांधपंगु-
 विकलावाग्जडालुबुबुकाः नकुर्वन्तिचयेश्राद्धकृष्णपक्षेचतुर्दशीम्
 ज्ञात्वाशस्त्रहतान्वधूंस्तेम्रियन्तेचिरायुषः प्रयांतिपरमंधोरन्तेप्राप्ते-
 वहिशस्यतइति नचैतेचतुर्दश्यामेवप्राप्नुवंतीतिवाच्यम् पिताम-
 हाद्यहमिप्राप्तेः तथाचतन्नैव अदत्वाषण्माषंप्राग्बै योददातिच-
 तुर्दशीम् पितृहाचोच्यतेसङ्घिरिहलोकेपरत्रच तस्माच्छ्राद्धमितृ-
 णान्तुप्राक्पश्चाच्चतुर्दशीम् दद्याच्छस्त्रहतैभ्यश्चइति प्राहपुराशु-
 तिरितिच । चतुर्दश्याम्पूर्वमष्टम्यादौपश्चादमायामित्यर्थः । का-
 त्यायनोपि शस्त्रादिभिर्हतस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनंसुतः । पार्वणकृष्-
 णपक्षेतुवर्जयित्वाचतुर्दशीम् उशनाः । यदिकालान्तरेवापिय-
 दाशस्त्रादिपद्यते सोपिशस्त्रहतोज्ञेयः तस्यशस्ताचतुर्दशी वृह-
 न्ननुः महालयेचतुर्दश्यां मघायांपुत्रवानपि पिण्डनिष्कर्णवु-
 र्यादास्यशस्त्रहतः पिता । तथा कृष्णपक्षेचतुर्दश्यास्मघादु-
 क्तंदिनंयदि पिण्डनिर्वर्णंकुर्यात्तृप्त्यर्थम् शस्त्रघातिनइति अत्र-
 विशेषोवृद्धयाज्ञवल्क्ये नोक्तः । शस्त्रमृत्युः पितायस्यशस्त्रघातिपि-
 तामहः । पार्वणान्तस्यविज्ञेयत्वयस्तेशस्त्रघातकः । यथाविहङ्गप-
 चाभ्यामङ्गमाश्रित्यतिष्ठति तथापिताचवृद्धश्चपितामहसमाश्रिता
 वितितत्सदाचाराभावाच्चिन्त्यम् । यदात्वस्यामेवचतुर्दश्यांपितोः
 क्षयाहस्तदापिप्रेतपक्षमृतत्वात्पार्वणमेवेतिकीचित् तन्न आप्राव्याः
 पञ्चमेपक्षेप्रेतास्येतुक्षयोयदि । पार्वणान्तवकुर्वीतवर्जयित्वाचतु-
 र्दशीमिति गौतमोक्तेः । साग्नविषयंपार्वणस्येत्यविरोधः ॥

मू० अमावास्यायां सर्वमित्यमावास्या-
यां सर्वमिति ॥ १६ ॥

* इति श्रीकात्यायनविरचितं श्राद्धसूत्रम् *

सर्वमितिसर्वेकामाः अस्याममावास्यायां श्राद्धकरणेन सर्वकामां
लभत इत्यर्थः । तथाच पुराणसमुच्चये श्राद्धं कुर्वन्मावास्यायत्नेन पुरुषः
शुचिः सर्वान्कामानवाप्नोति तिष्ठान्तिष्ठान्मुदायुत इति । अस्या
निरुक्तिस्तत्रैव । कलानामाध्यायनार्थं रविं विशतिचन्द्रमा सुषुम्ना-
स्याकलायासौ सूर्यस्या नवमास्मृता । विशतिश्चैतत्तस्यां चन्द्रमाः
सूर्यमण्डले । अमाञ्चन्द्रसंयोगादमावास्यां विदुर्बुधा इति । अप-
रपक्षे श्राद्धासंभवेयमः । हंसवर्षासुकन्यास्थेशाकेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चस्योरन्तरदद्यादुभयोरपि पक्षयोः । सुमन्तुः कन्याराशौ महाराज
यावत्तिष्ठे द्विभावसुः । तावत्कालमभवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतम् ।
येयन्दीपान्विताराजन् स्यातापञ्चदशीभुवि । तस्यां देयन्ने चेद्वत्
पितृणाञ्चेन्महालय इति । अवशुक्लापञ्चमी तुलासंक्रान्तिर्दीपामा-
वास्या वृश्चिकसंक्रान्तश्चेति पूर्वं पूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरा श्राद्धकालाः
इत्यर्थः । द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था इति शब्दः समाप्तौ अवैतच्चिन्त्यते ।
विधवैवकर्त्तृचेत्तदा किमपरपक्षे श्राद्धं निषिण्डकं कुर्यादुत षट्पि-
ण्डकमिति । तत्रैकश्राद्धः स्वपितृदिभ्यो दातुमनधिकारात् षट्पि-
ण्डकमेवेति । तदयुक्तम् क्षयाद् श्राद्धं विना षट्पिण्डकस्यापि वि-
हितत्वात् । तथाच स्वभर्तृप्रभृतिभिः पितृभ्यश्च तथैव च विध-
वाकारयेच्छ्राद्धम् यथाकालमतन्द्रितेति । षट्पिण्डकमित्यर्थः ।
कारयेदिति स्वार्थे णिच् । अधिकाराविषयो वा अपरश्राद्धः मृता-

हश्चाद्वमपिपत्नीकर्तृकं सर्वत्रपार्वणमेवेति । तथाचलौगाक्षिःस-
र्वाभावेस्वयं पत्नीस्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणङ्कुर्यात्सुतः
पार्वणमेवचेति । सुमन्तुरपि अपुत्रेप्रस्थितेकर्तानास्तिचेच्छाद्वकर्मणि
तत्रपत्न्यापिकुर्वीत सपिण्डम्पार्वणन्तयेति । तदप्ययुक्तं अनयो
र्वचनयोःक्षयाहव्यति रिक्तविषयत्वाद्दर्शा परपक्षमृतिविषयत्वाद्वा
तथाच भर्तुःश्राद्धञ्चयानारीमौढ्या त्पार्वणमाचरेत् । नतेनाप्या-
यतेभर्ताकृत्वाच नरकं ब्रजेदिति । पार्वणनिषेधस्यक्षयाह विषय-
त्वावगमात् । दर्शापरपक्षमृतौतुल्यन्यायत्वेन उचितत्वादित्यल
मन्तिविस्तरेणेति भद्रम् ॥

स्मृतेरनेकविषयात् अनन्तत्वाच्चसर्वथा । तत्त्वञ्ज्ञातुमशक्यन्तद-
लञ्चानल्पजल्पितैः ॥१॥ स्वबुद्धिकल्पितग्नेह वचनंलिखितंमया ।
दृष्टंश्रुतममूलंवा समूलम् मेनद्रूपणम् ॥ २ ॥ दृष्टंयच्चाल्पदीर्घेषु
निबन्धेषुचयद्भृतम् । श्रुतंस्मृत्यविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् ॥ ३ ॥
प्रमाणमप्रमाणंवा सर्वज्ञः कर्तुमर्हति । दृष्टेश्रुतेचविश्वासो-
मादृशैः कर्तुमिष्यते ॥ ४ ॥ कर्त्ताचिन्नचिरन्तनः किमियता
दोषोनिबन्धेभवेत् । सूरिस्त्रेदधूना तनैरपि कृते ग्रन्थेकथन्नादरः ॥
इत्थं ये कथयन्त्यनल्पमतय स्ताग्रत्वंदोषज्ञधीः क्षन्तां सन्तमिमन्नि
बन्धमखिलं किंवा द्रीयन्त्वां हृदि ॥५॥ बाणव्योमेषुबिध्वङ्गे १५०५
वर्षेकार्तिकमासके । कृष्णमिश्रोऽकृतग्रन्थं शूक्तपक्षद्रुमंशुभम् ॥ ६ ॥

इत्यावसथिक ओमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रतनूजन्मनः

कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ

काम्य श्राद्धप्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्ताचेयं श्राद्धकाशिकासूत्रवृत्तिः ॥

[* शिवः शिवन्तो विदधातु *]

अपरपक्षेशाङ्गुर्वीतोर्ध्वं वाचतुर्थ्याः यदहःसम्पदेततदहर्वा-
 क्षणानामग्न्यपूर्वेदुर्वास्नातकानेकेयतीन्गृहस्थान्साधून्वाश्रोत्रि-
 यान्ब्रह्मणानवद्यान्ब्रह्मकर्मस्थानभाषेपिशिव्यान्स्वाचाराग्निर्गन्गशुक्ल-
 ब्रह्मिधः श्यावदन्तविद्वज्जननव्याधितव्यङ्गिश्चित्रिकुष्ठिकुनखी-
 वर्ज्जमनिःश्रेयानामन्वितोनापक्रामेदामन्वितोवान्यदन्नन्प्रतिगृह्णी-
 यात् स्नाताञ्जुचीनाचांताग्राङ्मुखानुपवेशयदैवेयुगमान्यथाशक्ति ।
 पित्राऽएकैकस्योदङ्मुखान्द्वौवादैवेतीन्पिच्य ऽएकैकमुभयत्रवामा-
 तामहानामप्येवन्तज्ज्वावैश्वदेविक ५ श्रद्धान्वितः श्राद्धङ्गुर्वीतशाके-
 नापिनापरपक्षमति क्रामेन्मासिमासिवीशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचि-
 रक्रोधनोत्त्वरितोप्रमत्तः सत्यवादीस्यादध्मैद्युनश्चमस्वाध्यायान्वर्ज-
 येदावाहनादिवाग्यतऽश्रौपस्पर्शनादामन्विताश्चैवम् ॥१॥ देवपृथ्व-
 ५ श्राद्धम् पिण्डपितृयज्ञवदुपचारःपितृद्विगुणास्तुदर्भाः पवित्रपाणि-
 र्दद्यादासीनः सर्वत्रप्रणोषुपङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छतिसर्वाङ्वाऽसनेषुदर्भा-
 नास्तीर्यविश्वान्देवानावाहयिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो वि-
 श्वेदेवासऽआगतेत्यनयावाह्या ऽवकीर्यविश्वेदेवाः शृणुतेममिति-
 जपित्वापितृनावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातउशनस्त्वे-
 त्यनयावाह्यावकीर्यायन्तुनइति जपित्वायज्ञियष्टचमसेषुपवि-
 त्वान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपश्चासिञ्चतिशन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेवयवा-
 नावपतियवोसीत्येकै कस्मिन्नेवतिलानावपतितिलोसिसोमदेव-
 च्योगोमवोदेवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तःस्वधयापितृलोकान्प्रीणा-
 हिनः स्वाहेति सौवर्णराजतौ दुस्वरखड्गमणिमयानांपात्राणाम-
 न्यतमेषुयानिवाविदन्तेपलाशपत्रपुटेष्वेकैकस्यैकैकेनददातिसप-
 वित्रेषुहस्तेषुयादिव्या ऽआपः पयसासम्बभूवुर्यान्तरिक्षाउत्पा-
 र्धिवीर्याहिरण्यवर्णायज्ञियास्तान्आपः शिवाः स ५ स्योनाः
 सुहवाभवन्त्वित्यसावेषतेर्धइति प्रथमेपात्रे स ५ स्रवान्समवनी-
 यपितृभ्यः स्थानमसीतिन्युजं पात्रन्निदधात्यतगन्धपुष्पधूपदीपवा-

ससाञ्चप्रदानम् । २ ॥ उद्भृत्यवृताक्तमन्नम् पृच्छत्यग्नौ करिष्यति
 कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्ब्रुत्वाहुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य-
 जपति पृथिवीतेपात्रंदगौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं जुहो
 मिस्वाहेति वैष्णव्यञ्ची यजुषावाङ्मन्त्रेवगाह्याप्रहता इति तिला-
 न्विकीर्योष्णं ठं० खिष्टमन्नन्दद्याच्छक्त्यावाश्रतश्च जपेद्ग्राह्यति ।
 पूर्वाङ्गायत्री ठं० सप्रणवा ५ सकृत्त्रिवारचोप्तीः पितृमन्त्रान्पु-
 रुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वा न्नम्पूकीर्य सकृ-
 त्सकृद् गोदत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्वितिवत्प्रास्थेति
 पृच्छति तृप्तान्मदित्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतो धृ-
 त्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यादाचान्तेष्वित्येके-
 आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्याद्घोराः पितरः
 सन्तु संतिवत्तुक्ते गोवन्तो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नो भिवर्द्ध-
 न्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो माव्यगमद्वहुदेयञ्च नो स्त्वित्या-
 शिषः प्रतिगृह्यस्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्यस्वधां वाच-
 यिष्यति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
 प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो दृष्टप्रमातामहेभ्यश्च
 स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यु-
 र्जमित्युत्तानम्प्राचङ्कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणे भग्नो विश्वे-
 देवाः प्रियन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाजेव तेति विष्टुज्यामा
 वाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ ३ ॥ अथैकोद्दिष्टमेकोर्घण-
 कम्पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौ करणन्नात्र विश्वेदेवाः स्वदि-
 तमिति दृष्टिप्रश्नाः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरपतिक्षतामित्यथ्यस्या-
 नेऽभिरम्यतामिति विसर्गोभिरतास्मद्वतीतरे ॥ ४ ॥ ततः संवत्सरे
 पूर्णं विपक्षेद्वादशाहे वा यदहर्वाष्टद्विरापदेतत्तवारिपादाणि सति-
 लगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकम्प्रेतस्य प्रेतपात्रम्पितृ-
 पात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेनैव पिण्डो व्याख्यातोत-

ऊर्ध्वं ठं० संवत्सरे सम्वत्सरेप्रेतः।यान्ददग्रायस्मिन्नहनिप्रेतः
 स्यात् । ५ । आभुगदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्णे पितृमन्त्रव-
 र्जंजपञ्चजवोदर्भायवैस्त्रिलार्थाः सम्पन्नामितिहृतिप्रणः सुसम्पन्न-
 मितितीतरे ब्रूयुर्हृदि वदराक्षतमिश्राः पिण्डानां दीमुखान्पितृनावा-
 हयिष्यद्वतिष्ठच्छ्रुत्यावाहयेत्यनुज्ञातोनां दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामि-
 त्यक्षय्यस्थानेनां दीमुखान्पितृन् वाचयिष्यद्वतिष्ठच्छ्रुतिवाच्यतामि-
 त्पुननुज्ञातोनां दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहामातामहाप्र-
 मातामहाबृहदप्रमातामहाश्चप्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्माना-
 शयेद्व ॥ ६ ॥ अथदक्षिणार्ध्याभिरोषधीभिर्मांसंतृप्तिस्तदभावआ-
 रण्याभिर्मूलफलैरोषधीभिर्वासहाद्वेनोत्तरार्धं दत्तं दद्यात् । दद्यात् । दद्यात् । दद्यात् ।
 नालभ्यक्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं स्नानाहृत्य पचन्मांसद्वयन्तु मत्स्यैर्मा-
 सत्रयन्तु हारिण्यै न चतुरश्रै रभेरुपञ्चशकुनै रषट्काग्ने रसप्तकौर्मै-
 णाष्टौ बाराहेण न वमेशमा ७ ॥ सेन दशमाहिषेणैकादशपार्षतेन संव-
 त्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वावाङ्गी न समा ७ ॥ सेन द्वादशवर्षाणि १७ ।
 अथाक्षय्यतृप्तिः खड्गमा ७ ॥ सङ्कालशार्कलोहकागमा ७ ॥ सम्मधुमहाश-
 तकीवर्षामुचमघाशाड्वर्धं० हस्तिच्छायायांचमन्ताध्यायिनः पूताशाखा-
 ध्यायिषडङ्गविज्जेष्टसामगोगायत्रीसारमात्रोपि पञ्चाग्निः स्नात-
 कस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिमुपणीदोष्णपाठको ब्राह्मोठा पुत्रश्चेति पंक्ति-
 पावनावागीश्वरो द्वाद्भिकश्चनियोज्यावभावेध्येकैकं वेदविदम्यंक्ति-
 मूर्ध्वनिनियुज्यादासहस्रात्यंक्तिम्पुनातीतिवचनात् ॥ ८ ॥ अथका-
 म्यानि भवन्ति स्त्रियो प्रतिरूपाः प्रतिपद्वितीयावा ७ स्त्री जन्माऽश्वास्त-
 तीयायांचतुर्थ्यांचतुदशशवः पुत्राः पञ्चश्यांद्युतर्द्धिः षष्ठ्याङ्गुषिः सप्तम्यां
 वाणिज्यमष्टम्यामेकशफलत्रयश्यांदशम्याङ्गावः परिचारकाप्यएका-
 दशम्यन्धान्यं द्वादश्यांपुत्रपशुनरौष्यं हिरण्यं कुप्यं चातिश्रैः अष्टव-
 योदश्यां युवानस्तत्रमियन्ते शस्त्रहतस्य वतुर्दश्याममावास्याया ७ स-
 र्वमित्यमावास्या ७ सर्वमिति । ९ ॥

इति श्राद्धकल्पमूत्रङ्गाच्यायनाचार्यकृतम्परिशिष्टं समाप्तम् ।

अथ पार्वण श्राद्धस्यानुक्रमणिका ॥

सेकःप्रतिज्ञागायत्रीदेवताभ्यस्तथासनम् आवाहनार्घदाना-
निगन्धादीनांसमर्पणम् ॥ १ ॥ मण्डलान्याहुताद्वेचायन्मभूस्वा-
मिनेतथा परिवेषोमधूत्सर्गापात्रालम्बोन्नदानकम् ॥ २ ॥ अम्न-
हीनं च गायत्रीमधुवातांततोजपेत् विकाराचमनश्चाथ गायत्रीम-
धुवेति च ॥ ३ ॥ वेदिकांचततः कुर्यात्त शोक्ले खनकंतथा उत्सुक-
भामणश्चाथ रेखयोः कुशधारणम् ॥ ४ ॥ देवताभ्यस्तथा पिण्डस्या-
नेतत्रावनेजनम् पिण्डदानमुपस्पर्शीद्विः श्वासयमनन्तथा ॥ ५ ॥
पिण्डोपरिप्रत्यवनेजनन्तीत्याश्चशंसनं सूत्रदानमपिण्डपूजाजल्पु-
ष्याक्षतान्छिपेत् ॥ ६ ॥ अक्षय्यवादोवार्धारागोत्राशीः प्रार्थनन्ततः
पितृप्रीणनमाभ्राणमपिण्डोत्थापनकन्तथा ॥ ७ ॥ चालनञ्चार्घपा-
त्राणांदक्षिणाचविसर्जनं देवताभ्योजपोरक्षादीपनिर्वापनंततः ॥
८ ॥ आचम्य वततो ब्रूयात्प्रसादात्कुर्वतमिमि एषः पार्वणश्राद्ध-
स्यानुक्रमः कथितो बुधैः ॥ ९ ॥

इति पार्वण श्राद्धस्यानुक्रमणिका ॥

